tarih ve toplum

aylık ansiklopedik dergi

19. YÜZYILDA İSTANBUL'UN MİMARÎ DOKUSU

AHMET HAMDİ BAŞAR VE İKTİSADÎ DEVLETÇİLİK

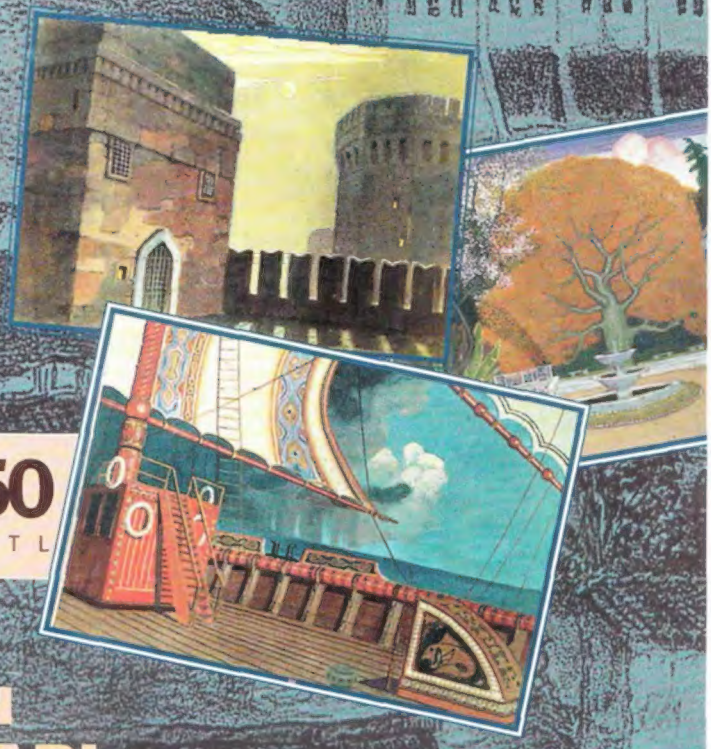

İLETİŞİM YAYINLARI
HAZİRAN 1996 • CİLT 25 • SAYI 150
KDV DAHİL 200.000.- TL

GÖÇMEN KÖYLERİ

NİKOLA PEROF'UN TİYATRO DEKORLARI

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
HAZİRAN 1996 • CİLT 25 • SAYI 150

4 *Murat Koraltürk*
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki Mesaisi ve Ahmet Hamdi Başar

9 *Dilek Barlas*
I. Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı"nda Ahmed Hamdi Başar'dan İzler

15 *Nedim İpek*
Göçmen Köylerine Dair

22 *Hasan Bahar*
Yeni Bir Hitit Anıtı

26 *Ayşegül Oral Özer*
Ressam-Dekoratör Nikola Perof

30 *Engin Berber*
İzmir'in İşgalinden Bir Gün Önceki Bildiriler

33 *Necla Arslan*
19. Yüzyıl'da İstanbul'un Mimarî Dokusu

40 *İskender Pala*
Pusulayı Şaşıran Şair Ali Ruhi

46 *Abdullah Uçman*
Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a Mektuplar III

51 *Nuran Yıldırım*
1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri

55 KİTABİYAT
Harid Fedai
Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu
Başar Başarır
Türkiye'de Millî Şef Dönemi ve "Olgusal" Yanlışlar Üzerine

64 KİTAP DAĞARCIĞI

ÖN KAPAK: A. Blackwood'tan Selimiye Kışlası ve Perof'un dekor için çizdiği resimler.
ARKA KAPAK: 1911-1912 Futbol Şampiyonu Fenerbahçe'nin 15 Eylül 1328'de **Şehbal**'de basılmış bir fotoğrafı. Önde sağdan itibaren, Kâmil Bey (Kaptan), Said Bey, Galib Bey, Nuri Bey, Kemal Bey. Sandalyede oturanlar, Azmi Bey, Sabri Bey, Hüseyin Bey, Muhyi Bey. Ayakta duranlar. Hulki Bey, Emirzade Arif Bey (reis-i evvel), Zeki Bey (reis-i sani), Elkâpzâde Abbas Bey.
Topun üzerinde Fenerbağçesi 1328 (1912) yazmaktadır.

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Ahmet Hamdi Başar'ı hep 60'lı yılların başında tiryakisi olduğum *Barış Dünyası* dergisi ile birlikte hatırlarım. Henüz *Yön* ve daha sonra *Ant* gibi dergileri izlemediğim yıllarda *Barış Dünyası*, *Sosyal Adalet* ile birlikte "sosyal dünyamı" biçimlendirmişti. Her ay özellikle Ahmet Hamdi'nin bizzat kaleme aldığı, liberal, muhafazakâr, sosyalist, kapitalist, ekonomist, tarihçi vb. kişileri tartıştırdığı açık oturum sayfalarını kaçırmazdım. Zaten derginin yazılarının çoğu da Ahmet Hamdi'ye aitti. "Tartışma", gençliğini o yılların İstanbulu'nda yaşamış olanların taptığı sihirli bir kelimeydi, hele haftalar boyunca salondan salona koşarak izlediğimiz açık oturumlar... Kendi payıma özgürce tartışma kavramının ne olduğunu, Limancı Hamdi diye anıldığını çok sonraları öğrendiğim Başar'a borçlu olduğumu söyleyebilirim. Bu nedenle Dilek Barlas'ın Ahmet Hamdi ile ilgili yazısına gelince, aynı konu üzerinde çalışan genç dostumuz Murat Koraltürk'ün önerisi üzerine, bu değerli aydınımızı yirmibeşinci ölüm yıldönümünde anmayı bir görev saydık.. Ancak Başar'la ilgili daha geniş bir sayı hazırlama imkanımız olmadı. Barlas'ın yazısı, iktisadi tarihimizde önemli bir adım olan 1. Sanayi Planı'nın Umumi Kısmındaki görüşlerle, Ahmet Hamdi Başar'ın fikirlerinin benzerliğini ele alıyor. Koraltürk ise Başar'ın İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki çalışmalarını ve oda mecmuasındaki yazılarını konu ediniyor.

Bu sayımız çok farklı konuların yeraldığı yazılarla dolu. Geçen ay yayınladığımız Mübadele Destanı ve Yunanistan'a gitmiş göçmenlerin anıları büyük bir ilgi topladı. Bu konuya önümüzdeki sayılarda da devam edeceğimizi duyurmak isteriz.

Bu sayımızda okuyacağınız Sayın Nedim İpek'in "Göçmen Köylerine Dair" başlıklı yazısı ise toplumların değişmez kaderi olan göç ve iskânın Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yarattığı sorunları inceliyor. Marmara Üniversitesi'nden Necla Arslan'ın yazısı ise İstanbul'un mimari dokusuna ait. Arslan makalesinde 19. yüzyılda değişmeye ve farklılaşmaya başlayan Osmanlı dünya görüşü ve siyasal düşüncenin etkisi altındaki farklı mimari dokuyu ele alıyor.

Bu ay arkeoloji ve tiyatro tarihimize ilişkin iki yazı var. Konya Selçuk Üniversitesi'nden Hasan Bahar, Hatip'te bulunan yeni bir Hitit anıtını inceliyor. Bahar'ın fotoğraf ve şekillerle sunduğu yazının arkeoloji çevrelerinde ilgi yaratacağını umuyoruz. Darülbedayi'den başlayarak, Şehir Tiyatroları'na kadar uzanan bir dönemde "dekor ressamı" olarak çalışmış Nikola Perof'unyaşamına ve çalışmalarına ait çalışma dergimizde imzasını ilk kez gördüğünüz Ayşegül Oral Özer'e ait. Arada bir ilgi çekici yaşamlarıyla öne çıkan şairleri konu edinen İskender Pala, bu kez de "pusulayı şaşıran şair" diyerek Ertuğrul faciası ile birlikte akıbeti meçhul olan şair Ali Ruhi'yi yazıyor. Bir süredir tıp tarihine ilişkin yazılarını görmediğimiz Nuran Yıldırım yoğun bir çalışma döneminden sonra tekrar yazmaya başladı. Bu sayıda Yıldırım'ın makalesi, 1893'de İstanbul'daki kolera salgınındaki istatistiklere ait. Bu ayın önemli belgelerinden biri de İzmir'den Engin Berber'in yazısı. Geçen ay yetiştiremediğimiz yazısında Berber İzmir'in işgalinde dağıtılan iki ayrı bildiriyi konu ediniyor. Abdullah Uçman'ın iki sayıdır devam eden Rıza Tevfik'in E.G.Browne'a yazdığı mektuplar bu sayıda sona eriyor. Ayrıca bu sayıda Browne hakkında filozofun *Yeni İkdam*'da yazdığı bir yazı da yeralıyor. Kitabiyat sayfalarımızda Kıbrıs'ta Doğu Akdeniz Üniversitesi'nden Harid Fedai'nin Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu üzerine yazmış olduğu bir eleştirisi ile Başar Başarır'ın Cemil Koçak'ın ikinci baskısı yapılan *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* kitabına ilişkin değinileri yeralıyor. Bu sayımızda arka kapağımıza Fenerbahçe'nin çok eski bir şampiyonluk fotoğrafını basıyoruz. Sakın bundan sarı-lâcivertli olduğumuz çıkarılmasın...

Önümüzdeki ay yeniden buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Mübadele Üzerine

Mayıs sayısında derginizde yeralan E. Balta ile H. Millas'ın mübadele ile ilgili değerlendirmelerini okudum. Özellikle destanda ve sözlü tarih kısımlarında anlatılanlar gerçekten hüzün verici, insanın içi burkuluyor. Yazarların soruna dair değerlendirmelerine de katılmamak elde değil, gerçekten bu anlatılanlar giderek bir mitos haline getirilebilir, nitekim yaratılan düşmanlıklar, sürdürülen gerginlikler, böylesi anlatıların yanlış yorumlarına dayandırılmaktadır.

Bunun önüne geçmenin yolu da, tarihi resmi kimliğinden ayırıp, nesnel bir temele oturtmak olmalıdır. Bu nedenle bütün bu kaynakların ortaya dökülmesi, her iki tarafta soğukkanlı değerlendirmelerin geçerli olduğu bir ortamın sağlanması gerekmektedir. Kısaca her iki ulusun da(Türk-Yunan) eleştirel bakış açısına sahip tarihçilerine çok iş düşmekte olduğunu söylemek istiyor ve bu konuda önemli bir adım atan Balta ile Millas'ı kutluyorum. Ama üzüldüğüm bir nokta daha var ki, o da Türkiye'ye gelmiş olan mübadillere ait böyle bir malzemenin derlenmemiş olması. Bu da bizim ayıbımız herhalde...

Hamit Uslu/İzmir

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi

HAZİRAN 1996

CİLT 25 • SAYI 150

ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
KURUCUSU
Murat Belge

SAHİBİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA **Çiğdem Dilbaz**
DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ebru Grafik**
Tel. 526 01 13 - 520 85 21
BASKI **Sena Ofset**
DAĞITIM **Birleşik Basın Dağıtım A.Ş.**

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. (0.212) 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Selanik Cad. No: 64/11 Yenişehir 06640 Tel. (0.312) 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak
Tel: (0.232) 484 90 42

ABONE KOŞULLARI

Yurtiçi
Yıllık: 2.200.000.- TL
6 aylık: 1.100.000.- TL

Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nın **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 200.000.- TL

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki Mesaisi ve

Ahmet Hamdi Başar

MURAT KORALTÜRK

Türkiye'nin iktisadi tarihinde sanayi ve ticaret odalarının yeri üzerine sürdürdüğümüz araştırma sırasında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Cumhuriyet'in ilanını izleyen günlerde millileştirilmesinde bir kişinin büyük rol oynadığını, ilgili yapıtlarda anılması yanında yakından görme olanağı bulduk. Bu kişi 1930'lu yıllarda yayınlamaya başladığı "İktisadî Devletçilik" başlığı altında toplanan bir dizi kitapta görüşlerini dile getirmiş olan Ahmet Hamdi Başar'dır.

Bu kısa ve sınırlı makale Cumhuriyet dönemi Türkiye'nin iktisadi tarihi ve düşünce tarihine ilişkin yapıtlarda adı sık anılmakla birlikte geniş kapsamlı etüdlere halen konu olmamış bu önemli düşün adamının 1923-1925 yılları arasında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası baş yazarı olarak Oda bünyesindeki faaliyetleri hakkında bir çalışma yapma ihtiyacından doğmuştur.[1] Bu vesile ile vefatının ardından yirmibeş yıl geçen Ahmet Hamdi Başar gibi özgün ve özgür düşünen aydınlara Türkiye'nin her zamankinden daha çok ihtiyacı bulunduğunu bir kere daha vurgulamak gerekir.

Murat Koraltürk M.Ü.İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Araştırma Görevlisidir.

Ahmet Hamdi Başar Kimdir?

1897 yılında İstanbul'da doğan Ahmet Hamdi, Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nden mezun oldu. Çeşitli okullarda sürdürdüğü öğretmenlik yanında Türk Ocağı ve Mualimler Cemiyeti gibi örgütlerde görev yaptı. Mütareke yıllarında Rus kadınların tombala oynatmaları ile mücadele etmek üzere Tombala ile Mücadele Derneği'ni kurdu. Yönetiminde gayrimüslimlerin etkin bulundukları Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası karşısında, Müslüman-Türk tüccarın sözcüsü olarak faaliyet gösteren Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurdu. 1923 İzmir İktisat Kongresi'ne Birliği temsilen katıldı. 1924'de İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda oluşturulan ve başkanlığını eski maliye nazırı Cavid Bey'in yaptığı İstanbul İktisad Komisyonu'nda görev aldı. 1925'de İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk A.Ş.'nin kuruluşunda etkin rol oynadı. 1934'e kadar bu şirketin yönetim kurulu başkanlığını sürdürdü.[2] 1930'da Serbest Fırka'ya üye oldu. Aynı yıl uzun yurt gezisinde Atatürk'ün beraberinde bulundu.[3] Bir süre ticaret ile uğraştı. 1946'da İstanbul Tüccar Derneği'ni kurdu. İstanbul Esnaf Birliği ve Türkiye Umûm Amele Birliği'nin kuruluşunda önemli rol oynadı. 1948'de İstanbul'da toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde de önemli etkinlikte bulundu. 1950'de Demokrat Parti'den İstanbul milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi. Demokrat Parti ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine partiden istifa etti. 27 Mayıs 1960'ı izleyen günlerde bir süre Milli Birlik Komitesi'ne danışmanlık yapan Ahmet Hamdi, 22 Haziran 1971'de İstanbul'da vefat etti.

Yapıtları

Ahmet Hamdi çok yazmış olmasının yanında, yayıncılıkla da uğraşmış bir aydındır. Dergiciliğe daha mütareke yıllarında 1916'da Ermenekli Mehmet Nuri Bey ile birlikte yayınladıkları Ticaret-i Umumiyye Mecmuası ile başladı. Bunu aynı dönemde 1921-1923 yılları arasında yayınlanan Türkiye İktisat Mecmuası izle-

Başar'ın yönetim kurulu başkanlığını yaptığı İstanbul liman şirketi'nin binası (1929).

di. Bu dergi uzun bir aradan sonra 1948-1955 yılları arasında tekrar yayınlandı. 1923-1925 yıllarında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nın baş yazarlığını yaptı. Ahmet Hamdi 1932-1934 yılları arasında Kooperatif'i çıkarttı. Aynı dönemde Kadro Mecmuası'nda yazıları yayınlandı. 1944, 1962-1970 yıllarında Barış Dünyası'nı çıkarttı. Bu dergide anılarını da yayınlayan Ahmet Hamdî, siyasal ve iktisadi gelişmelere ilişkin düşünce ve görüşlerini, anılan dergilerdeki yazıları yanı sıra "İktisadî Devletçilik" dizisi adı altında yayınladığı kitaplarında daha kapsamlı olarak dile getirdi.[4]

Ahmet Hamdi Başar İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda

İstanbul Ticaret Odası veya ilk adıyla Dersaadet Ticaret Odası 1882'de kuruldu.[5] Cumhuriyet dönemine kadar gayrimüslim tüccar ve girişimcilerin nüfuzunda bulunan Oda, Cumhuriyetin ilanını izleyen günlerde millileştirildi. Bu süreçte kurucuları arasında Ahmet Hamdi'nin de bulunduğu Milli Türk Ticaret Birliği önemli rol oynadı.[6]

Ahmet Hamdi Oda yönetiminin 14 Ekim 1923'de yaptığı toplantıda mecmua müdürlüğü ve başyazarlığı görevine getirildi.[7] İki yılı aşkın bir süre bu görevleri sürdürdü. Oda mecmuasında yayınlanan Türkiye ekonomisini ilgilendiren önemli makaleler yazdı. Ahmet Hamdi bu makalelerinde Türkiye'nin gündeminde bulunan iktisadi konu ve sorunları, çözüm önerileri ile birlikte dile getirir. Mecmuanın Kasım 1923 sayısında yayınlanan yazısında Türkiye'nin deniz ticaretini konu edinir.[8] Aralık 1923'de 28 Ocak 1924'de imzalanan Türkiye-Avusturya Dostluk, Ticaret ve İkamet Antlaşması öncesinde Türkiye-Avusturya ticari ilişkilerini konu edinen bir yazısı yayınlanır.[9] Ocak 1924'de yayınlanan yazısında, 1923 yılındaki iktisadi gelişmelerin bir genel değerlendirmesini yapar.[10] Bu yazısında İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Antlaşması'nın iktisadi boyutlarına değinir. Chester Projesi, ve diğer iktisadi gelişmelerden söz eder. Ergani Bakır Ocakları'nın İtibar-ı Millî Bankası tarafından işletilmesine ilişkin Hükümet ile Banka arasında imzalanan anlaşmanın ardından Mart 1924 sayısında Ergani bakır madenleri hakkında bir yazısı yayınlanır.[11] Mecmuanın Mayıs 1924 sayısında Türkiye'nin üretim politikasına değinir.[12] Ekim ve Kasım-Aralık 1924, Ocak 1925 sayılarında Reji sorununu konu edindiği makaleleri yer alır.[13] Şubat ve Nisan 1925 tarihli sayılarda yayınlanan yazısında Türkiye ekonomisinde 1924 yılında kaydedilen gelişmeleri değerlendirir.[14] Haziran 1925 tarihli sayıda İzmir bölgesinin incir ve üzümleri, Ağustos 1925 sayısında Türkiye ekonomisinde pamuğun yeri üzerinde durur.[15] Eylül 1925'de demiryollarının millileştirilmesi, yeni hatların inşaası ve ve ticaret odaları kanunu hakkındaki görüşlerini dile getiren bir makalesi yayınlanır.[16] Mecmuanın Ekim ve Kasım 1925 sayılarında güncel iktisadi gelişmelere ilişkin değerlendirmeleri yer alır.[17]

1920'lerde İktisadi Devletçilik

Ahmet Hamdi'nin İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nda yayınlanmış makaleleri içinde yazarın geniş anlamda iktisadî dünya görüşünü, dar anlamda iktisadi devletçilik anlayışını 1930'larda yayınlamaya başladığı kitaplarından önce ortaya koyduğu Mayıs 1925'de yayınlanan makalesidir.[18]

Ahmet Hamdi 1920'lerde Türkiye ekonomisinde devletin yeri ve oynadığı rolü özel girişimin yetersizliğinden kaynaklanan boşluğu devletin doldurması biçiminde tanımladığı devletçilik ile ifade eder. Bu görüşünü "Hükümetin iktisadi işlerde en şayan-ı dikkat olarak tutduğu yol devletçiliktir. Bir kaç sene evvel garib gibi gelen iktisadi devletçilik bugün tatbikat sahasında muvaffakiyeti temenni edilen bir sistem halini almışdır. Devlet, vazifelerini iktisad ve iş sahasına doğru her an genişletmektedir... Sermayedarların gösterdikleri tereddüd devresinin hitâmını

bekleyerek çok müstecel olan işlerimizi tehir edemezdik. Bu zaruret dolayısıyladır ki Devleti iktisad ve iş sahasına da atmağa mecbur kaldık" biçiminde belirtir.[19]

Alpullu şeker fabrikasının genel görünüşü

Devletçiliğin Türkiye ekonomisinde 1930'larda egemen olmuş ve uygulanmış iktisat politikası olduğu ve aynı yıllarda devletçiliğe ilişkin kitaplar yazdığı bilinen Ahmet Hamdi'nin, 1930'lardan farklı iktisat politikalarının izlendiği 1920'lerin Türkiye'sinde izlenen iktisat politikalarını da devletçilik olarak nitelendirmesi açıklama gerektiren bir hususdur. Burada Türkiye ekonomisinin Cumhuriyet dönemindeki gelişimine ilişkin dönemlendirme konusunda sık tekrarlanan bir nitelendirme hatası söz konusudur.[20] Bu hatanın temelinde Türkiye ekonomisinde bizzat devletin girişimci bulunduğu 1930'ların devletçi dönem olarak nitelendirilmesine karşın, 1930'lara göre sanayi planları, girişimler, yatırımlar ve çeşitli doğrudan veya dolaylı müdahaleler ile devletin ekonomide etkinliğinin yoğun bulunmadığı ileri sürülen 1920'lerde Türkiye ekonomisinin liberal olarak nitelendirilen politikalar ile yönlendirildiği kanısı yatar. Bugün 1920'leri liberal bir dönem olarak nitelendirmek, 1930'larda uygulanan devletçiliği eleştirirken kullanılan bir araç olmayı geçmez. Ya da Korkut Boratav'ın dediği gibi bu dönemi nitelendiren daha iyi bir sözcük bulunmadığı için kullanılır.[21]

1920'ler devletin doğrudan veya dolaylı müdahaleler ile özel sermaye birikimini arttırmaya ve özel girişimi teşvik etmeye çalıştığı bir dönem olarak tanımlanır. Bu dönem 1930'lardan önce ilk kez sanayi alanında devletin girişimlerine de sahne olur. Şeker ve dokuma sanayinin temelleri atılır, montaj sanayi alanında bazı gelişmeler kaydedilir. Bunlar 1930'lardan önce devlet eliyle sanayi oluşturma çabalarının ilk adımlarıdır. Başka bir ifade ile 1930'lardaki gibi planlara dayanmayan ilk sanayileşme çabalarıdır. Ahmet Hamdi'nin bu çabaları dile getirdiği "Hükümet Teşvik-i Sanayi Kanunu ve gümrük himayeleriyle memleketde sanayii matlub olan evsâfda süratle inkişaf etdirmek imkânı olmadığını anladığı içindir ki bilfiil sanayi sahasında devletin teşebbüsâtta bulunması esasını kabul etmiş ve hemen tatbikata da başlamışdır. Hükümet bir tarafdan bazı sanayi şirketlerinde hissedar sıfatile iştirak etmeğle beraber, diğer tarafdan da yeni sanayi tesis için müesseseler de vücude getirecekdir. Pamuk, şeker ve çelik fabrikaları tesisi teşebbüsâtı ve Hükümete aid olan fabrikaların kiraya verilmeyerek Hükümet tarafından işletilmesi kararı bu cümledendir. Bu sahada yapılan diğer mühim bir iş de Hükümetce büyük sermayeli bir Sanayi ve Maadin Bankası teşkili noktasıdır..."[22] biçimindeki sözleri Türkiye'nin Cumhuriyet dönemi iktisadi tarihinde genel kabul gören 1930'larda devletçiliğin benimsenmesinde, 1920'lerde özel girişimin yetersizliğinin ne kadar geçerli olduğunu tartışma gereğini gündeme getirir.

Ahmet Hamdi'nin sözleri 1930'lara gelmeden hatta 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenlenerek uygulamaya konmasından da önce daha 1925'de özel girişime duyulan güvensizliği yansıtmaktadır. Ahmet Hamdi'nin 1930'lardan önce 1920'lerde devletçilik anlayışını ortaya koyan sözleri Türkiye ekonomisinin 1920'lerdeki gelişimini ve özellikle devletin ekonomideki yeri ve rolünü 1930'larda uygulanan devletçiliğin gölgesinden kurtararak yeniden değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Ahmet Hamdi'nin 1920'lerde devletçiliğe ilişkin düşüncelerinin bir diğer boyutunu yabancı sermaye konusu oluşturur. "...Bugün olmazsa yarın mutlaka fevkalade olan işlerimiz için fevkalade varidatı ve sermayeyi haricden bulmağa çalışmalıyız." sözleriyle yabancı sermayeye kesin karşı olmayan ancak çok sıcak da bakmayan bir tavır sergiler.[23]

(Üstte solda) Ahmet Hamdi Başar.
(Üstte) 20'li yıllarda Liman Şirketinin bir dalgıcı.
(Yanda) aynı yıllarda Galata Rıhtımı

Ahmet Hamdi devletçiliğin başarısını işleyişine bağlar. "...iktisadi devletciliğin muvaffakiyeti namına mühim bir esas da kabul edilmek lazımdır. İktisadi sahada devlet, iktisadi ve ticari sahanın kanunlarına ve teamüllerine karşı göğüs göğüse gelmemeli ve müesseseleri ticari hayatın icab ettirdiği şekil dahilinde idare eylemelidir...ticari şekilde idare demek, devlet müesseselerini idaredeki zihniyetin tebdili demektir.

Hükümet biran için teşkil ettiği müesseseyi tamamen ticaret kasdile hareket eden bir müessese gibi tasavvur edecek ve o tarzda ticaret müesseselerini idare edenlerin haiz olduğu hukuku, müesseselerini idare edenlere vermekten çekinmeyecektir. Daha doğrusu hükümetin ticaret ve iş sahasına atılmış olan müesseselerinin vaziyeti adeta bir anonim şirketin vaziyetinin aynı olacağıdır. öyle anonim şirket ki, burada bir çok hissedaran yerine bir tek hissedaran mevcuddur ve bu da hükümerdir."[24] sözleri ile hem devlet işletmelerinin işleyiş biçimine ilişkin görüşlerini ifade eder hem de devletçiliğin olumsuz işleyişe ilişkin 1940'ların sonuna doğru artan eleştirilerinin gerekçelerini de dile getirmiş olur.[25] Bu sözleri ile Ahmet Hamdi kamu iktisadi teşekküllerinin daha kurulmasından çok önce tanımlamasını da yapmıştır.

Sonuç

Cumhuriyetin ilanını izleyen günlerde "milli ekonomiyi" oluşturma sürecinde yapıcı ve özgün düşünce ve eleştirileri ile Türkiye'de aydın olmanın gereklerini yerine getirmiş nadir kişilerden biri olan Ahmet Hamdi Başar, 1920'lerin başlarında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nda yayınlanan makaleleri ile yaşadığı dönemde büyük bir boşluğu doldururken, Türkiye ekonomisinin 1930'lardaki gelişimine göre yeterince aydınlatılmamış olduğu anlaşılan 1920'lerdeki gelişimini gün ışığına kavuşturmaya yarayacak ip uçlarını bırakmıştır.

Ahmet Hamdi'nin İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki kısa süreli mesaisi, odaların 1930'lardaki sönük yayın faaliyetleri ile karşılaştırıldığı zaman 1920'lerde ticaret ve sanayi odalarının Türkiye ekonomisindeki etkinliğine ilişkin önemli bir göstergedir.

NOTLAR

1 Ahmet Hamdi Başar ve düşünceleri hakkında bilgi veren başlıca yapıtlar şunlardır: Emin Türk Eliçin, **Kemalist Devrim İdeolojisi**, 2.bs., Sarmal yay., İstanbul 1996, s. 47-60. Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, Birinci Kitap, 3. bs., İstanbul 1980, s. 233-271. Aynı yazar, "Bilmeyi Bilmek veya Ahmed Hamdi", **Kooperatif. Seçme Yazılar 1932-1934**, yay. haz. Bülent Varlık, G.Ü. yay., nr. 10, Ankara 1982, s. 1-19. Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", **Türkiye'de Dergiler-Ansiklopediler (1849-1984)**, Gelişim yay., İstanbul 1984, s. 28, 36-37. Ayşe Trak, "Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt IV, s. 1085-1088. Hilmi Ziya Ülken, "Ahmet Hamdi Başar 1897-1971", **Barış Dünyası**, Sayı 110, (İstanbul 1971), s. 5-6. Aynı yazar, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. bs., Ülken yay., nr. 1, İstanbul 1992, s. 472-477. M. Bülent Varlık, "Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt 2, Sayı 6, (Ankara 1981), 85-105. Aynı yazar, "Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatif - Aylık İktisadi Halk Mecmuası", **İletişim**, Sayı 3, (Ankara 1981), s. 79-111. Aynı yazar, "Kooperatif Dergisi ve Ahmed Hamdi Başar", **Kooperatif. Seçme Yazılar 1932-1934**, yay. haz. Bülent Varlık, G.Ü. yay., nr. 10, Ankara 1982, s. 21-53. "Ahmet Hamdi Başar", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 76. Bunların yanı sıra İstanbul Üniversitesi'nde hazırlanmış bir de tez vardır. bkz. Atıf Evren, **Ahmed Hamdi Başar ve İktisadi Devletçilik**, İ.Ü.S.B.E. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Bu dönemde İstanbul limanına ilişkin bir kitap kaleme almıştır. bkz. Ahmet Hamdi, **İstanbul Limanı**, Akşam Matbaası, İstanbul 1929.

3 Bu geziye ilişkin düşünce ve gözlemleri için bkz. Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

4 Ahmet Hamdi Başar'ın kronolojik sıralamaya göre kitapları şunlardır: **İstanbul Limanı**, Akşam Matbaası, İstanbul 1929. **İktisadî Devletçilik**, Cilt I, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1931. **İktisadî Devletçilik**, Cilt II, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1933. **Para ve İnkılâb**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936. **Değişen Dünya**, Kenan Basımevi, İstanbul 1941. **Bir Medeniyetin Sonu**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1942. **Davalarımız**, Arkadaş Basımevi, İstanbul 1943. **Türkiye ve Yeni Dünya**, Arkadaş Basımevi, İstanbul 1944. **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Tan Matbaası, İstanbul 1945. **Aziz Milli Şef İnönü'ye Açık Dilekçe. 10 Mayıs Nutukları Dolayısile**, Gün Basımevi, İstanbul 1946. **Hürriyet Buhranı**, İstanbul Yayın İstihlak Kooperatifi, Biz ve Dünya Serisi, nr. 1, Gün Basımevi, İstanbul 1946. **Vergi Reformu ve Kalkınma Davamız**, İstanbul Tüccar Derneği yay., nr. 2, Kenan Matbaası, İstanbul 1947. **Milletçe Kalkınma Davamız. Milletçe Kalkınma Davamız Kanunu Teklifi ve Gerekçesi**, Tan Matbaası, İstanbul 1951. **Demokrasi Buhranları**, Türkiye Basımevi, İstanbul 1956. **Demokrasi Yolunda Nereye Gidiyoruz? En Büyük Milli Davamız Üzerine Bir Tahlil**, Başar Yayınları, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1959. **Yaşadığımız Devrin İçyüzü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1960.

5 İstanbul Ticaret Odası'nın ve Türkiye'de odaların tarihsel gelişimi için bkz. Tülin Aren, "İstanbul Ticaret Odası'nın Kuruluşu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 63, (İstanbul 1972), s. 30-31. **Cumhuriyet'in 50 nci Yıldönümünde İstanbul Ticaret Odası**, İstanbul Ticaret Odası yay., İstanbul 1974. Adnan Giz, "Bir Sanayi Odası Kuruluncaya Kadar", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 1, (İstanbul 1966), s. 3. Aynı yazar, "Türkiye'de Odaların Kuruluşuna Ait İlk Resmi Belgeler", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 42, (İstanbul 1969), s. 22-23. Aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklo-**

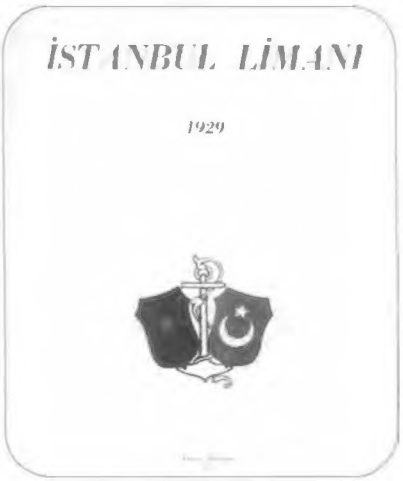

pedisi, Cilt III, s. 748-752. Hakkı Nezihi, **50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yay., nr. 45, İstanbul 1932. Ayşe Öncü, "Cumhuriyet Döneminde Odalar", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt VI, s. 1566-1576. Zafer Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995. Aynı yazar, "Odalar Tarihinde Gezinti", **Ekonomik Forum**, Yıl 2, Sayı 10, (Ankara 1995), s. 70-73. Celâl Yerman - Samet Ağaoğlu, **Türkiye İktisadî Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları**, Titaş Basımevi, Ankara 1943. Erol Zeytinoğlu -Necla Pur, **İstanbul Ticaret Odası'nın 100 Yılı (1882-1982)**, İstanbul Ticaret Odası yay., İstanbul 1982.

6 Zafer Toprak, **a.g.e.**, s. 111.

7 Hakkı Nezihi, **a.g.e.**, s. 271.

8 "Türkiye Ticaret-i Bahriyyesi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 39, Sayı 1, (Teşrin-i sani 1339), s. 18-28.

9 "Türkiye-Avusturya Münasebet-i Ticariyyesi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 39, Sayı 2, (Kanun-i evvel 1339), s. 81-83.

10 "1923 Senesi İktisadiyyesine Umumi Bir Nazar", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 40, Sayı 3, (Kanun-i sani 1340), s. 157-168.

11 "Türkiye'de Bakır Madenleri", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 40, Sayı 5, (Mart 1340), s. 197-201.

12 "Büyük İstihsal Siyasetimiz", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 40, Sayı 7, (Mayıs 1340), s. 315-317.

13 "Tütün ve Reji Meselesi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 40, Sayı 11, (Teşrin-i evvel 1340), s. 523-525. "Tütünde İnhisarı Nasıl Müdafaa Ediyorlar?", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 40, Sayı 12, (Teşrin-i sani-Kanun-i evvel 1340), s. 573-576. "Tütün Meselesi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 1, (Kanun-i sani 1341), s. 649-654.

14 "Memleketimizde 1924 Senesi Hadisat-ı İktisadiyyesine Bir Nazar", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 2, (Şubat 1341), s. 695-696; Sene 41, Sayı 4, (Nisan 1341), s. 805-808.

15 "Ziraat Siyasetimiz: İzmir Üzüm ve İncirleri", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 16 (Haziran 1341), s. 921-924. "Büyük İstihsal Siyasetimiz ve Pamuk", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 8, (Ağustos 1341), s. 1093-1097.

16 "Milli İktisad Cebhesindeki Muvaffakiyyetler", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 9, (Eylül 1341), s. 1173-1179.

17 "Memleketimizin Son İktisadi Hareketlerine Bir Nazar", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 10, (Teşrin-i evvel 1341), s. 1259-1265. "Ayın İktisadî Hareketlerine Bir Nazar", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 11, (Teşrin-i sani 1341), s. 1339-1345.

18 "Yeni Kanunlar Münasebetiyle: İktisadi Devletçilik-Şeker ve Pamuk Sanayini Himaye-Ticaret Odaları Kanunu", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene 41, Sayı 5, (Mayıs 1341), s. 869-871.

19 Ahmed Hamdi, a.g.m., s. 869.

20 Bu konu için bkz. Kortut Boratav, "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (14-16 Ocak 1977 İstanbul) Tebliğler-Tartışmalar**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği yay., İstanbul 1977, s. 39-52.

21 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. bs., Savaş yay., Ankara 1982, s. 3.

22 Ahmed Hamdi, **a.g.m.**, aynı yer.

23 Ahmed Hamdi, **a.g.m.**, s. 870.

24 Ahmed Hamdi, **a.g.m.**, s. aynı yer.

25 bkz. Ahmed Hamdi Başar, "Devletçilik ve Devlet Müdahalesi", **1948 Türkiye İktisat Kongresi (22-27 Kasım) Kongre Bülteni**, İstanbul 1948, s. 3-16.

I. Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı"nda

Ahmet Hamdi Başar'dan İzler

DİLEK BARLAS

1930'lar Türkiye'nin yeni bir iktisat politikası arayışı açısından önemli bir dönemi oluşturur. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile başlayan bu dönem Türkiye ve aynı ekonomik yapıya sahip ülkelerde benzer ekonomik ve politik sorunlara yol açmıştır. Önce sanayi ülkelerinde başgösteren ekonomik kriz sanayileşmemiş ülkelere yayılmış ve bu toplumları daha ciddi bir şekilde etkilemiştir. Krizin Türkiye gibi sanayileşmemiş ülkelerindeki ekonomik ve politik etkileri varolan ekonomik anlayışların gözden geçirilmesine neden olmuştur. Başka bir deyişle, bu dönem devlet adamları ve aydınların sanayi toplumlarına olan bağımlılık ilişkilerini sorgulamaya başlayarak yeni fikir ve politikaların geliştirilmesinin ortamını oluşturmuştur.

1930'ların Türkiye'sinde gerek aydınlar, gerekse politikacılar sanayileşmiş ve sanayileşmemiş ülkeler arasındaki ilişkiyi, merkez-çevre bağlamında ele almışlardır. Sanayi devrimini tamamlayan ülkeler merkez, diğer ülkeler ise çevre kabul edilmiştir. Bu anlayışa göre sanayi devriminin başladığı Avrupa'daki gelişmeler diğer toplumları olumlu veya olumsuz etkilemiştir. Çevre olarak tanımlanan bu toplumlara daha edilgen bir rol atfedilmiştir. Türkiye gibi sanayileşmemiş ülkeler 1930'larda kendilerini çevrenin bir parçası olarak gördükleri için, merkez-çevre ilişkisini bir bağımlılık ilişkisi olarak ele alıp eleştirmişlerdir.[1] 1930'lar Türkiye'sinde gerek Ahmet Hamdi, gerek I. Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı"nın anonim yazarı, sistematik bir biçimde bu merkez-çevre ilişkisini veya sanayileşmiş-sanayileşmemiş toplumlar arasındaki ilişkiyi inceleyenler arasında yer almışlardır. Başka yazarlar da aynı konu hakkında konferanslar vermiş, yazılar yazmışsa da[2] Ahmet Hamdi, daha 1931 yılında, görüşlerini *İktisadi Devletçilik* adı altında toplamıştır.[3] I. Sanayi Planı ise "Umumi Kısmı" ile birlikte 1933 yılının sonunda, yani Ahmet Hamdi'nin fikirlerini kitap halinde derlemesinden sonra, yayınlanarak uygulamaya konulmuştur.[4]

Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı" okununca, Ahmet Hamdi'nin fikirlerine olan yakın benzerlik hemen göze çarpmaktadır.[5] Bu benzerlik sadece kuramsal açıdan (merkez-çevre ilişkisi) değil aynı zamanda dünya ve Türkiye'deki tarihsel gelişimin anlatımı açısından da çarpıcıdır. Sanayi planı, adından da anlaşılacağı üzere, Türkiye'nin ekonomik krizi altedebilmesinin en önemli yollarından birinin kendi sanayiini kurmasından geçeceğini savunur. Başka bir deyişle sanayileşme çevrenin merkeze karşı mücadelesinin en etkili yollarından biridir. Planın hazırlanmasının kuramsal gerekçelerini anlatan "Umumi Kısım," Türkiye'nin nasıl çevre konumuna düştüğünü tartışmakta ve bunu Ahmet Hamdi'nin izlediği tarihsel akış çerçevesinde yapmaktadır. Gerek "Umumi Kısmın" yazarı, gerekse Ahmet Hamdi, 1929 Dünya Krizi'nin yarattığı ortamın etkisiyle, sanayi ülkelerinde başlayıp dünyaya yayılan liberalizmin gelişimini, çöküşünü ve bu olayların Türkiye'yi nasıl etkilediklerini, anlatmaktadır: ardından da Türkiye için ekonomi politikalar önermektedir. Kısacası, Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı" ve Ahmet Hamdi, 1929 Buhranı'nın sebeplerini, Türkiye'yi nasıl etkilediğini ve buhranı yenebilmek için neler yapıl-

Dilek Barlas, Koç Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim üyesidir.

ması gerektiğini, merkez-çevre bağlamında incelemektedirler.

Ahmet Hamdi Başar'ın Görüşleri

Ahmet Hamdi Başar 1930'larda Türkiye'de yeni politik fikirlerin oluşmasına katkıda bulunan aydınlar arasında yer alır. Henüz üniversite öğrencisiyken *Türkiye İktisat Mecmuası* gibi ekonomik konuları ele alan dergiler yayınlamaya başlamıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Milli Türk Ticaret Birliği'nin kuruluşuna önayak olmuştur. 1923'teki İzmir İktisat Kongresi'ne bu kuruluşu temsilen katılmıştır. Ayrıca Devlet Demir Yolları ve İstanbul Liman Şirketi yöneticiliğinde bulunmuştur. Limancı Hamdi diye anılır. *İstanbul Limanı* adını taşıyan bir de kitabı vardır. 1930 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu gezisine katılarak danışmanlık yapmış ve İktisadi Devletçilik konusundaki görüşlerini de bu gezide geliştirmiştir.[6] Bu geziye ilişkin izlenimlerini *Atatürk'le İlk Üç Ay* adlı kitabında anlatır.

Ahmet Hamdi'nin *İktisadi Devletçilik* kitabında ve bazı makalelerinde geliştirdiği ve Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı"nı anımsatan fikirlerine kısaca göz atalım. Ahmet Hamdi yazılarında genel olarak Türkiye'deki gelişmeleri merkez-çevre ilişkisi içinde ele alır. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin tarihi gelişimini dünyadan, özellikle de sanayi devriminin başladığı toplumlardan, ayrı olarak düşünmez. Bundan dolayı Türkiye'deki durumu incelemeden önce ilk olarak 1929 Buhranı'na yol açan nedenleri araştırır. Öncelikle krizin başladığı sanayileşmiş ülkelerden bahseden Başar, bu ülkelerin sanayileşmeyi nasıl başardıklarını ve teknolojiyi kullanarak diğer toplumları nasıl sömürdüklerini tartışır. Sanayi devriminin sonucunda dünya "metropoller" ve "sömürgeler" olarak ikiye bölünmüş, bir yandan, metropollerin sermaye, üretim ve tüketimleri sürekli olarak artarken, diğerlerinin üretim ve tüketimleri gittikçe azalmıştır. Ahmet Hamdi'ye göre iki taraf arasındaki bu türlü dengesiz bir ilişki uzun süremezdi. Çünkü zengin ülkeler devamlı üretiyor, ötekiler ise aynı hızla tüketemiyorlardı. Nitekim I. Dünya Savaşı sonrası bu sistem çökmeye başlayarak 1929 Buhranı ile kendi sonunu hazırladı.[7] Kısacası, ilk aşamada Ahmet Hamdi sanayi devrimi sürecinde merkez ve çevrenin oluşumunu ve bu oluşumun daha sonra krizle sonuçlanmasına yol açan etmenleri anlatır.

Ahmet Hamdi, buhrana yol açan nedenleri belirttikten sonra, ortaya çıkan uluslararası durumu inceler. Ona göre buhran aslında birçok ülkede krize değil, devrimci hareketlerin doğmasına yol açmıştır. Türkiye bunun en tipik örneğini oluşturmaktadır. Devrimci hareketlerin öncesinde, Türkiye metropoller değil, sömürülen ülkeler arasında yer alıyordu. Türkiye'nin sömürülen bir ülke haline gelmesi, liberal sistemin gelişmesi ve Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun "Batı"ya tümüyle açılması ile başlamıştı. II. Meşrutiyet döneminde devlet adamları bu süreci (sömürgeleşme) durduramamış, tam tersine ülkeyi amaçsız bir şekilde I. Dünya Savaşı'na itmişlerdir. Savaş sonunda Sevres Antlaşması ile Türkiye bir sömürge haline gelmiş, fakat hemen ardından Kurtuluş Savaşı ile bağımsızlığını tüm dünyaya ilan etmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ülkede devrimci hareketi başlatmıştır.[8] Ahmet Hamdi'ye göre bu devrimci süreç 1930'larda devam etmeye mahkumdu; çünkü tam bağımsız olmanın esas şartı ekonomik alanda bağımsızlığı sağlamaktı. Çevrenin merkeze karşı başlattığı mücadelenin ilk örneklerinden biri Türkiye idi.

I. Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı"

1929 Dünya Buhranı'nın başlamasıyla Türkiye'de sanayileşme hareketi hızlanmıştır. Buhrandan önce milli sanayinin kurulması gereği vurgulansa da, bu yönde yoğun bir çaba gösterilmemiştir. Oysa dünya ekonomik buhranının Türkiye'ye yansımasıyla sanayileşmenin gerekliliği çok daha fazla hissedilmiştir. Türkiye'de artık sadece aydınlar değil devlet adamları da Türkiye'nin sanayileşmiş ülkelere bağımlılığını ancak kendi sanayiini kurarak sağlayacağına kuvvetle inanmaya başlamışlardır.

I. Sanayi Planı bu şartlar altında hazırlanmıştır. Plan raporlar başlığı altında iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısım, Türkiye'de kurulması gereken sanayi dalları ve işletmelerini içerir. İkinci kısım ise bu sanayilerin kurulmasını kolaylaştıracak olan ve bu amaçla İktisat Vekaleti içinde kurulan örgütler hakkında bilgi verir. Bu raporların ilk sayfasında İktisat Vekaletince yazılmıştır ibaresi bulunmakla beraber, bunların hazırlanmasında birçok kişinin katkısı olduğu açıktır. Özellikle Raporlar'ın ilk bölümünü oluşturan "Umumi Kısım" okununca, planın kuramsal çerçevesinde o dönemin aydınlarının etkisi açık olarak görülmektedir. "Umumi Kısım" Ahmet Hamdi'nin yaptığı gibi öncelikle dünya genelinde merkez-çevre ikilemini ele alır. 1929 Buhranı'nı tartışmakla başlayan "Umumi Kısım", buhrana yol açan şartları ve olayları incelerken, çağdaş iktisat rejiminin kurulmasında önemli bir yer tutan sanayi devrimi üzerinde durur.

Yazara göre, ilk aşamada buhar makinelerinin keşfi ve demiryollarının gelişmesi gibi yenilikler, bu rejimi kuran itici güçleri oluşturmuştur. İktisat ve tekniğin koşut ilerlemesiyle doğan rejim sürekli buhranlar geçir-

miştir. I. Dünya Savaşı öncesi buhranlar ise, dünya ekonomisine yeni fonksiyonlar kazandırarak sermaye birikimine yol açmıştır.[9] Bu sermaye birikimi özellikle Avrupa'nın Batı ve Kuzey Amerika'nın doğu sahillerinde yoğunlaşmıştır. Sermayenin merkezini oluşturan bu bölgeler, sanayileşmemiş ülkelere mallarını satarak, bu pazarlardaki üretim araçlarının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu durum, geçmişte bağımsız olan toplulukları büyük sanayinin hegemonyası altına sokarak hukuken bağımsız, fakat iktisaden bağımlı birer varlık haline getirmiştir. Sözü geçen bağımlılık ilişkisi, sanayi ülkelerini kuvvetlendirirken sanayileşmemiş ülkelerini gitgide zayıflatmıştır. Sanayileşmemiş ülkeleri I. Dünya Savaşı sonrasında bu açmazı kırmaya dönük girişimlerde bulunmuş, kendi sanayilerini kurarak iktisadi bağımsızlığa doğru ilerlemeye başlamış ve dünya piyasasındaki rollerini değiştirmeye yönelmişlerdir.[10]

Daha sonraki aşamada "Umumi Kısım," sanayileşmemiş ülkeler arasında veya başka bir deyişle çevrede yeralan Türkiye'nin tarihsel gelişiminden söz eder. İlk dönemde, sadece bir tarım ülkesi değil, devrin şartlarına uygun bir zenaat ülkesi olan Türkiye'de, ikinci dönemde, yani 19. yüzyılda, durum değişmeye başlamıştır. "Batı sanayiinin" gelişmesine ve el işlerinin bu makineleşen sanayie yenik düşmesine rastlayan bu dönemde "Batı" fabrikalarında üretilen mallar, Türkiye ve diğer el işlerine dayanan pazarları ele geçirip bunlar üzerinde üstünlük kurmuştur. Üçüncü dönemde ise, milli iktisatların tamamen ortadan kalkması ile, Türkiye Batı sanayiine hammadde sağlayan bir tarım ülkesine dönüşmüştür.[11] Uluslararası mübadeleye bu fonksiyonla katılan Türkiye, dünya buhranlarından kötü şekilde etkilenmiş, teknik gerilik ve örgütsüzlük de buna katılınca, milli ekonomisini şekillendirmeye fırsat bulamamıştır.

Böylece "Umumi Kısım," Türkiye'nin bağımsız bir devletten yavaş yavaş merkeze bağımlı bir çevre ülkesine dönüşün sürecini özetler ve Türkiye'nin iktisaden bağımsız ve tamamiyle örgütlü bir bütün oluşturmasının gerekliliğini vurgular "Umumi Kısım", özellikle ilginç bir öngörüde bulunur: Sanayi ülkeleri kendi çıkarları gereği tarım memleketlerinin bu silkinme hareketlerine ket vurmak için güç birliğine yönelecektir.[12] Bundan dolayı Umumi Kısım, Türkiye gibi ülkelerin zaman kaybetmeden hemen sanayilerini geliştirmelerini önerir.

Ahmet Hamdi Başar

Ahmet Hamdi Başar ve Sanayi Planı'nın Umumi Kısmı

Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı" ile Ahmet Hamdi'nin görüşleri dört başlık altında karşılaştırılabilir.

1) Dünyadaki liberal sistemin gelişmesine ilişkin görüşlerdeki benzerlikler, diğer bir deyişle, liberal sistemin 1929 Dünya Buhranı'na yol açtığına inanan "Umumi Kısmın" yazarı ile Ahmet Hamdi'nin liberalizmin doğuşunu ve gelişimini, özellikle de merkez ve çevrenin nasıl oluştuğuna ait fikirlerinin benzerliği;

2) Liberal sistemin çöküşüyle ortaya çıkan durum ve buna karşı önlemler konusundaki benzerlikler. Merkez-çevre ilişkisinin bu ortamda değişmeye başladığına ilişkin görüşleri;

3) İlk iki bölümde sözü geçen gelişmeler çerçevesinde, Türkiye'nin tarihi aşamaları konusundaki benzerlikler. İki yazarın Türkiye'nin nasıl çevre içinde yer aldığına ait fikirleri,

4) Türkiye'nin buhrandan kurtulabilmesi yani çevre statüsünden çıkabilmesine dönük öneriler arasındaki benzerlikler.

I. Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı" Türkiye'nin neden sanayileşmesi gerektiğini anlatmak amacıyla yazılmış olmasına rağmen, yazının daha ilk paragrafı tüm dünyayı sarsan krizden bahseder. Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik durumu dünyadaki krizden soyutlamak mümkün olmadığı için, önce dünya ekonomik krizini ele almak gerekir. Yazara göre "memleketimizin, dünya mübadele mekanizmasına müdahale etmesi itibariyle, beynelmilel buhranla müşterek bir buhranı olduğuna şüphe yoktur."[13] "Umumi Kısmın" yazarı 1929 Buhranı'nın nedenlerini liberal ekonomik sistemin kendisinde arar. "Umumi Kısım" sanayi ve teknoloji devriminin 1930'ların şartlarına damgasını vurduğunu savunur. Bundan dolayı ilk önce liberal sistemin doğmasına yol açan ve Batı Avrupa ile A.B.D.'de başlayan sanayileşme hareketinin tarihçesine değinir. Çağdaş iktisat rejiminin kuruluşunda itici kuvvetin "mensucat ve buhar makinelerinin keşfi, elektrik ve demiryol-

ları"nın gelişimi olduğunu belirtir. Başka bir deyişle fen ve fennin inkişafının bu rejimin hayat şartı olduğunu vurgular. Aynı zamanda çağdaş sistemin başından beri "muntazam" buhranlar geçirdiğini, fakat bunların onun gelişmesini engellemediğini savunur.[14]

Ahmet Hamdi de yazılarında Türkiye'deki ekonomik durumu başlıca konu olarak ele almasına rağmen, öncelikle kapitalizmin gelişmesini ve teknolojinin bu gelişmedeki rolünü vurgular. Bunun nedeni de Türkiye'deki son buhranın "dünya buhranının başladığı ve devam ettiği devre tesadüf etmek itibarile sebepleri umumi buhrana bağlı" oluşudur.[15] Başka bir deyişle, Türkiye'deki ekonomik sorunları ve buhranın asıl sebeplerini araştırmak için, son dünya medeniyetini vücuda getiren şartları incelemek gerektiğine inanır. Ahmet Hamdi'ye göre, tekniğin ilerlemesi ve taşımacılığın gelişimi "serbest mübadeleye" ve sanayi üretiminin gelişmesine yol açar. Bunu yazar şöyle dile getirir. "Serbest ticaret ve serbest mübadele ile dünyanın yeni bir medeniyet safhasına girmesi, yeni kıt'aların ve münbit toprakların keşfolunmasından ve nakil vasıtaların ilerlemesinden ve teknik terakkilerden neş'et etmiştir."[16] Ahmet Hamdi aynı zamanda da bu sistemin "periodik" buhranlar geçirdiğini ve bu buhranların yeni bir pazarın keşfedilmesi veya teknik bir buluşun sonucunda ortadan kalktığını yazar.

Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı" da, daha önce belirttiğimiz gibi, çağdaş iktisat rejiminin geçirdiği buhranlardan bahsederek, bunların sisteme yeni fonksiyonlar kazandırdığını belirtir. Dünya, buhrandan buhrana sermaye birikimine sahne olurken, "karakteristik bir muhteva" kazanır.[17] Sözü geçen muhteva şöyle tanımlanabilir: Tekniğin ve büyük sanayinin merkezinin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika olmasıyla dünyanın diğer bölgeleri kaçınılmaz bir şekilde çevre statüsüne düşerek ekonomik olarak merkeze bağımlı hale gelmişlerdir. Ahmet Hamdi, "Umumi Kısım"da yazılı olana benzer bir gelişmeden söz eder. Ona göre, çağdaş sistemde varolan buhranlar bazı ülkeleri yeni pazarlar bulmaya itmekte ve bunların mübadele sahalarını genişletmektedir.

Bu gelişimi yazar şöyle anlatmaktadır: "Metropoller, sermayedarlık imparatorlukları kurarak ve kendi usullerini, kanunlarını, sermaye haklarını ve mübadele şartlarını diğer milletlere empoze ederek mübadeleden daima lehlerine büyük bir marj temin ediyorlardı."[18] Diğer milletler ise, bu çeşit bir mübadelede almaları gereken haklarının bir kısmını sürekli olarak kaybediyorlardı. Ahmet Hamdi için uluslararası ticaret ve dünyanın bazı kesimlerinin elinde sermayenin toplanması emperyalist devletlerin doğması ile sonuçlanıyor, bunun sonucunda da dünya "hakim millet, yani metropol," ve "metbu millet, yani müstemleke" diye ikiye ayrılıyordu.

İkinci aşamada ise gerek "Umumi Kısım", gerekse Ahmet Hamdi bu sistemin bu şekilde devam edemeyeceğini ve tarihi olayların da bunu doğruladığını iddia eder. "Umumi Kısma" göre, dünyaya hakim olan sanayi ve sanayileşmemiş ülkeler arasındaki bu ilişki, ancak I. Dünya Savaşı'na kadar sürebilmiştir. I. Dünya Savaşı bu ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkinin ortaya çıkardığı sorunların yansımasıydı. "Umumi Kısmın" yazarı, savaş sırasındaki tecrübelerin, siyasi ve iktisadi bağımsızlığa susayan memleketlerin ihtiyaçlarının giderilmemesinin ne denli kötü sonuçlar doğuracağını gösterdiğini savunur. Ayrıca, savaştan sonra ortaya çıkan konjonktürün hammadde üreten ülkeleri kendi sanayilerini kurmaya ittiğini belirtir. Bu "silkinme hareketleri," sözü geçen "memleketlerin dünya mübadelesindeki rollerinin değişmesiyle neticelenmiştir" diyen umumi kısmın yazarı, bu hareketlerle savaş sonrası buhranlar arasında da bağlantı kurar."[19]

Ahmet Hamdi de kapitalist ülkelerin kendi çıkarlarını korumak için, daha doğrusu kapitalist sistemi muhafaza etmek için, en son çare olarak savaşa başvurduklarını savunur. Hatta savaş sırasında "mukavemetsiz olan milletleri ortadan kaldırarak... hakim milletlerin ortada kalacağı düşünülmüştü" der.[20] Fakat yazara göre, savaşın sonunda umulan durum ortaya çıkmaz. Tersine bazı memleketler "kapitalizm aleminin karşısına yeni bir vaziyet ve yeni bir mana ile" çıkarlar. Başka bir deyişle, bu memleketler kapitalizmin siyasi ve ekonomik etkilerini yok etmek için kendi milli "organlarını" kurmaya çalışırlar. Ayrıca Ahmet Hamdi bu gelişmeler ile 1929 buhranı arasında ilişki olduğunu iddia etmektedir.

Ona göre de savaş sonrası buhranlar savaş öncesi buhranlardan çok farklıdır. Artık savaş öncesi gibi "yeni pazarlar açılması ve dünya haritasına eklenecek yeni memleketlerin keşfi" söz konusu değildir.[21] Ahmet Hamdi'ye göre, kapitalizmi tehdit eden buhranı vücuda getiren tehlikenin "müstemleke tezadı" olduğunu kabul etmek gereklidir. Müstemleke (sömürge) ülkeler, sanayi memleketlerin çıkarına işleyen serbest mübadeleye veya liberal sisteme karşı çıkmışlardır. Diğer bir deyişle, sanayi ülkelerinin yeni pazarlar bulması bir yana, eski pazarları oluşturan sömürgeler artık bu sistemin devam etmesine razı olmamışlardır.

"Umumi Kısmın" yazarı aynen Ahmet Hamdi gibi dünya buhranı ile sanayileşmemiş ülkelerinin savaştan sonra milli sanayilerini kurma çabaları arasında sıkı bir ilişki oldu-

ğunu savunarak 1929 dünya buhranı ile savaş öncesi buhranlar arasında farklılık olduğunu ileri sürer. "Umumi Kısım'da bu fikir şöyle anlatılmaktadır: büyük harpten evvelki buhranlar, tabiatile kapitalizmi şekillendiren buhran iken, harp sonrası buhranlar, bunun tersine, birer fonksiyon buhranı olarak ortaya çıkar.[22] Bu fonksiyonlar sanayileşmemiş ülkelerin uluslararası alanda yeni roller üstlenmesi şeklinde kendini gösterir. Kısacası bu ülkelerin liberal sistem düzenini sorgulamasına fırsat verir.

Üçüncü aşamada ise gerek Ahmet Hamdi, gerekse "Umumi Kısım" Türkiye'den dolaysız olarak bahsetme gereksinimi duyar ve Türkiye'nin bulunan ortamı içinde nasıl bir politika geliştirdiğini veya geliştirmesi gerektiğini belirtmeden, ülkenin savaş öncesi durumundan söz ederler. "Umumi Kısım," Türkiye'nin daha önceleri sadece kendi gereksinmelerine cevap veren değil, aynı zamanda dışarıya açılabilen bir "milli iktisat cihazı"na sahip olduğunu, belirtir. Fakat 19. yüzyılda Batı'da sanayi devriminin başlamasıyla, Türkiye'de ekonominin içeriği değişmeye başlamış ve sanayi mallarının pazarlarını "istila"sı ile Türkiye Batı sanayiine hammadde sağlayan bir tarım ülkesi olmuştur.[23] Ahmet Hamdi de, aynı şekilde, Türkiye'nin dışa bağımlılık sürecinin Avrupa'daki sanayi devriminin başlamasına denk düştüğüne inanır. Ona göre, "makine devri ve modern medeniyet başladıktan sonra Türkiye gün geçtikçe bu medeniyetten geri kalmış... geniş arazisine ve parlak tarihine rağmen garbın sanayici ve ileri memleketleri tarafından açıkça istismar olunan bir memleket" haline gelmiştir.[24] Ayrıca "büyük devletlerin Türkiye'yi müşterek bir müstemleke" haline getirmeleri Tanzimat dönemine (1830'lar) rastlar ve bu tarih "Umumi Kısım" yazarının deyimiyle "Garp Sanayiinin 19. asır başındaki inkılabıyle... Türk piyasalarını tabiiyeti altına" almasına denk düşer.

Kurtuluş Savaşı'ndan ve özellikle Lozan'dan sonra Türkiye'nin yeniden hayata atıldığını belirten Ahmet Hamdi, bu sürecin çok güç ve acılı olduğunu savunur. "Bir çok seneler hasta yatarak zayıf düşmüş olan bir ülkenin, ondan "asırlarca ileride ve yüzlerce defa zengin dünya milletleri karşısında" toparlanmasının bayağı zor olduğunu yazar.[25] "Umumi Kısım" da aynı şekilde milli iktisadın şekillenememesinin Türkiye'nin dünya ekonomisine "mahdud çerçeve dahilindeki fonksiyonlarla karışan memleket" olmasından kaynaklandığını iddia eder.[26] Anlaşılacağı üzere, iki görüş de Türkiye'deki değişimin zorluklarını yıllar boyunca sanayileşmiş ülkeler karşısında ekonomik bir güç olarak ortaya çıkamamasına bağlamaktadır. Son aşamada ise, iki yazar da Türkiye'nin bu durumu değiştirmek için ne yaptığı ve yapması gerektiğini tartışmaktadır. Türkiye'nin yapacağı en önemli şey çevre statüsünden çıkmaktır. Ahmet Hamdi de "Umumi Kısım"da bu yolda başarılı olmanın yollarını göstermektedir. Ahmet Hamdi Lozan'da kapitülasyonların kalkmasıyla Türkiye'de değişime doğru adım atıldığını belirtir. Bunu takip eden "inkılap hamlelerinin" başlıcaları arasında hükümetin gümrük politikasını, demiryollarının inşaatını, limanların millileştirilmesini sayar. "Umumi Kısım" da, "hükümet son senelerde aldığı tedbirlerle bu şiarın (Türkiye'yi tam anlamıyla bağımsız bir varlık yapmak) icaplarına tevessül etmekte gecikmemiştir" der.[27] Bunun da ancak ekonomik bağımsızlığı sağlamaktan geçtiğini belirtir.

Türkiye'nin geçmekte olduğu bu süreçte iki yazarın vurguladığı en önemli nokta devletin rolüdür. "Umumi Kısım", ekonomik devrimi zaman kaybetmeden ancak devletin gerçekleştirebileceğine inanmaktadır. Çünkü yazara göre, bu devrimi istenilen derecede gerçekleştirecek araçlar ülkede bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, Türkiye'de devletten başka bir gücün ekonomik işleri yürütebileceğine inanılmamaktadır. Ahmet Hamdi de aynı görüşü paylaşır: "İnkılabımızın ilk on senesinde memleketin her sahasında gördüğümüz yenilik ve ilerleme alametleri hemen münhasıran devletin müdahalesile olmuştur" der.[28]

Başar'a göre gelecek on senede de devletin milli iktisadı başarıyla kurması halkın büyük işler görmesini sağlayacaktır. Bunun için devletin sadece tarım veya ticaret işlerini değil, aynı zamanda sanayii de ele alması gerektiğini vurgular. "Umumi Kısma" göre ise milli iktisadı kurmanın yolu devlet eli ile milli sanayii kurmaktan geçer. Umumi kısmın sonunda bu şöyle dile getirilir: "Milletin hayati bir davası halini almış olan sanayileşmeğe dahil büyük işlerin devlet tarafından başarılması."[29]

Fakat gerek "Umumi Kısma", gerekse Ahmet Hamdi'ye göre devletin rolü basit bir ekonomik fonksiyona indirgenemez. Ahmet Hamdi bu rolü şöyle tanımlamaktadır: Türkiye gibi bir tarım ülkesinin kendisine ait "bir rejimi, bir ilmi ve bir kurtuluş yolu" olabilmesi için devletçilik esasına dayanması gerekir. Öte yandan "Umumi Kısmın" yazarı, sanayileşmiş ülkelerin politik nedenlerden dolayı tarım ülkelerinin sanayilerini kurma çabalarını engellemek için kendi aralarında birleşebileceklerini savunur. Bu aşamada devlete önemli bir rol düşmektedir. Türkiye gibi ülkelerin sanayileşmiş devletlere taviz vermeden kendi sanayilerini kurma çabası aşamasında başrolü üstlenmek.

Sonuç

Bu karşılaştırmanın sonucunda I. Sanayi Planı'ndaki "Umumi Kısmın"

sadece bir devlet adamının pragmatik fikirlerinin değil, özellikle bir aydının veya aydınların geliştirdiği fikirlerin yansıması olduğunu görüyoruz. Ahmet Hamdi'nin yazılarını okuduktan sonra bu kanı daha da kuvvetleniyor. "Umumi Kısım" Ahmet Hamdi'ye benzer bir şekilde Türkiye'deki ekonomik buhranı anlamak için sanayi devrimine kadar uzanılması gerektiğine inanıyor. Türkiye'yi dünyadaki gelişmelerden soyutlamanın olanaksızlığını vurgulamak istiyor. Yine Ahmet Hamdi'ye benzer bir şekilde, Türkiye'deki ekonomik sorunları aslında "Batı" ülkelerindeki ekonomik ve teknolojik ilerlemeye bağlıyor. Fakat bu ilerlemenin de sürekli devam edemeyeceğini, sonunda sanayi devriminin başladığı ülkelerin ekonomik krizle karşı karşıya geleceklerini savunuyor. Zaten krizin sebebinin de sanayileşmiş ve sanayileşmemiş ülkeler arasındaki eşitsiz bir şekilde gelişen ilişki olduğunu yazıyor.

"Umumi Kısmın" Ahmet Hamdi'yi anımsatan diğer bir yönü Türkiye'deki gelişmeleri dünyadaki sanayi devrimine bağlı olarak yorumlaması. "Umumi Kısmın" yazarı da Ahmet Hamdi gibi, Türkiye'nin bir çevre ülke haline gelmesinin, merkezdeki yani Avrupa ve A.B.D.'deki ekonomik ilerlemeye bağlı olduğuna inanır ve 1929 Dünyâ Buhranı ile Türkiye gibi ülkelerin eline iyi bir fırsatın geçtiğini iddia eder. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kendi sanayilerini kurmaya çalışan Türkiye ve diğer sanayileşmemiş devletler, bu çabalarını buhran ortamında daha da hızlandırmışlardır. Ahmet Hamdi'ye ve "Umumi Kısma" göre 1930'larda başka bir gerçek daha ortaya çıkmıştır. Türkiye ve benzeri ülkeler ekonomik ve politik bağımsızlıklarını ancak devlet eli ile gerçekleştirebilirler.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Türkiye'de etkisini göstermeye başlamasıyla gerek aydınlar, gerekse devlet adamları arasında yeni fikirler ortaya atılmıştır. O dönemin özelliği bu fikirlerin ulusal alanda bir bütünlük oluşturmasıdır. Bu fikirler arasında özellikle merkez-çevre kuramı 1930'lar Türkiye'sinde ön plana çıkmıştır. Öte yandan merkez-çevre kuramı değişik çevreler tarafından benimsense dahi özellikle bazı aydınlar bu kuramın şekillenmesinde önder rol oynamıştır.

Ahmet Hamdi bu aydınların önde gelenlerindendir. Bunlar tarafından dile getirilen tüm görüşler 1930'lar Türkiye'sinde devlet politikası olarak benimsenmemişse de, devlet adamları bunlardan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. I. Sanayi Planı'nın "Umumi Kısmı" okununca bu gerçek daha açık bir şekilde kendini hissettirmektedir.

NOTLAR

1 Merkez-çevre ilişkisi 1970'lerde Siyasal Bilimler alanında "Bağımlılık Kuramının" gelişmesiyle popüler olmuştu. Özellikle Fernando Henrique Cardoso ve Enzo Faletto bu kuramın Latın Amerika özelindeki teorileriyle tanındılar. Ayrıca Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein'in teorileri de bu kuramın belirgin örneklerindendir. "Bağımlılık Kuramının" daha 1930'larda Türkiye gibi ülkelerde gelişmesi ilginçtir. Türkiye'de Şevket Süreyya Aydemir ve Ahmed Hamdı Başar gibi aydınlar bağımlılık teorisi üzerinde dururken, diğer Balkan ülkelerinde, örneğin Romanya'da, Manoilescu benzer fikirler geliştirmiştir.

2 Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Belge, İsmail Hüsrev Tökin ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi aydınlar 1932 yılında **Kadro** dergisini çıkararak Ahmed Hamdi'ninkine benzer fikirler savunmuşlardır. Ahmed Hamdi Başar **Kadro** dergisinde de makaleler yazmıştır.

3 7-8 ciltlik **İktisadi Devletçilik**'in 1930'larda ilk iki cıldı basılmıştır. Ahmed Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik,** Birinci Cilt (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931) ve **İktisadi Devletçilik,** İkinci Cilt (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonım Şirketi, 1933).

4 I. Sanayi Planı, **Raporlar** başlığı altında Başvekalet Matbaası tarafından Aralık 1933'te basılmıştır. Daha sonra Afet İnan, M. Kemal Atatürk'ün okuduğu ve üzerinde el yazısı ile düzeltmeler yaptığı ilk sanayi planını Atatürk'ün Meclis'teki konuşmaları ile biraraya toplamıştır. Bunlar **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı** adı altında 1977 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.

5 İlhan Tekeli, kendisi ile yaptığım görüşmede, Sanayi Planı'nın hazırlanmasında Şerif Onay'ın etkisinin olduğunu belirtmiştir.

6 Emin Türk Eliçin. **Kemalist Devrim İdeolojisi** (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996), 49; İlhan Tekeli ve Selim İlkin. **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu** (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1982), 89.

7 Ahmed Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik.** İkinci Cılt (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonım Şirketi, 1933), 43.

8 Ahmed Hamdi. **Devlet ve İktisat,** Yeni 11-14 (Teşrinievvel 1933); 968-970.

9 İktisat Vekaleti. **Raporlar** (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1933), 7.

10 **A.g.e.,** s. 8.

11 **A.g.e.,** s. 9.

12 **A.g.e.,** s. 10.

13 **A.g.e.,** s. 7.

14 **A.g.e.**

15 Ahmed Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik.** Birinci Cilt (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonım Şirketi, 1933), 21.

16 Ahmed Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik.** İkinci Cilt (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933), 47.

17 İktisad Vekaleti, s. 8.

18 Türk Devletçiliği ve Himayeci Ferdiyetçilik, **Kadro** 22 (Teşrinievvel 1933); 44.

19 İktisad Vekaleti, s. 8.

20 Ahmed Hamdi, "Kapıtalizm (Emperyalizm) ile Mıllet İktisat Rejimi ve Ferdıyetçilik ile Devletçiliğın Manaları," **Kadro** 18 (Hazıran 1933); 47.

21 Ahmed Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik,** İkıncı Cılt, a.c., 47.

22 İktısat Vekaleti, s. 8.

23 İktısat Vekaleti, s. 9.

24 Ahmed Hamdi, **Devlet ve İktisat,** Yeni 11-14 (Teşrinievvel 1933), 967.

25 Ahmed Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik,** Birinci Cilt (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonım Şirketı, 1933), 19.

26 İktisat Vekaleti, s. 10.

27 **A.g.e.**

28 Ahmed Hamdi, **Devlet ve İktisat,** Yeni 11-14 (Teşrinievvel 1933); 972.

29 İktisat Vekaleti, s. 11.

Göçmen Köylerine Dair

NEDİM İPEK

Kişilerin daha iyi şartlarda yaşamak amacıyla meskûn bulundukları mahalli terk ederek başka bir iskân birimine gitmek sûretiyle meydana getirdikleri yer değiştirme hareketine göç denir. Göç, ortaya çıkış sebebi, cereyan ettiği mekân, katılan insan sayısına istinaden çeşitli tasniflere tabi tutulabilir.

Mekân değişikliği açısından göç hareketi iki gruba ayrılır. Ülke sınırları dahilinde meydana gelen yer değiştirme hareketine *İç göç*, ülke sınırları aşılarak yapılanlara ise *Dış göç* denir. Dış göç, nüfus kaybına uğrayan devlet açısından *Dışa göç*, göçmenin yerleştiği ülke açısından *İçe göç* olarak ifâde edilmektedir. Göç hareketine iştirak edenlerin sayısı dikkate alındığında *Münferit göçler* ve *kitle göçleri* diye ikiye ayrılır. Kişi, kendi rızasıyla iskân mahallini değiştiriyorsa meydana gelen göçe *Serbest göç*, kişinin meskûn olduğu bölgede yaşayabilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması halinde meydana gelen göçlere ise *Mecburi göç* denir.

Göç hareketini gerçekleştiren kişiye umûmiyetle göçmen denmektedir. Bununla birlikte, göç sebeplerine göre göçmenleri, *Andlaşmalara tabi göçmenler, Milletlerarası göçmenler, Tahliye olunanlar, Millî göçmenler, Mülteciler* gibi terimlerle tanımlamak mümkündür. Göç tarihte, özellikle Türk tarihinde sık sık tesadüf edilen bir sosyal hadisedir. Türkler nüfus ve nüfuzu arttıkça daha iyi yaşamaya elverişli yerleri aramaya yönelmişlerdir. Türkler, bu sebep ile Asya ve Anadolu sahasına yayılmışlar ve söz konusu bölgeleri kültür ve medeniyetleri ile damgalamışlardır. Ancak, 1683 yılından itibaren Türk tarihi açısından muhacir kelimesinin ayrı bir anlamı vardır. Türk tarihinde muhacir denince, düşmandan kaçıp Türk hakimiyetindeki topraklara sığınan kahır-zede, zulm-dide Müslümanlar akla gelmektedir. Bunlar ekseriya ya malını mülkünü terk ile savaş alanından ve düşman mezâliminden kaçanlar, ya da savaş sonrası düşmana terk edilen arâzîde kalıp ecnebî devletin gizli ve aşikâr zulüm ve istibdadına tahammül edemeyerek Anadolu'ya iltica edenlerdir. Osmanlı göç terminolojisinde ise göçmen tabiri yerine genel olarak *muhacir* kelimesi kullanılmıştır. Ancak, konuyla ilgili belgeler ve kaynaklar tarandığında Osmanlı memur ve idarecilerinin göç sebebine göre göçmenleri *muhacir, mülteci, üsera-yı muhâcirin, harikzede, istilazede, felâketzede, depremzede, kahtzede, ev göçü* ve *mübâdil* şeklinde farklı farklı tanımladıklarını tespit etmek mümkündür.

Göç sebeplerini geçim şartlarının yetersizliği, daha iyi bir gelecek temin etmek ve sağlamak ümidi, siyasî ve dinî sebepler şeklinde tanımlayabiliriz. Anadolu'ya gelen göçmenleri böyle bir karar almaya zorlayan sebepleri Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı izleye geldikleri Şark siyasetinde aramak gerekir. XIX. yüzyılda Batılı diplomatlarca siyasî bir terim olarak kullanılmaya başlayan Şark meselesi 1071'den itibaren Türkler'in batıya doğru ilerlemesi ile başlar. Bu meseleyi iki safhada incelemek mümkündür. 1. safhada (1071-1683) Türkler batıya doğru ilerlemektedir. Bu dönemde Avrupa, Türk ilerleyişini durdurmaya çalışmıştır. Batı, bu hedefine Türk askerinin Viyana'dan dönüşü (1683) ile ulaşmıştır. İkinci safha 1683-1923 tarihleri arasıdır. Bu dönemde, Avrupa'nın hedefi Türkleri Avrupa ve Anadolu'dan uzaklaştırmaktır.

O halde, Türk göç hareketleri Türk askerinin Viyana'dan geri dönüşüne tesadüf eder. Nitekim, 1683'den sonra Türk askeri nereden çekilmişse Müslüman Türk ahâlî de oradan çekilmek zorunda bırakılmıştır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Türk hakimiyetinden çıkan topraklarda meskûn Müslümanlar Tuna Nehri'nin güneyine iltica etmişlerdir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Rusya'nın takip ettiği tehcir siyaseti sonucu Kazan-Azak arasında meskûn Türk topluluklarının çoğu Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakılmıştır. XIX. yüzyılın başına kadar bu bölgeden gelen göçmen sayısı 300 ila 500 bin arasında değişmektedir. Kırım Savaşı sonrası doğuda serbest kalan Rusya 1859'da Şeyh Şamil'in direncini de kırınca sayılan 600 bin ile bir milyon arasında değişen Kafkas mültecileri Türk topraklarına göç etmişlerdir. Türk göç tarihinin önemli halkalarından birini teşkil eden Doksanüç Harbi ve sonrasında bir milyonu aşkın mülteci çareyi Anadolu'ya iltica etmekte bulmuştu. 1908-1918 tarihleri arasında gelen göçmenlerin sayısı ise 450 bin civarında idi. Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus işgaline maruz kalan Doğu Anadolu ve Doğu-Karadeniz büyük bir nüfus dalgalanmasına sahne olmuştur. İşgal sahasındaki Türk nüfusun 800 bini Ermeni ve Rum saldırıları, salgın hastalıklar, kıtlık ve açlık sebebiyle kırılırken, canını kurtarabilen yaklaşık bir buçuk milyon Türk, Osmanlı-Rus cephesinin batısına çekilmek zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Batı Anadolu ve Doğu-Trakya'da Yunan işgal kuvvetleri Rumlar lehine bir nüfus ihtilâlini gerçekleştirebilmek amacıyla soykırıma girişmişlerdir. Bu bölgedeki Türk nüfus soykırımdan kurtulmak amacıyla İç-Anadolu'ya ilticâ etmiştir. İlk aşamada seksen bin kişilik bir kitle iç bölgelere çekilmiştir. Bu sayı ileriki tarihlerde artmıştır. Bir kaynağa göre 1924 yılında eski Aydın Vilâyeti sınırları dahilinde 200 bin felâketzede mevcuttu. Cumhuriyet döneminde de Anadolu'ya yönelik nüfus hareketlerinin devam ettiğini görüyoruz. Nitekim 1923 Türk-Yunan Mübâdelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol anlaşması uyarınca Yunanistan'dan Anadolu'ya 500 bine yakın mübâdil göçmen gelmiştir.[1]

Bu çalışmamızın ana gayesi yukarıda açıklanan nüfus hareketleri sonucu Anadolu'ya gelen göçmenlerin tespit edilen ilkeler çerçevesinde yerleştirilip yerleştirilemediği sorusuna cevap aramak ve yeni teşkil edilen köylerin özelliklerini ortaya koymaktır.

Göçmen Teşkilâtı

Göçmenlerin iskân işlerinin başarılı bir şekilde yürütülebilmesi için hususî bir teşkilâta ihtiyaç vardı. Türk göç tarihine bakıldığında 1683-1839 tarihleri arasında göçmen işlerinin hususî bir teşkilâta bağlanmadığı tespit edilir. Tanzimat döneminden itibaren Bâbıâli, göçmen akınıyla karşılaştığı zaman *Muhacir Komisyonu, İdare-i Umumiyye-i Muhâcirin Komisyonu, Muhâcirîn Komisyonu Alisi* ve *Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu* isimleriyle anılan hususî komisyonlar vasıtasıyla sorunu çözümlemeye çalışıyordu. 1860-1916 tarihleri arasında göçmenlerin yerleştirilmesi esnasında yaşanan tecrübe göçmen işlerinde ihtisaslaşmış bir teşkilâtın kurulması gereğini gösteriyordu. Nitekim, 1916 tarihinde merkez ve taşra birimlerinden oluşan *Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi* ismiyle Dahiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir genel müdürlük kuruldu. Millî Mücadele döneminde ise göçmen işlerini Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekâleti'ne bağlı olan Muhâcirîn Müdüriyeti yürütüyordu. Millî Mücadele'nin hemen sonunda göçmen sorunları Nafıa, Maliye, Dahiliye ve Muavenet-i İctimaiyye vekâletlerine bağlı kuruluşlar tarafından yürütülmeye çalışılıyordu. Ancak, göçmen işlerini koordine eden bir üst kuruluş olmadığı için iskân faaliyetleri aksıyordu. Söz konusu aksaklığı gidermek için 13 Ekim 1923 tarihinde *Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti* kuruldu. Vekilin kısa aralıklarla üç kez değiştirilmesi, vekâlet memurlarının ihtisas sahibi olmayıp diğer vekâlet memurlarından oluşması, mahallî memurlarla vekâlet memurları arasında sağlıklı bir diyaloğun kurulamaması, vilâyet memurları ile vekâletin mıntıka memurları arasında yetki çekişmesi gibi sebeplerden dolayı Mübadele Vekâleti'nden istenilen başarı sağlanamadı.[2] Bunun üzerine Vekâlet lağvedilerek göçmen işlerini yürütme görevi Dahiliye Nezareti'ne verildi.

Göçmenlerin Mevcut Köylerde İskânı

İskân, bir ailenin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde yeterli büyüklükte konut sahibi olmasını temin etmek ve yaşamını sürdürmek için maddî gelir imkânlarına kavuşturacak bir şekilde ekonomik bir işletme olarak plânlayıp uygulamaktır. İskân yerleşim alanlarına

1 Anadolu'ya yönelik göçler konusunda geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890),** Ankara 1994, Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913),** Ankara 1994, Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),** (Basılmamış Doktora tezi), Samsun 1992, Süleyman Erkan, **Kırım, Kafkasya ve Doğu-Anadolu Göçleri, (1878-1908),** (Basılmamış Doktora tezi), Samsun, 1993, Nedim İpek. "Birinci Dünya Savaşı Esnasında ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", **19 Mayıs ve Millî Mücadele Samsun Sempozyumu Bildiriler,** (Samsun 1994, s. 54-112), Kemal Arı, **Büyük Mübadele,** İstanbul 1995.

2 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre I, C. X. Ankara 1975, s. 40-41.

Karakeçili Aşiretinin Ertuğrul Gazinin türbesini ziyareti

göre ikiye ayrılır:

A- Şehirsel iskân: Şehirde yerleştirilecek ailelere yalnız konut verilir. Ayrıca istenildiğinde kendilerine işletme ve donatım kredileri de verilir.

B- Tarımsal İskân: Yerleştirilecek ailelere, konut, işletme binası ve tarım arâzisi verilir. Ayrıca, işletme ve donatım kredileri ile desteklenerek aileler üretken hale getirilir.

Göçmen iskânının mümkün olduğu kadar ayrı köyler halinde ve toplu olarak yapılması ülke ekonomisi için daha faydalıdır. Esasen, göçmenleri ekonomik sıkıntı içinde ve yaşama standartları pek düşük olan mevcut köylere serpiştirmek, onları oralarda birbirlerine yardım edemeyecek, görgü ve bilgilerini kıymetlendiremeyecek, devletin ve ziraî kurumların devamlı yardım ve kontrolünden uzak kaderleri ile başbaşa bırakmak, akrabalarından ayırmak ve onları ziyan olmağa mahkûm etmekti. Bu nedenle, imkânlar nisbetinde aynı köyden gelmiş olan göçmenleri topluca müstakil köyler teşkil edecek bir şekilde yerleştirmek gerekiyordu. Kurulacak olan yeni tip göçmen köyleri çevredeki köyler için de numune olabilecek ve ülke ziraatinin seviyesi yükseltilebilecekti.

Mahallî yardımlar dışında iâşe bedeli, sevk, barınma ve sair masrafları itibarıyla iskân işinin Osmanlı ekonomisi ve maliyesine getireceği yük zengin ülkelerin bile altından kalkamayacağı oranda ağırdı. Devletin çeşitli sorunlarla meşgul olduğu bir sırada büyük çapta bir iskân işiyle karşı karşıya gelmiş olması ve bu hususta lâzım gelen hazırlıkların önceden yapılmamış bulunması, malî imkânların sınırlı olması sebebiyle göçmenleri mevcut köylere sevk edip yerli ahâlinin yardımı ile iâşe edilen bir misafir durumunda tutmak zorunda kalınılmıştı.

1856-1875 döneminde mevcut köylerdeki yerli ahali iskân edilmek üzere köylerine gönderilen göçmenlerin tamir edecekleri terk edilmiş meskenlere veya inşa edecekleri evlere yerleştirmek ve boş arâzîden kendilerine tarla tahsis etmekle mükellefti. Ahalinin inşa ettiği meskenlerin yeterli olmaması halinde açıkta kalan göçmenlerin evleri devlet tarafından yaptırılacaktı. Topluca yerleşmek isteyenlere münasip mevkilerde, yerli ahali tarafından meskenler inşa edilerek köyler teşkil edilecekti. Ancak, kitle göçü karşısında yerli ahalinin ve devletin yeni köy inşa edecek ekonomik gücü olmaması sebebiyle göçmenler mevcut köy ve kasabalara üçer, beşer hane olarak dağıtılmıştır. 1877-1908 döneminde iskân mahallerine sevk edilen göçmenlerin ilgili talimatnâme gereği meskenlerin inşası bitinceye kadar beher on haneye bir hane düşecek şekilde merkez köylere dağıtılmaları plânlanmıştı. Buna göre, göçmenler meskenlerinin inşası bitinceye kadar yerli ahali tarafından ağırlanacaklardı. İnşaat ve kereste taşımacılığında göçmenler istihdam edilmek suretiyle inşaat maliyeti düşürülmeye çalışılacaktı. Görüldüğü gibi muhacir meskenleri devlet, göçmen ve yerli ahali tarafından yapılacaktı. Ayrıca, köy ve kasabaların çevresindeki mîrî ve mevkûf arâziden göçmenlere tarla verilecekti. Netice itibarıyla, 1877-1908 döneminde çiftçi göçmenlerin öncelikle mevcut köylerde iskân edilmesi ilke olarak benimsenmişti. Zorunluluk halinde göçmenlere mahsus köyler kurulacaktı.[3]

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere mevcut köy ve kasabalara müteferrik olarak yerleştirilemeyen göçmenlerin yeni kurulacak olan köylere iskân edilmeleri plânlanmıştır. Bu nedenle Bâbıâli, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskân edilebilmeleri için sürekli arâzî üretmek zorunda kalmıştır. Nitekim, askerî kışlalar, meralar, yaylalar, mîrî çiftlikler, mîrî çayırlar, yerli ahalinin

3 Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Ankara 1994, s. 161, 216.

terk ettiği köyler ile yerli ahaliye ait olup, atıl durumda olan arâzîler satın alınıp göçmenlere dağıtılmıştır.

Göçmen Köyleri

1855-1925 tarihleri arasında Türk iskân tarihi incelendiğinde, hali vakti yerinde olanlar, esnaf ve zanaatkâr olup köylerde geçimini temin edemeyecek olanlar şehir ve kasabalara yerleştirilmişlerdir. Buna karşılık, çiftçi göçmenler tarımsal iskân çerçevesinde köylerde iskâna tabi tutulmuşlardır. Köylerdeki iskân faaliyeti de iki değişik tarzda olmuştur. Göçmenler, ya mevcut köylere birer, ikişer hâne olarak dağıtılmışlar, ya da yeni kurulan köylerde iskâna tabi tutulmuşlardır.

19. yüzyıl sonlarında bir yerleşim yeri: Eskişehirde, Karacahisar

İskânda ilk iş, sağlık, topografik, morfolojik ve jeolojik açıdan incelemelerde bulunarak yerleşim yerinin tesbiti meselesidir. Yeni yerleşim yeri belirlenirken zararlı su birikintileri, zehirli gaz tesisleri, ana karayolu, sulama yolu ve demiryoluna olan mesafeleri dikkate alınır. Yeni yerleşim yeri belirlenirken akarsu ve dere yatağında olup olmadığı, erezyon, heyelan ve kayma durumu, taban su seviyesi gibi konular göz önünde bulundurulur. Ayrıca, zemin yapısı incelenerek bataklık, fay hattı ve tektonik çöküntü, alüvyal dolgu, yumuşak ve dağınık dolgu, deprem sahası ve volkanik alanlar olup olmadığı, kaya kayması ve düşmeleri tehlikelerine maruz kalıp kalmadığı hususları araştırılarak açıklığa kavuşturulur. Sonuç itibarıyla, yeni yerleşim yerinin orman içinde olmamasına, sağlık açısından sakıncası bulunan yerlerden uzak olmasına topografik yönden yerleşime elverişli olmasına dikkat edilirken ulaşım, pazar, alt yapı gibi sosyal ve ekonomik faktörler de göz önünde bulundurulur.

Göçmen iskân faaliyetleri gözden geçirilince bu kurallara riayet edilip edilmediği hususunda henüz bir genelleme yapmak durumunda değiliz. Bununla beraber, göçmenlere ait bazı köylerin kuruldukları mevkiler bu hususlara uygundur. Bazı köylerin yerleri tespit edilirken bu kuralların göz ardı edildiği dikkati çekmektedir.

Göçmen köylerinin ana yollara, istasyon ve iskelelere yakın yerlerde kurulması veya yeni yapılması plânlanan yollar boyunca teşkili düşünülmüştür. Bu nedenle, Anadolu demiryolları güzergâhında bulunan hâlî arâzîler iskâna açılmıştır. Örneğin, Aydın vilâyeti Manisa sancağı karaağaçlı köyü civarındaki 23 hanelik *Mahmudiye* isimli göçmen köyü demiryolu güzergâhında, ormana, akarsuya ve Manisa-Akhisar şosesine yakın bir yerde kurulmuştur. Mevcut karayolları güzergâhı üzerindeki mîrî arâzîlerin de iskâna açıldığını görüyoruz. Örneğin, Hüdavendigar vilâyeti Bursa sancağı dahilinde Bursa-Mihâliç şosesi üzerindeki Sülüklüçeşme mevkiindeki hâlî arâziye göçmen yerleştirilmiştir. Keza, Girit göçmenlerinin meskûn olduğu Hüdavendigar vilâyeti Pazarköy kazasına bağlı *Mamuriye* köyü Gemlik-Yenişehir şosesine yakın bir yerde kurulmuştur.

Bazı göçmen köyleri orman sahalarının yakınında boş ve atıl durumda olan yamaçlarda kurulmuştur. Yani, dağ eteklerindeki elverişli arâzîler göçmenlere tahsis edilmek suretiyle yamaç köyleri meydana getirilmiştir. Göçmen yerleşim yerlerinin tespiti esnasında su kaynaklarına veya akarsulara yakınlığı dikkate alınmıştır. Buna imkân bulunmadığı takdirde su ihtiyacını temin için kuyu açılması yoluna gidilmiş veya çevredeki kaynak suların köye getirilmesine çalışılmıştır.

Kitleler halinde gelen göçmenlerin bir an önce yerleştirilmesi endişesi ve yukarıdaki özelliklere sahip arâzi tespit etmekte çekilen sıkıntılar sonucu, iskâna ve tarıma elverişli olmayan alanlar da yerleşime açılabilmiştir. Göçmenler, kendilerine verimsiz arâzî verilmesi veya geçimlerini temin edecek büyüklükte arâzî verilmeyişi sonucu iskân mahallerini terk ederek yerleşime daha elverişli olan yerlere gitmeye çalışmışlardır.

Akrabası bulunan göçmenlerin mümkün mertebe aynı yerde yerleştirilmeleri, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi ilke olarak benimsenmesine rağmen bazı göçmenler akrabalarından uzak mahallerde yerleştirilebilmişlerdir. Zamanla bu gibi göçmenler ikamet yerlerini terk ile akrabaları nezdinde yerleşmeyi talep etmişlerdir. Hatta, bu durum zaman zaman göçmen grupları ile hükümet yetkilileri arasında sürtüşmelerin çıkmasına neden olmuştur.

Göçmen köylerinin yerleri tespit edilirken zaman zaman göçmenlerin alışık olduktan iklim şartları dikkate alınmamıştır. Bu durum göçmenlerin "telef" olmalarına, iskân bölgelerini terk etmelerine veya iskân bölgelerinin değiştirilmesine sebep olmuştur. Bazı göçmenler, resmi makamlardan izin almaksızın orman sahalarında yerleşebilmişlerdir. Bu gibi durumlarda ormanlar tahrip edilmiştir. Örneğin, Geyve Akhisar'ın Eski-Yayla mevkiinde yerleşen Osmanpazarı göçmenleri ormandan onar, yirmişer dönüm arâzî açarak altmış hanelik bir köy teşkil etmişlerdir. Bunların ormanı daha fazla tahrip etmemeleri şartıyla bulundukları yerde kalmalarına izin verilmiş ve köylerinin ismi resmî kayıtlara *Eski-Yayla* olarak geçmiştir. Bununla birlikte bazen söz konusu tahribatı önlemek için orman sahalarında kurulan göçmen köylerinin yerleri değiştirilebilmiştir. Göçmenleri yerleştirmek için arâzî sıkıntısı çekilince, bataklıkların kurutularak iskâna açılmasına çalışılmıştır. Nitekim, Adapazarı Gökçeviran mevkiinde kurutulan bataklık arâziye göçmenler yerleştirilirken Manyas ovasındaki bataklıkların da ıslâhı plânlanmıştır. Öte yandan ıslâh çalışması yapılmaksızın bataklık ve sazlık sahaya göçmen yerleştirilebilmiştir. Bu durumda salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve bu gibi göçmenlerin iskân mahalli değiştirilmiştir.

İskâna elverişli olmayacak derecede yüksek arâzîlere yerleştirilen göçmenler, özellikle kışın büyük sorunlarla karşılaşabiliyorlardı. Bu gibi köylerin de yerleri değiştirilmiştir. Mesela, 30 hane Batum göçmenlerinden müteşekkil *Selimiyye* köyü gayet mürtefî olduğundan kışın geçimlerini temin edemiyorlardı. Bu göçmenlere daha elverişli yerlerde arâzî dağıtılmış ve yeni kurulan köye *Hayriye* adı verilmiştir.

1855-1912 yılları arasında göçmen iskân faaliyetleri sonucunda elde edilen tecrübelerin ışığı altında 18 Mart 1913 tarihli yeni bir iskan talimatnâmesi yayınlanmıştır. Bu talimatnâmede iskân yerleri tespit edilirken her şeyden önce iklim şartlarının göçmenlere uygun olması, bataklık olmaması, akarsu civarında bulunması, şiddetli rüzgârlara maruz, rutubetli ve çukur bölgeler olmaması, anayollara, istasyon, iskele ve ormanlara yakın olması ve mümkün mertebe arızalı tepeler üzerinde kurulmasına dikkat edilmesi ve orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi ilke olarak benimsenmişti.[4] Bu ilkeler doğrultusunda Anadolu'da göçmenlere mahsus numûne köyleri inşâ edilmiştir. Bu köylerin inşâsı için Hükûmet tahsisat ayırırken, yerli ahali de maddi yardımda bulunmuştur.

1923 Mübâdele andlaşmasına göre gelen göçmenler ise ahdî zorunluluk gereği Rumlar'ın terk ettiği meskûn yerlere yerleştirileceklerdi. Bu nedenledir ki, mübâdil çiftçiler Anadolu'da mevcut köylere dağıtılacaklardı. Ancak, özellikle Samsun ve havalisi ile Batı-Anadolu'da Rumlar'ın terk ettiği köylerde konutun esamisi bile okunmuyordu. Bunun üzerine devlet bu gibi yerlerde numune köyler inşa etmeyi plânladı. Mübâdele İmâr ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey, 24.03.1924 tarihinde Meclis'te vermiş olduğu beyanatta o ana kadar emvâl-i metrûkadan beş bin evin tamir edildiğini, Pontus eşkiyası tarafından tamamen tahrip edilmiş olan Samsun mıntıkasında 15, Türkiye genelinde ise 27 adet numune köyünün inşa edileceğini belirtmiştir. Ancak, fiiliyatta Samsun'da 7, İzmir ve Bursa'da ikişer, İzmit, Adana ve Antalya'da birer tane olmak üzere Türkiye genelinde toplam 14 numune köyü inşa edilmiştir. Bu köylerden her biri 50 mesken, bir mektep ve bir camiden oluşmakta idi.[5]

Köy Plânları

Muhacir iskân nizamnamesi gereği mevcut şehir, kasaba ve köylerde yerleştirilen göçmenler, yeni yeni mahalleler oluştururken, iskâna elverişli boş arâzîlerde yerleştirilenler ise köyleri meydana getirmişlerdir. Yeni teşkil edilen köylerin bir kısmı göçmenler tarafından geldikleri yerlerdeki köylerinin plânları esas alınarak inşa edilmiştir. Sonuç itibarıyla, Kafkas ve Rumeli köy şekilleri Anadolu'ya taşınmıştır. Diğer göçmen köyleri ise devlet tarafından plânlanıp inşa edilmiştir.

Bu gibi köylerde göçmenlere tahsis edilen arâzî vilâyet nafia mühendisleri tarafından tedkik edilip, köy plânları hazırlanmıştır. Plânlı köylerin ortasında belirli mikdardaki arâzî köy meydanı olarak bırakılmıştır. Köy meydanında camii, mektep, pazar yeri, dükkan, misafirhane, çeşme veya kuyu mevcuttur. Meydan geniş bir cadde ile şoseye bağlanmaktadır. Meskenlere tahsis edilen arâzî meydanın etrafında birbirine parelel kuzey-güney, doğu-batı istikametinde

4 Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913),** Ankara 1994, s. 109.

5 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre I, II, C. VII, X, Ankara 1968, 1975, s. 45, 75-78, **İkdam,** 25 Ağustos 1924, Nr 9829.

uzanan sokaklarla birbirinden ayrılacak şekilde parsellenmiştir. Köyün büyüklüğüne göre münasip mahallerinde harman, mezarlık, mera alanı bırakılmakta ve köylünün yakacak ihtiyacını karşılamak üzere *baltalık* tahsis edilmektedir. Öte yandan göçmenlere geçimlerini temin edecek büyüklükte tarlalar tahsis edilmiştir.

Meskenler, iki cephesi sokaklara nazır olacak şekilde arsaların köşesinde inşa edilmektedir. Göçmen meskenlerinin inşası eksiltme veya zaruri durumlarda emanet usulüyle yaptırılmıştır. Meskenler mahallî özelliklere göre kerpiç, ahşap veya kargir olarak inşa edilmektedir. Arsaların sair kısımları bahçe olarak kullanılmaktadır. Meskenlerin arka cihetinde ağıl ve samanlık bulunmaktadır.

Göçmenlere ait evler, ya bizzat göçmenler tarafından veya devlet tarafından yaptırılmıştır. Necdet Tunçdilek'in tespitlerine göre, devlet tarafından yaptırılan meskenlerde bölge farklılıkları, göçmenlerin sosyal şartları dikkate alınmamıştır. Göçmenler, ileriki yıllarda ihtiyaçlarına ve sosyal şartlarına göre bu evlerde değişiklikler yapmışlardır. Göçmenler tarafından inşa edilen meskenler şüphesiz kendi şartlarına daha uygundur. Kafkas göçmenleri yapı malzemesi olarak taş, kerpiç, saz ve ot kullanırken Romanya ve Kırım göçmenleri ise kerpiç, saz, toprak veya kiremit kullanmışlardır.[6] Bazı göçmen köylerindeki cami ve mektep binaları kurban derilerinden elde edilen gelirlerle inşa edilmiştir.

Köylere verilen isimler

Göçmenlerin teşkil ettiği köy ve mahallelere *Osmaniye*, *Mahmudiye*, *Selimiye*, *Mecidiye*, *Ertuğrul*, *Süleymaniye*, *Orhaniye* gibi hanedana mensup kişilerin ve padişahların isimlerinin yanı sıra, göçmenlerin geldikleri yerlerin veya köyün kurulduğu mevkinin isimleri verilmiştir. Tanzimat döneminde kurulan göçmen köylerine Abdülmecid ve Abdülaziz'e izafeten *Aziziye* ve *Mecidiye* gibi isimler verilirken, *Ali Paşa*, *Rüşdü Paşa*, *Mehmed Ali Paşa*, *Namık Paşa* ve *Fuat Paşa* gibi devrin devlet adamlarının isimleri de verilmiştir. II. Abdülhamid döneminde ise Padişaha izafeten *Hamidiye Hamidâbâd*, *Sultaniye*, *Eser-i Hamid*, *Eser-i Sultanî* ve *Mamuretülhamid* gibi isimler verilmiştir. Meşrutiyet döneminde ise Sultan Reşad'a izafeten verilen *Reşadiye* isminin yanı sıra o dönemin sloganı olan *Meşrutiyet* ve *Hürriyet* gibi isimler verilmiştir. Bu isimler, zamanla mahallî idarelerce merkezin onayı alınmak suretiyle değiştirilmiştir. Özellikle, II. Abdülhamid'e izafeten verilen isimlerden bazıları II. Meşrutiyet devrinde o dönemde revaçta olan *Meşrutiyet* ve *Hürriyet* gibi isimlere dönüştürülmüştür. Hatta köy ve mahallelerde inşa edilen cami ve mekteplere de *Reşadiye* ve *Meşrutiyet* gibi isimler verilmiştir. Bu değişikliklere sebep olarak bir kaynakda, aynı idari birimde benzer isimleri birbirinden ayırmanın zorluğu gösterilmiştir. Bu sebebe istinaden İzmir'de Hamidabad mahallesi *Osmaniye*, İhsan-ı Hamid, *Mahmudiye*, Karataş Hamidiye, *Mecidiye*, Mahmure-i Hamid, *Aziziye* ve Mamuretül-Hamidiye, *Reşadiye* şeklinde değiştirilmiştir. Aslında bu değişikliklerin gerçek sebebi II. Abdülhamid'e duyulan tepkidir. Köy ve mahalle isimlerinde yapılan bu değişiklikler veya bağlı oldukları nahiye, kaza ve vilâyetinin zamanla değiştirilmesi kaynaklara istinaden tespit ettiğimiz göçmen köy ve mahallelerinin bugün nerede olduğunu göstermemizi zorlaştırmaktadır.

Göçmen köylerinin isimleri merkezce tasdik edildikten sonra köydeki göçmenler nüfus siciline kaydedilirdi. Daha sonra, köy imamı, muhtarı ve ihtiyar heyeti tespit edilerek mühürleri hazırlanırdı. Böylece, köy resmî bir kimlik kazanmış oluyordu. Köyün resmen teşekkül ettiği gazetelerde ilân edilirdi.

Köylerin Nüfusu

Göçmenler, müteferrik olarak mevcut köy ve mahallelerde yerli ahali arasına yerleştirildikleri gibi, aşiret halkıyla bir arada iskân edildiği de olmuştur. Mesela, Buldan kazası yaylasında göçmenler, Akdağlı aşireti ile birlikte yerleştirilmiş ve *Salihler* köyü teşekkül etmiştir. Keza, Uşak kasabası Sabah mahallesinde aşiret ahalisi Girit göçmenleriyle birlikte yerleştirilmiştir. Elimizdeki kaynaklara göre göçmen mahallelerinin nüfusu 7 ila 154, köylerinki ise 5 ila 210 hane arasında değişmektedir. Bir göçmen hanesinin ortalama 4-5 kişi arasında değiştiği hatırlanacak olursa, bir göçmen mahallesinin nüfusu 28 ila 770, köyünki ise 20 ila 1050 kişi arasında olduğu anlaşılır. Ancak, zamanla yeni gelen göçmenlerin de iskân edilmesi sonucu bu iskân ünitelerinin nüfusu hızla artacaktır. Nüfusu artan göçmen öyleri mahallelere taksim edilmiştir. Nüfusu artan ve köy merkezine uzak olan mahalleler ise köye dönüştürülmüştür. Öte yandan nüfusları artan köyler nahiye, nahiyeler ise kaza haline getirilmiştir.

Sonuç

1914 yılı itibarıyla, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika, Balkanlar, Kırım ve Kafkaslarla herhangi bir siyasî bağı kalmamıştı. Buna karşı adı geçen yerlerde 1855-1914 yılları arasında cereyan eden göçlere rağmen büyük bir miktarda Türk ve Müslüman nüfus mevcuttu. Özellikle Balkanlar,Kırım ve Kafkaslar'daki Türk ve Müslüman topluluğu kendilerini Osmanlı Devleti'nin bir parçası ola-

6 Necdet Tunçdilek, **Türkiye'de İskân Coğrafyası,** İstanbul 1967, s. 74.

Eskişehir'e yerleştirilen Karakeçili aşiretinde bir yemek ziyafeti

rak görüyorlardı. Zaten mevcut siyasî andlaşmalara göre de Osmanlı Devleti, bu toplulukların haklarını korumakla mükellefti.

Bâbıâli bu nüfusa dayanmak suretiyle elinden çıkan yerlerdeki varlığını sürdürmek amacındaydı. Bu nedenle diplomatik faaliyetlerle *insan hakları*, *azınlık hakları* statüsüne dayanılarak Türkiye'nin dışında kalan Türk ve Müslüman toplulukları, bulundukları memleketlerde korunmağa, kuvvetlendirilmeğe ve hattâ çoğaltılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve bu topluluklar için büyük zorluklar doğuran kitle göçüne izin vermek ve göçü teşvik etmek devlet siyasetine uygun bulunmamıştı. Oysa, söz konusu devletler üniter millî devletlerini kurmak ve işgal ettikleri topraklara tamamen hakim olmak için Türk unsurundan kurtulmaya ve sınırları dahilindeki Türk-İslâm medeniyetinin izlerini silmeye çalışıyorlardı. Bu nedenle, kendi sınırları dışında azınlık ve insan haklarını bahane ederek sık sık Türkiye'nin iç işlerine müdahale edenler korumasız işi ve gücüyle meşgul Müslümanların varlıklarını kabullenemediklerinden siyasî ekonomik ve sosyal baskılar uygulayarak bu topluluğu göç etmeye zorlamışlardır.

Kuvvet ve nüfuzunu kaybeden Osmanlı Devleti, sınırları dışında yaşayan Müslüman Türk topluluklarını bu baskılara karşı koruyamamıştır. Netice itibarıyla can, mal ve ırz güvenliği kalmayan Türk toplulukları çareyi Türk topraklarına göç etmekte bulacaklardır. Bu göç hareketi fasılalarla günümüze kadar süregelmiştir. Bu göçlere rağmen bugün Balkanlar ve Kafkaslar'da Müslüman Türk toplulukları mevcuttur. Şüphesiz, kuvvetli ve nüfuzlu bir Türkiye'nin mevcudiyeti sınırları dışında yaşayan Türkler'in huzur ve rahat içinde yaşamalarının garantisi olacaktır. Dolayısıyla, Türkiye kendi sınırları dışında yaşayan Türk topluluklarının insan hakları beyannamesine dayanılarak varlıklarını muhafaza etmek, insanca yaşamalarını temin etmek ve onlarla kültürel ve ekonomik münasebetler kurmakla mükelleftir. Göç, kısa vadeli krizlerin çözümüne bir çare ve siyasetin günlük hesaplarına alet edilmemeli ve en son çare olarak düşünülmelidir.

Türkiye'ye yönelik göçlerin, Anadolu'nun nüfusuna katkısı yanı sıra, bulaşıcı hastalıklar, iskân politikasındaki yanlışlıklar ve uygulamadaki düzensizlikler sonucu, Türk ekonomisi üzerinde tahrip edici etkileri olmuştur. Kıtlık ve hastalığa göçmenlerin en kuvvetlileri dayanırken, özellikle yayla adamlarının bataklık ve sıtmalı alçak ve sıcak ovalarda yerleştirilmesinin, göçmenlerin çoğunun telef olmasına sebep olmuştur. Kısacası, yanlış iskân ve bulaşıcı hastalıklar yüzünden göçmenlerin bir çoğu mahvolmuştur.

Bu acı tecrübelerin ışığı altında, 1912 yılından sonra yapılan göçler esnasında hazırlanan iskân tüzüklerinde, göçmenlerin geldikleri yerlerin iklimlerine ve uğraştıkları ziraat ve sanat dalına göre yerleşim noktalarının tespit edilmesi ilke olarak belirlenmiştir. Ancak, pratikte bu ilkeler uygulanamamıştır. Muhacir Komisyonu, göçmenleri çeşitli vilayetlere dağıtmak ve halkın kendilerine yardım etmesini temin etmekle yetinmiştir. Son Bulgaristan kitle göçünde de (1989) görüldüğü üzere Türkiye'nin hâli hazır bir iskân projesi mevcut değildir. Oysa, daimî olarak göç sorunuyla karşı karşıya kalan devletlerin ilmî tedkiklere istinaden iskân plânının bütün hazırlıklarını yapması, iskân projeleri geliştirmesi ve zengin bir "göç tecrübesi"nden yararlanması gerekirdi. Bu münasebetle, Türkiye'nin daha şimdiden muhtemel göç hareketlerine karşı göçmenlerin ülkenin nerelerinde ve ne şekilde yerleştirilmesi lâzım geleceğini tespit ederek bu konuda projeler geliştirmesinin gerekliliğini vurgulamak isteriz.

Konya-Hatip'te Bulunan

Yeni Bir Hitit Anıtı

HASAN BAHAR

1991 yılından bu yana Konya İli ve çevresinde sürdürdüğümüz araştırmalar sırasında bu ilin Meram İlçesi'ne bağlı Hatip Kasabası'nda 1994 yılında bir Hitit anıtı tespit ettik. Hatip Kasabası Konya il merkezinin 16 km. güneyinde yer alır (Lev. 1, Hrt.). Bu kasabanın güneyinde çeşitli gözlerden çıkan su kaynakları ile kayalıklar bulunur. Su kaynaklarının çıktığı kayalıkların kuzey cephesinde kaynakların çıktığı gözlerden yaklaşık 5 m. yükseklikte bir insan figürü ile hiyeroglifler yer almaktadır (Lev. II, Res. 1).

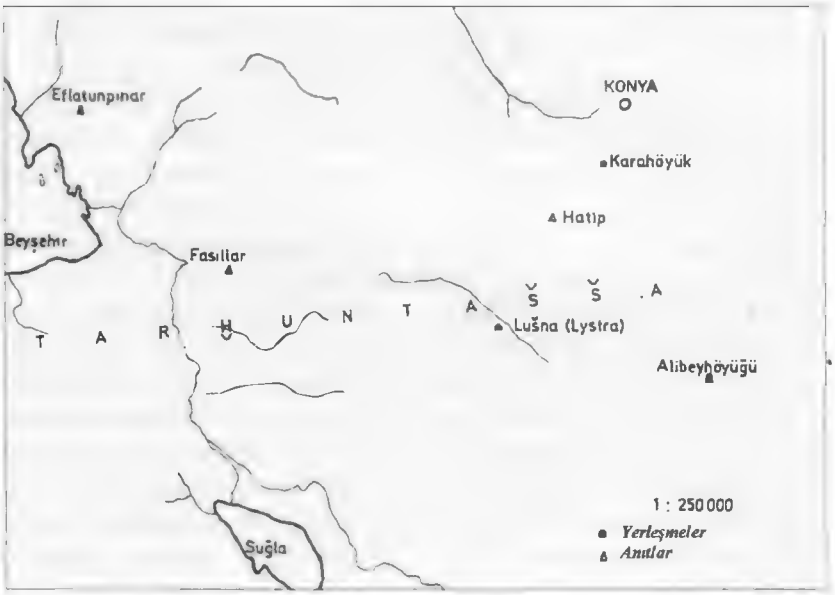

Levha 1: Konya Çevresindeki Hitit Anıtlarını ve Yerleşmeleri gösteren harita

Buradaki insan figürü sola doğru adımını atmış, üzerinde kısa bir elbise, başında sivri külah, sol eli ileri doğru uzanarak bir mızrak ve sağ eli göğsüne doğru kıvrılmış bir yay tutmaktadır. Çok fazla tahrip olup, silikleşen kabartma yaklaşık 10 m.'lik bir mesafeden incelenebildiğinden ayrıntıları kaçırmak olasıdır.[1] Ayak uç kısımları tahrip olmasına rağmen yukarı doğru eğikliği farkedilmektedir. Bu nedenle geleneksel Hitit pabuçlarından giydiği anlaşılmaktadır. Baş kısmında külahın kıvrımları, göz ve kulak oldukça belirgindir. Badem şeklindeki göz ve sivri külah da bize Hitit sanatının ayrıntılarını yansıtmaktadır. Figürün baş ve ayakları profilden verilirken gövdesi cepheden verilmiştir. Sol elindeki mızrak panonun sınırlarına paralel, figürün yer aldığı platforma dikey olarak sabit bir şekilde oturtulmuştur. Sağ elindeki yay da mızrağa paralel ola-

Yrd. Doç. Dr. Hasan Bahar, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesidir.

1 Bu özelliğinden dolayı anıta birkaç kez giderek bütün ayrıntıları değerlendirmeye çalıştık. Son olarak Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlilerinden Güngör Karauğuz ve Özdemir Koçak'ın da içinde oldukları bir ekiple incelemelerde bulunduk. Ayrıca 1995 yılı Aralık ayında Anıtlar ve Tabiat Varlıkları Bölge Kurulu'na anıt çevresinde yapılan hafriyatlar üzerine verdiğimiz bir dilekçe kısa sürede değerlendirilmiştir. Yetkili kurula, çok kısa sürede aldığı bu karardan ve duyarlı davranışlarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz.

(Üstte) Resim 1, (solda) Resim 2

rak tutulmuştur. Üst kısmı tahrip olmakla birlikte figür 2x1.75 m. boyutunda ve 5 cm.'lik derinlikteki bir panoda yer almaktadır. Figürün 1 m. kadar gerisinden hiyeroglif işaretler başlamaktadır. Hiyeroglif işaretlerin yer aldığı bu kısım ile figürün bulunduğu pano 2x5 m. boyutunda düzeltilmiş bir alanın panosunun parçalarıdır (Lev. IV).

Hiyeroglif yazıtta en belirgin olarak 'Büyük Kral' işareti görülmektedir. Ondan sonra yatay bir işaret, yine "Büyük Kral" işaretinden önce dikey bir işaret, bu işaretin önünde bir el işareti ve bu elin önünde de tam anlaşılamayan bir yay şekli yer almaktadır. Bu işaretler ve çevresi tahrip olmuş ya da çoğu kısmı yosunlarla kaplanmıştır. 7-8 m.'lik bir iskele yardımıyla bu hiyerogliflerin okunması daha net sonuçlar verebilecektir.

Anıtın bulunduğu kayalık ve çevresinde yaptığımız yüzey araştırmalarında da olumlu sonuçlar aldık. Doğu ve Batı yönünde iki tepeden meydana gelen bu kayalık yaklaşık 100 m. yükseklikte ve 1 km. çapında geniş bir yayılım gösterir. Doğu tepesinde ve tepenin doğu eteklerinde M.Ö. I. binin başlarından Osmanlı dönemine kadar çeşitli dönemlerde yerleşme izleri saptandı. Anıtın 250 m. kadar batısında bulunan batı tepesinde ise M.Ö. II. bine ait sur izleri (Lev. III, Res. 3; Lev. V), M.Ö. II. bine ve M.Ö. I. binin erken dönemlerine tarihlenebilecek keramik buluntular tespit edildi. Bu keramik malzemelerin çoğunluğunu Geç Bronz Çağ'a[2] ait olanlar teşkil etmektedir (Lev. III, Res. 4; Lev. VI).

Hititler döneminde stratejik bir kaleye ait olduğu sanılan surların yer yer temel taşları kalmıştır. Çoğu kesimlerde temelleri de yok olan bu sura ait 4 kulenin izleri görülmektedir. Temel taşları çift sıra halinde konulmuştur. Bu taşların aralarında boşluklar mevcuttur. Bu boşlukların moloz taşlarla doldurulduğu anlaşılmaktadır. Taş boyutlarının ortalama 70x80x40 cm. olduğu görülmektedir (Lev. V).

Anıtın Önemi ve Tarihçesi

Sözünü ettiğimiz dönemde Konya bölgesi Hititler'in Batı Anadolu ve Akdeniz politikalarında önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden Hititler ilk dönemlerden itibaren bölgeyi ellerinde tutmaya çalışmışlardır.[3] Burası Muwattalli'nin Mısır seferi öncesi politikasında daha öncelikli bir konuma ulaşmıştır. Çünkü Muwattalli Kadeş Savaşı'na gittiği sırada kuzeyden Hitit başkenti Hattuşa'ya gelebilecek Kaşka saldırılarından endişe duyarak başkentini Tarhuntaşşa'ya taşımıştır.[4] Tarhuntaşşa Konya ile Akdeniz arasında yer alan bir bölge-

2 Krş. için bkz. J. Mellaart, "Second Millenium Pottery from the Konya Plain and Neighbourhood", **Belleten,** XXII/87 (1958), S. 336-7, LEV. IX, res. 173, 184-5, 187-8, 195-6.

3 J. Garstang - O.R. Gurney, **The Geography of the Hittite Empire,** London, 1959, s. 60 vd.

4 K. Bittel, **Grundzügede: Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens,** Tübingen, 1950, s. 54; J. Mellaart, "Some Reflections on the History and Geography of Western Anatolia in

Resim 3 (üstte), Resim 4 (solda), levha IV (altta)

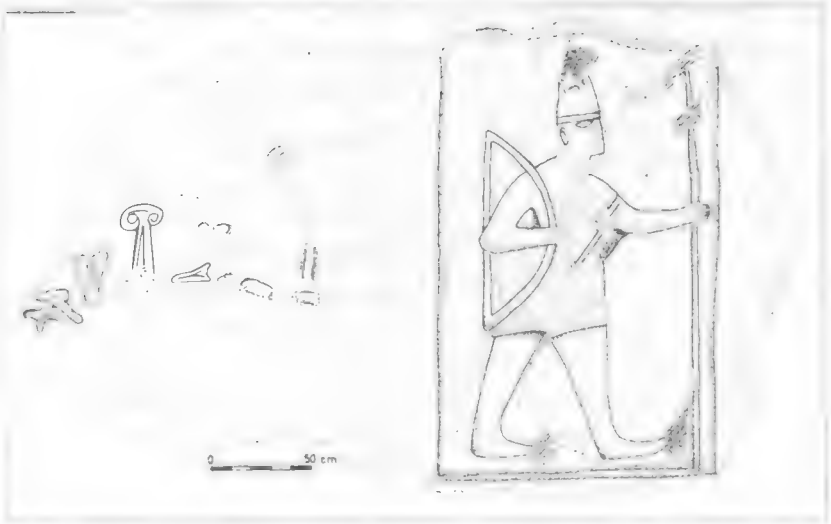

deydi ve Kadeş Savaşı'ndan sonra da önemini korumuştur. Bölgeye Hitit hükümdar ailesine mensup ve Hattuşa'da oturan hükümdarlarla eşit haklara sahip krallar atanmaktaydı. Hitit devletinde bu ayrıcalık sadece Tarhuntaşşa ve Kargamış krallığına verilmekteydi.[5] Tarhuntaşşa krallarının Hitit devletinin yıkılışına kadar güçlerini korudukları anlaşılmaktadır.[6]

Hitit İmparatoru IV. Tuthaliia zamanında batı politikalarına önem verilmiş, güneyde ise Alaşiia (Kıbrıs) Hititler'in eline geçmiştir.[7] Bu imparator batıda Arzawa seferine çıktığında Konya bölgesinde birçok su anıtı yaptırmıştır. Bunlar Emirgazi, Fasıllar, Köylütolu ve Yalburt su anıtlarıdır. Batı Anadolu'da İzmir Kemalpaşa yakınlarındaki Karabel Anıtı da bu dönem anıtlarındandır.[8] Hatip'de bulunan bu anıt Karabel ve Hemite anıtlarıyla aynı özellikleri taşımaktadır. Bu nedenle Hatip Anıtı

the Late Fourteenth Centuries B.C.", **Anadolu Araştırmaları,** X (1986), s. 242-214; H. Otten, **Die Bronzetafel in 1986 in Boğazköy,** Wiesbaden, 1989, s. 5 vd.

5 H. Ruth, **The Archeology and History of Western Anatolia During the Second Millenium B.C.,** Pensylvania, 1974, s. 225 30.

6 J. Mellaart, "Beycesultan and Hittites", **Mansel'e Armağan,** I, Ankara, 1974, s. 501-14; S. Alp, "Eine Neua Hierogyphen Hethitische Inschrif Der Gruppa Kızıldağ, Karadağ aus der Nöhe Aksaray und Die Früher publizer ten inscriften derseeben Gruppe", **Anatolian Studies (AS), presuted to H.G. Güterbock on the oceasion of his 65 th. Birthday,** 1974, Lev. I-X, s. 17-27.

7 S. Alp, "Hitit Kralı IV. Tuthalia'nın Askeri Fermanı", **Belleten,** XI (1947), s. 403-14.

8 K. Bittel, **Die Hethiter,** München, 1976, s. 13-14, 20, 188, 191, 224, 234; J. Mellaart, "The Late Bronze Age Monuments of Eflatunpınar and Fasıllar Near Beyşehir", **AS,** XII (1962), s. 111 7.

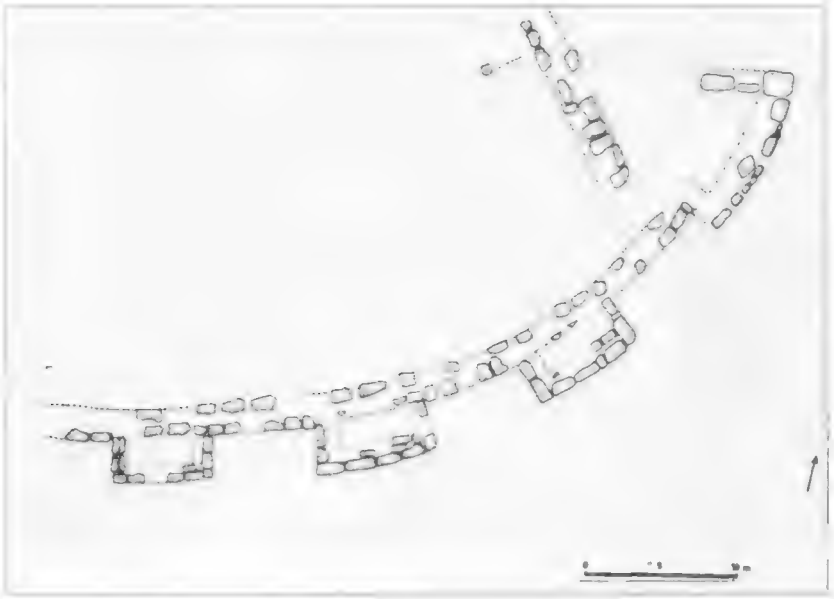

M.Ö. II. binyıl Karahöyük halkı tarafından yaptırıldığı düşünülebilir. Hatip Anıtı ve kayalığı çevresinin; Karahöyük, Fasıllar, Luşna (Lystra; Hatunsaray) ve Alibeyhöyüğü gibi M.Ö. II. bin Hitit merkezlerine giden yolların üzerinde bulunması stratejik önemini de ortaya koymaktadır. Bu nedenle Hatip Su Anıtı'nın M.Ö. II. bin su anıtlarıyla bağlantısı kadar, stratejik yollar üzerinde bulunması da dikkati çekmektedir.

Bütün bu verilere ek olarak anıttaki hiyerogliflerin tamamen okunması halinde Hatip Anıtı'nın Anadolu tarihi açısından önemli katkılarda bulunacağı kanaatindeyiz.

Levha V (üstte), Levha VI (yanda)

da IV. Tuthaliia dönemine ait olmaıdır. Kabartmanın su kaynağının üzerinde yer almasından dolayı burasının bir su anıtı olduğu anlaşılmaktadır. Yakınında aynı dönemi yansıtan bir kalemin olması diğer pekçok anıtla arasındaki en önemli farktır. Yazıtta yer alan 'Büyük Kral' işaretinin yanındaki işaretlerin tam okunması halinde bunların IV. Tuthalia mı, yoksa onun dönemindeki Tarhuntaşşa krallarından biri olan Kurunta/Ulmi-Teşup'a mı ait olduğu anlaşılacaktır.[9] Hatip Anıtı'nın M.Ö. II. binin önemli yerleşmelerinden Karahöyük'e[10] 6 km. uzaklıkta olması da dikkate değer bir diğer özelliğidir. Karahöyük ve çevresinin tarihte ve günümüzde sulama ve içme suyunu Hatip, Çayırbağı ve Meram çevresinden getirmesi dikkate alınırsa M.Ö. II. bindeki Karahöyük halkı için Hatip su kaynaklarının önemi anlaşılır. O yüzden bu anıtın

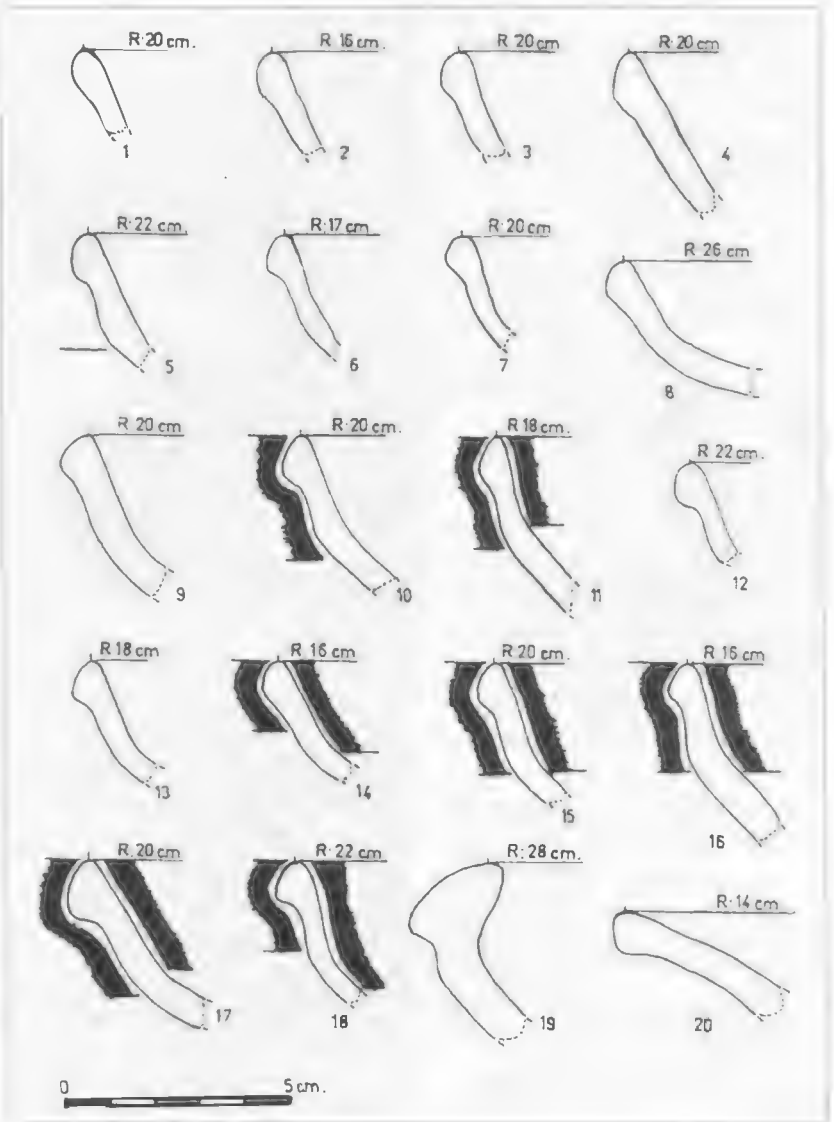

9 Ulmi-Teşup/Kurunta eşitliği için bkz. O.R. Gurney, "The Treaty with Ulmi-Teşup", **AS**, XLIII (1993), s. 20 vd.

10 S. Alp, **Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürler**, Ankara, 1972.

Tiyatro Tarihimizden Bir Yaprak

Ressam-Dekoratör Nikola Perof

AYŞEGÜL ORAL ÖZER

"Birgün sahne resimleri için gittiğim Kangler Fotoğrafhanesinde dört duvarı kaplayan son derece güzel, adeta Panthéon'un içindeki Puvis de Chavannes'in fresklerini andıran panolar gördüm. Bu kompozisyondaki ahenk ve renklerin tutumlu kullanılışı bakımından büyük bir ressamı ele veren bu tabloların kimin tarafından yapıldığını sordum. Bana bir beyaz Rus göçmenin adını verdiler. *Mürai*'nin dekorlarını da bu sanatçı yapabilirdi. Hemen Galata'daki Rus Ortodoks kilisesinin çatı katında, tarihi ve dini ikonaları onarmakla meşgul olan Bay Perof'u bularak isteğimi anlattım" [1].

Nikola Perof

Muhsin Ertuğrul, İstanbul Şehir Tiyatrolarında otuzbeş yıl birlikte çalıştığı "sahne ressamı" ve "dekoratör" Nikola Perof ile tanışmasından böyle sözeder.

1927 yılında Tepebaşı Tiyatrosuna yerleşerek düzenli temsillere başlayan Darülbedayi, sahne resmi için ondan önce de ressamlardan yararlanmıştı. Dekor genellikle sahnenin gerisine asılan ve oyunun geçtiği mekanı betimleyen bir resim olduğundan, bu alandaki gereksinimi, Muhsin Ertuğrul'un sözettiği gibi, ressamlar giderirdi.

Eldeki belgelere göre Darülbedayi'de, 1916'da sahnelenen ilk oyun *Çürük Temel*'i Alman Ressam Bernhard Rosenthal[2] ve daha sonra Baykuş oyunlarında sahne resmini Bay İsola Bella[3] adında bir ressamın yaptığı bilinir. Daha sonra da bu kurumda Dilbilmez Niko adında Yunan asıllı bir sanatçı görev almış. Asıl görevi oyunculuk olan Ahmet Fehim, Behzat Butak ve Muhsin Ertuğrul daha önceki birikimlerine dayanarak Darülbedayi'nin sahne ressamlığını da yapmışlardır[4].

1927'de gerçekleşen taşınmayla birlikte Darülbedayi kadrosunda görülen ilk yenilik "dekor ressamı" olarak kadrolu bir sanatçının, Nikola Perof'un çalışmaya başlamasıydı. Daha önce açtığı sergilerle İstanbul'da ressam olarak tanınan Perof'un ilk çalışması bir Moliere uyarlaması olan *Mürai*'nin dekoru oldu. Oyunun 9 Ocak 1928 gecesi ya-

Dr. Ayşegül Oral Özer, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne Sanatları Bölümünde öğretim üyesidir.

1 Ertuğrul, Muhsin. "35 Yıllık Dekorcumuz Nikola Perof", **Türk Tiyatrosu**, sayı: 354, 1964, s.20

2 Nutku, Ozdemir. **Darül Bedayi'nin Elli Yılı**, AÜDTFC Yay. İstanbul, 1968, s. 341

3 Sevengil, R. Ahmet. **Meşrutiyet Tiyatrosu**, MEB Yay., İstanbul, 1968, s. 136

4 Ertuğrul, Muhsın, **Benden Sonra Tufan Olmasın**, Dr. Neşat Eczacıbaşı Vakfı Toplumsal Belgeler Dizisi: 3, İstanbul, 1989

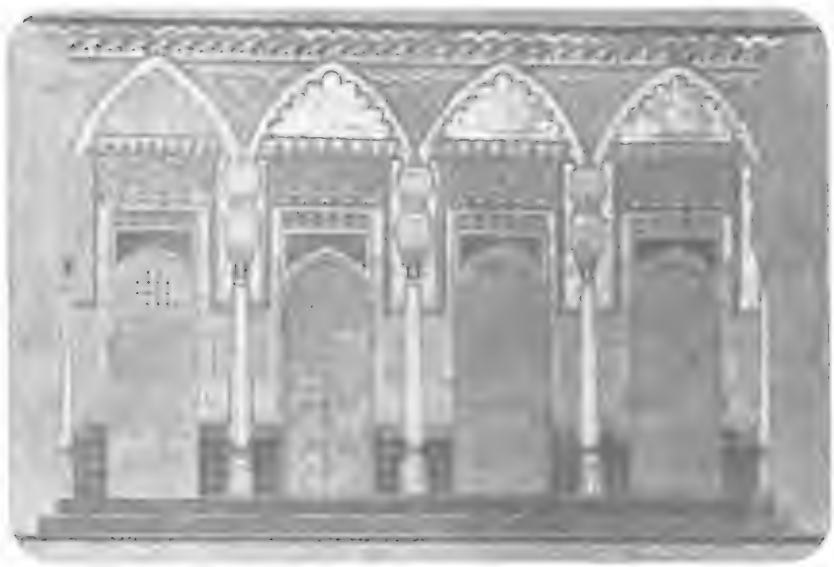

Resim 6: Ahmet Fehim Efendi'nin portresi (üstte)
Resim 7: Ayak Takımı Arasında (sol üst)
Resim 8: Romeo ve Juliet; Perof'tan betimleyici bir çalışma (sol orta)
Resim 9: Perof'un bir çalışması (sol alt)

pılan prömiyerinde, perdenin açılmasıyla boş sahne uzun uzun alkışlandı ve böylece Perof bir sahne dekoratörü olarak da İstanbul seyircisinin övgüsünü kazanmış oldu.[5] 1963'de ölünceye dek yaptığı çalışmalarla Türk tiyatrosuna yaptığı katkıları, uzun yıllar İstanbul Şehir Tiyatrosu nda görev yapmış sanatçı Lütfi Ay şöyle dile getiriyor

"Önceleri bezden yapılmış dekorlar içinde temsil veren Şehir Tiyatrosu, yavaş yavaş kontrplak dekorlara, daha sonraları da tamamile konstrüktif dekorlara geçmiş ve nihayet realist dekorlardan en stilize dekorlara varıncaya kadar, her tarzı deneme imkanlarına kavuşmuştur. Bu sahada elde edilen başarılarda Şehir Tiyatrosunun emektar dekora-

5 Ertuğrul, Muhsin. "35 Yıllık Dekorcumuz Nikola Perof", **Türk Tiyatrosu**, sayı: 354, 1964. s. 20

Resim 1: (üstte)
Resim 2: (ortada)
Resim 3: (altta)

törü üstad Perof'un da büyük emeği vardır"[6].

Darülbedayi sahnesinin yeni görünümü ve üç-beş yıl içinde artık tiyatro dekorundan sözeden bir tiyatro kamuoyunun oluşmasında önemli bir yeri olan Nikola Perof kimdi?

1882'de Rusya'nın Ryazan kentinde doğdu. Petersburg'daki Harkof Üniversitesine bağlı Güzel Sanatlar Akademisinde öğrenim gördü. Daha sonra Harkof Sanat Okulunda öğretmenlik yapmaya başladı, aynı zamanda sarayda görevli bir subaydı. 1920 yılındaki toplu göçe katılıp, ailesiyle birlikte Türkiye'ye gelen Perof İstanbul'daki ilk yıllarında yaşamını resim yapıp satarak kazanıyor [7], aynı zamanda Galata Rus Ortodoks Kilisesinin tarihsel-dinsel ikonalarını onarıyordu. 1927'de ressam kadrosuyla Darülbedayi'ye alındı ve 1963'de ölünceye kadar seksenin üzerinde oyunun dekorunu yaptı[8].

Perof'un sanat yaşamının ilk dönemi diyebileceğimiz ressamlık dönemi Rusya'da geçti. Ama İstanbul'a göçtükten sonra da resim yapmayı sürdürdü.

Avrupa'daki izlenimcilik akımının etkisi altında olduğu dönemde ilk renkli çalışmaları post-empresyonizm olarak kendini belli eder. Mekansal kaygıdan çok doğayı motif gibi işlemesi, renkleri ışıklı kullanması insanda düzenli, saf bir doku bütün-

6 Ay, Lütfi. "25 Yıllık Tiyatromuz", **Türk Tiyatrosu**, sayı: 221, 1948, s.3

7 Deleon, Jak. **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar (1920-1990)**, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, Tarih dizisi 1, İstanbul, 1990, s.35

8 **Darülbedayi ve Türk Tiyatrosu** dergilerinin ve oyun duyurularının taranmasıyla saptanmıştır.

Resim 4 (üstte)
Resim 5 (altta)

lüğü izlenimi oluşturur (Resim 1,2)[9]. İki peyzaj örneği, ve üç oyun mekanını betimleyen çalışmalarıyla Ahmet Fehim Efendi'nin portresi (Resim 3,4,5,6) ve Fatih Şehir Tiyatrosundaki Ortaoyunu ve Meddah tabloları[10] sanatçının ressamlığından bugüne kalan birkaç belge arasında yeralır. Resimlerindeki post-empresyonist etkilere karşılık, dekor eskizlerinde daha gerçekçi bir uslûp izler. Duvar ressamlarının ayrıntılı perspektif anlayışı Perof'ta da görülür ve dekorlarında en ince ayrıntılara girerek tutarlı, inandırıcı, bütüncül bir uslup sağlamaya çalışır.

Perof'un bugüne çizimleri kalan en eski tarihli dekoru 1931'de sergilenen Musahipzade Celal'in *Mum Söndü* oyunu için hazırladığı dekordur[11]. Darülbedayi dergisinin 18. sayısında yayınlanan üçüncü ve dördüncü prede dekorlarının çizimleri incelendiğinde ressamlığındaki perspektif görüşü ve ayrıntılı anlatımı burada da görürüz.

Önceleri perde üzeri resimlemeye dayalı iki boyutlu dekorları daha sonra hacimsel dekora dönüştürmüştür. Bununla birlikte kapalı dekor anlayışının dışına çıkmayan sanatçı bazı oyunlarda da yurt dışındaki çalışmalara öykünmüştür.

Halide Edip Adıvar'ın saptamasıjna göre 1936-37 sezonundaki *Ayak Takımı Arasında* oyunundaki tasarım Rusya'daki produksiyonda kullanınan dekorun aynıdır (Resim 7).

Perof sahneyi hacimsel olarak yorumlamak yerine betimleyici bir tasarım yapmaya çalışmıştır. Şehir Tiyatrosunda, 1950-60 arasında üç boyutlu tasarıma geçişte önemli katkısının olduğunu sezmek güç değildir.

Darülbedayi'de işe başladığında evli ve iki çocuk babası olan Perof, 27 Kasım 1963 tarihinde sabah tiyatroya gitmek üzere evden çıktığında, karşıdaki gecekonduda yangın çıktığını farkeder ve içeri girerek uyumakta olan bir kadın ve iki çocuğu kurtarır, eşyaların da büyük bir bölümünü dışarı çıkarır. Bu uğraş sırasında çok yorulan sanatçı yangın yerini terkettikten sonra orada yığılıp kalır.

Otuzaltı yıl İstanbul Şehir Tiyatrosuna hizmet veren Nikola Perof, kendisinden sonraki pek çok sanatçıya da örnek olmuştur.

9 İstanbul Şehir Tiyatroları depolarında, 1989'da yaptığım bir taramada ortaya çıkmıştır.

10 Fatih Şehir Tiyatrosunun'fuayesinde olan tablolar.

11 Musahipzade Celal. **Mum Sondü**, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939

İşgalinden Bir Gün Önce

İzmir'de Basılmış Yunanca bildiriler

ENGİN BERBER

14 Mayıs 1919 akşamı, Haydar Rüştü (Öktem) Bey'in sahibi olduğu, Beyler Sokağı'ndaki Anadolu Matbaası'nda basılmış "Ey bedbaht Türk... Wilson Prensipleri ünvan-ı insaniyet kârânesi (başlığı) altında senin hakkın gasp ve namusun hetkediliyor (yırtılıyor). Buralarda Rum'un çok olduğu ve Türkler'in Yunan ilhakını memnuniyetle kabul edeceği söylendi. Ve bunun neticesi olarak güzel memleketin Yunan'a verildi. ŞİMDİ SANA SORUYORUZ?... RUM SENDEN DAHA MI ÇOKDUR?.. YUNAN HAKİMİYETİNİ KABULE TARAFTAR MISIN? Artık kendini göster... Tekmil kardeşlerin maşatlıktadır. Oraya yüz binlerle toplan. Ve kâhir ekseriyetini orada bütün dünyaya göster. İlan ve ispat et... Burada zengin, fakir, alim, cahil yok fakat Yunan hâkimiyetini istemeyen bir kitle-i kâhire (ezici kitle) vardır. Bu sana düşen en büyük vazifedir. Geri kalma! Hüsran ve nekbet (düşkünlük) fayda vermez! Binlerle, yüzbinlerle Maşatlığa koş. Ve heyet-i milliye'nin emrine itaat et" diyerek, İzmir Türklerini Musevi Mezarlığında (Maşatlık) yapılacak toplantıya davet eden İlhakı Red Heyet-i Milliyesi imzalı ve "İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı tamamen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Son ümidimiz milletimizin göstereceği karşı koymaya bağlıdır. Miting ve telgraflarla her yere başvurunuz. Ve vatan ordusuna katılmaya hazırlanınız" diyerek ise, "Türklüğü" direnmesi için harekete geçirmeyi amaçlayan Redd-i İlhak Cemiyeti imzalı eski harfli Türkçe bildiriler, ulusal kurtuluş savaşını konu edinen yazarlarca bilinmektedir.

Oysa, Sokratis Solomonidis'in sahibi olduğu Avrupa Yolundaki Amalthia Matbaası'nda, aynı gün ve saatlerde basılmış Yunanca bildiriler, pek bilinmemektedir. Bunların ilki; İzmir Metropoliti Hrisostomos[1] tarafından kaleme alınmıştı. "Kardeşlerim" hitabıyla başlayan bildiride Hrisostomos, ertesi gün yapılacak işgali, İzmir Rumlarına şu cümlelerle müjdeliyordu: "Bugün sizleri muhteşem ve ilahi bir törene davet ettik, bu öyle bir törendir ki, milletler uzun asırlar boyunca bir kez gerçekleştirme şansına sahiptirler. Huşu ve tazimle eğiliniz. Allah korkusuyla ve başlarınız dik durunuz, Allah'ın büyük, doğruluğu tartışılmaz emirlerine sadece ruhlarınızı eğiniz. Kardeşler, beklenen an gelmiştir. Asırlık arzular yerine getirilmektedir. Olağanüstü yıllar yaklaşmıştır. Irkımızın büyük umudu; anamız Yunanistan'la birleşmek yolunda bağrımızı kızgın demir misali yakan ve kavuran o şiddetli, derin ve sıcak arzunuz, işte bugün, tarihi ve minnetle anılması gereken 14 Mayıs günü gerçekleşiyor. Mayıs'ın 14'ü olan bugünden başlayarak, birleşik, şanlı, ölümsüz, büyük vatanımız; Yunanistan'ın ayrılmaz bir parçasını oluşturuyoruz. Yunan Tümenlerinin Küçük Asya Sahillerine çıkarması başlamıştır. İzmir'in dıştaki kalesi (Sancakkale) Yunan kıtaları tarafından işgal edilmiştir, kurtarıcılarımız yarın şehrin işgali için geleceklerdir. Yaşasın millet!"[2]

"İşgal Ordusu Komutanı Albay Zairiu" imzalı ikinci bildiri ise gerçekte, Yunanistan Başbakanı Venizelos'un kaleminden çıkmıştı.[3] "Yunan işgal ordusu komutanından sakinlere" başlığını taşıyan bildiri, 14x22.5 ölçülerindeki kâğıdın sol, Konstantinos Terzopulos tarafından yapılan Türkçe çevirisi,[4] sağ yarısına basılmıştı. Altında "Gücüm halkın sevgisi" ibaresi yazılı Yunanistan Kraliyet Armasının üstüne yerleştirildiği bildiride şöyle deniliyordu; "Müttefiklerinin uygun görme-

İlhakı Red Heyet-i milliyesi'nin İzmir Türklerini Maşatlık'a çağıran bildirisi. (solda)

Yunan İşgal Ordusu Komutanı Albay Zafiriu'nun bildirisi.(sağda)

siyle hareket eden bağlı bulunduğum hükümetten aldığım emir gereğince, İzmir ve civarının askeri işgaline girişiyorum. İşgalden maksat, mevcut kanunların korunması suretiyle tüm halkın refahını sağlamaktır. Bu işgalin gerçekte üç bin yıldan beri Yunanistan ile birçok sebeplerden dolayı bağları bulunan söz konusu arazi hakkında, konferansça alınması beklenen kararı çabuklaştırmak düşüncesi ve amacı kesinlikle yoktur. Tamamen eskisi gibi vazifelerine devam edecek olan mülki ve dini dairelerin memurları, vazifelerinin yerine getirilmesi ve asayişin sağlanması konusunda her an askeri birliklerin yardımını isteyebilirler. Halk Yunan Ordusuyla temas ederken, kendisinin dini inançlarına, adet ve geleneklerine hürmet edileceğinden emin olmalıdır. Komutanlığa başvuru her zaman serbesttir ve askeri memurlar kendilerine vaki olacak herhangi bir şikayeti şevkatle dinlemek için daima hazırdırlar. Cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın, bütün halka huzur içinde iş ve güçleriyle meşgul olmalarını ve güzel vatanlarının geleceği için konferansın kararlarını güvenle beklemelerini tavsiye ederim."[5]

Anadolu Matbaası'nda basıldığını yazdığımız bildiriler, üzüntü, keder, kaygı ve çaresizlik gibi duyguların sakinlerine egemen olduğu Türk mahallelerinde dağıtılırken, Amalthia Matbaası'nda basılanlar sevinç ve coşku içinde yol ve duvarlarda görülebilecek yerlere yapıştırılmaya başlanmış ve ertesi sabah çıkacak Yunanca gazetelere gönderilmişti.[6] Bu gazetelerin, 15 Mayıs 1919 tarihli nüshalarında yayımladıklarından kuşku duymadığımız bildirilerden[7] ikincisinin Türkçe kısmını, *"halkı (Türk) meraktan kurtarmak için"* imtiyaz sahibi ve başyazarı olduğu gazetenin matbaasında, (*Ahenk*) ilave şeklinde basarak parasız olarak dağıttıran Ali Nazmi Bey,[8] işgalden sonra çıkardığı ilk sayısına aynı bildiriyi koymuştu.[9]

Paris Barış Konferansı'nda, müdahil taraf olmayı gönüllü olarak üstlenen Yunanistan'ın, İzmir'i işgal edeceğini "yazılı olarak" duyurduğu ilk resmi açıklama niteliğindeki bu bildiri,[10] Venizelos'un kıvrak zekasının izlerini taşımaktadır. Başlığında açıkça telaffuz edilmemekle birlikte, içeriğinden hedef kitle olarak Türkler'in seçildiği anlaşılan bildiride Yunan Başbakanı, işgalden sonra vaadettiği adil yönetim altında Türkler'e, konferansın kararlarını beklemelerini tavsiye ederek olası tepkilerini frenlemeye çalışırken, bölgenin "üçbin yıldan beri Yunanistan ile birçok sebeplerden dolayı bağları" bulunduğunu söyleyerek, örtülü proproganda yapıyordu.[11]

Dışişleri Bakanına gönderdiği bir telgrafı, "... gizliliğin şart olduğunu ilave etmek isterim. Çünkü bu şekilde hazırlıklarımız geç meydana çıka-

İzmir Metropoliti Hrisostomos 15 Mayıs 1919 sabahı İzmir'e çıkmakta olan Yunan Ordusunu kutsarken. Yanında, 15 Nisan günü İzmir'e gelen "Vatandaş Heyeti" başkanı Periklis Mazarakis olduğu halde.

cak ve Türkler'in bu çıkartmayı mümkün olduğunca habersiz ve hazırlıksız olarak karşılamaları sağlanacaktır" diye bitiren Venizelos[12] vermek istediği mesajı, çok kısa bir zaman diliminde Türkler'e ulaştırmak zorunda olduğundan, bildirisini "*pankart*" olarak da kullanılabilecek "*el ilanı*" biçimine dönüştürerek, son derece işlevsel bir iletişim tekniğine başvurmuştu. Ancak ne bunun, ne de Hrisostomos'un bildirisinin, Türkler'in meskun olduğu mahallerde dağıtılıp yapıştırılamayacağını bildiklerinden olsa gerek, Yunan makamları, dönemin en güçlü kitle iletişim aracı olan gazetelerden Yunanca basılanlarını kullanmak yoluyla, eksikliği gidermeye çalışmışlardı.

NOTLAR

1 Γιωργιου Κλεανθους Σκαλιερη, Λαοι και φυλαι της Μικρας Ασιας (Küçük Asya'nın Halkları ve Irkları), İkinci Baskı, Atina (Ağustos 1990), ss. 279-87'den, İzmir Sancağı dahilinde Patrikhane'ye bağlı üç metropolitlik vardı. Bunlardan, Hrisostomos'un başında bulunduğu İzmir Metropolitliği, yirmi dört metropolitlik içinde, on üçüncü sırada yer almakta olup merkezi İzmir'de, Yuvakim'in başında bulunduğu Efes Metropolitliği ikinci sırada olup merkezi Manisa'da (bağlı kiliseleri hem İzmir, hem de Manisa Sancağının kazalarına dağılmıştı), yirmi birinci sıradaki Çeşme Metropolitliği ise aynı yerdeydi.

2 Χαραλαμπους Δ. Τριανταφυλλιδη, Η Μικρασιατικη [illegible] οπλιτου (Küçük Asya Harekatı ve Bir Savaşçının Günlüğü), Birinci Kitap, Atina-Yanya (1984), ss. 26-27.

3 Αλλαμανη Εφη – Κριστα Παναγιωτοπουλου, "Η συμμαχικη εντολη για την καταληψη της Σμυρνης και η δραστηριοποιηση της Ελληνικης ηγεσιας" (İzmir'in işgali için müttefik emri ve Yunan Yönetiminin çabası), Μελετηματα γυρω απο τον Βενιζελο και την εποχη του (Venizelos ve döneminden çalışmalar), Atina (1980), ss. 161-162'de, Paris'te bulunan Venizelos Dışişleri Bakan Yardımcısı Repulis'e çektiği 10 Mayıs 1919 tarih, **"çok gizli" ve "olağanüstü acil"** üst nolu 4381 numaralı telgrafına koyduğu bildiri metninin, güvenilir bir soydaş tarafından Türkçe'ye çevrilmesi, ordu limana (İzmir) girmezden az önce gizlice bastırılarak dağıtılmasını istemişti.

4 Ροδα Μιχαηλ Α., Η Ελλαδα στη Μικρα Ασια (1918-1922) (Yunanistan Küçük Asya'da), Atina (1958), s. 62.

5 Ο Ελληνισμος της Σμυρνης [illegible] (1922 Felaketinden önce İzmir'in Yunanlılığı), Milli Banka Kültür Kurumu ile İzmirliler Birliği'nin Sergi Kitapçığı, Lefkoşe, 6-18 Nisan 1995 .

6 Ροδα, s. 62.

7 Αμαλθεια, 19 Mayıs 1919 tarihli nüshasında dahi Zafiriu'nun bildirisine yer veriyordu. Atina'daki arşiv ve kütüphanelerde yaptığımız çalışmalarda, İzmir'de yayınlanmış olan Yunanca Gazetelerin hiçbirinin, 15 Mayıs 1919 tarihli nüshasına rastlayamadık. Ancak, Türk Ordusunun bozguna uğramayışı nedeniyle, Rumların Anadolu'daki geleceklerine ilişkin kaygılarının artmasından olsa gerek, üç yıl sonrasının aynı günlü Yunanca gazetelerinin Zafiriu'nun bildirisi de bulunduğu halde sayfa takviyeli, süslenmiş olarak yayımlandıklarını gördük (Bkz. Κοσμος, Θαρρος, 15 Mayıs 1922).

8 **Ahenk,** 3 Temmuz 1921.

9 **Ahenk,** 17 Mayıs 1919, Küçük boyda ve sadece ön yüzü basılı olarak çıkan bu nüsha, işgalle ilgili haberlerle doluydu.

10 Αλλαμανη, ss. 165-166'da, Venizelos'un 13 Mayıs 1919 tarih ve 4443 numarayla, İzmir'de bulunan deniz albay İlia Mavrudis'e iletilmek üzere dışişleri bakanlığına telleyerek, Yunan kıtaları İzmir'e varmazdan birkaç saat evvel, metropolithaneye davet edilecek İzmir Rumlarına okunmasını istediği aşağıdaki metin ise, Yunanistan'ın işgali **"sözlü olarak"** duyurduğu ilk resmi açıklamasıydı. **"Beklenen an geldi. Yunanistan barış konferansı tarafından İzmir'in işgali ve güvenliğini sağlamakla görevlendirildi. Müzakere başkanları, İzmir'in Yunanistan'la birleşmesi konusunda karara varmışlardır. Balkan Savaşı'na kadar size boyunduruk vuranların kölesi durumunda idiniz, artık müsterihim, kalbim ferahtır, bugünden itibaren Küçük Asya Yunanlılarının ruhları ferahlasın. Vicdanlarınızın tezahüratına pek tabii engel olacak değilim. Fakat bu tezahüratın birlikte yaşadığımız unsurlara karşı bir düşmanlık kisvesine bürünmeyeceğinden emin bulunmaktayım. Bu tezahürat bir kardeşlik havası içinde cereyan etmelidir. Bu unsurlara bizim kendi egemenliğimizi kabul ettirmek için önceki boyunduruğun kaldırılmasını kutlamadığımızı, Yunan hürriyetinin cins ve mezhep farkı gözetmeksizin herkese eşitlik ve adalet getirdiğini gösterelim. Mahalli halka güven ve emniyet telkin ederek, milli özümüzle uyumlu hareket etmekle kalmayacak, aynı zamanda yüksek milli çıkarlarımıza en mükemmel hizmeti yapmış olacağız. Ayrıca İtalyan unsuruna çok dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü Yunanlıların İzmir'i işgali konusunda İtalyanların İtilaf Devletleriyle mutabık kaldığını unutmamalıyız. Bu mesajın Küçük Asya Yunanlılarına yararsız olmayacağını tahmin eder ve yakın bir zamanda onları ziyaret etmeği temenni ederim. İncil milli davalarımızın diriltlcisidir."**

11 Bu sıradan bir cümle değildi. Paris Barış Konferansı'nda, kendisinin başkanlığını yaptığı Yunan delegasyonu **Yunan Ordusu İzmir'de.** Çev: Koço Teodoris, Konstantinos Ionnis (ATASE Arş. Kütüphanesi'nde basılmamış daktilo metin), Atina (1956), s. 25'te de yazıldığı üzere, üç bin yıldır Yunanlılar yerleştiği için tarihi, demografik, kültürel ve ekonomik nedenlerden ötürü bölgenin Yunanistan'a katılmasını istiyordu. Oysa Venizelos Mavrudis'in ağzından yakın zamana kadar Türkler'in kölesi olduklarını söylediği İzmir Rumlarına aynı gün bölgenin Yunanistan'la birleşmesine karar verildiğini söylüyordu.

12 Αλλαμανη, s. 159'da, Venizelos'tan Diomidis'e 6 Mayıs 1919 tarih ve **"çok ivedi"** üst notlu telgraf. İzmir'in işgali ile ilgili atılacak her adımı Paris'ten gönderdiği telgraflarla bizzat kendisi yönlendiren Yunan Başbakanı, ülkesindeki ilgili makamları, zamanı geldiğinde ve gerektiği kadar bilgilendirmeye özen göstermişti.

19. Yüzyılda Dünya Görüşü ve Siyasal Düşüncenin Etkisinde

İstanbul'un Mimarî Dokusu

NECLA ARSLAN

İstanbul, 19. yüzyıla kadar, dışarıdan bakıldığı zaman, Tarihi Yarımada'da belirginleşen camilerin baskın olduğu anıtsal yapı yoğunluğu, bu yapılarla daha mütevazı ölçekteki diğer yapılar ve konutlar arasındaki karşıtlığın ilk anda görüldüğü; Tarihi Yarımada dışındaki bölgelerde doğa-mimari ilişkisinin ezici bir biçimde doğanın lehine olduğu bir Osmanlı/İslâm/Doğu kentiydi. Sevim Denel'e göre İstanbul'un kentsel gelişimi, Osmanlı toplumu içinde etnik ve dinî grupların belli yerlerde oturmaya teşvikiyle yüzyıllar boyunca denetlenmiş ve bu denetleme kent içindeki belli bölgelerde bina kütlelerinin yoğunlaşması ve boyutlarının büyümesi gibi bir sonuç getirmiştir.[1] 16.-18. yüzyıllar arasındaki mimari dokunun en önemli özelliklerinden biri, halkla yüksek tabakalar arasında fiziksel bir ayrıcalık yaratmamasıdır.[2] Gerçekten de bu, Batı kentleriyle İstanbul arasındaki en temel farklılıktır. Batı kentlerindeki mimari doku yoğunlaşmasının niteliği daha çok sınıfsal farklılaşmalara göre belirlenirken, İstanbul'da etnik ve dinî farklılaşmalar belirleyici olmaktadır. Kentin bu niteliği 19. yüzyıla kadar sürmüştür. 19. yüzyılda İstanbul'a gelen Francis Herve: "Boğaziçi kıyıları en fakir ve zavallı köylüden en güçlü monarka kadar her seviyeden insanların yapılarını gözler önüne serer. Böylece siz, çamur ve alçıyla birbirine tutturulmuş birkaç tahtadan inşa edilen, rüzgârda sallanıp yağmurda içine su dolan bir balıkçı kulübesi görürken, aynı anda sultanın muhteşem sarayının da çok uzakta olmadığını farkedersiniz"[3] şeklindeki ifadesiyle şaşkınlığını açıkça belirtmektedir.

İstanbul, kentin içine girildiği zaman, yerleşim ve yapılaşmanın, kentin topografik yapısının da getirdiği zorunluluklar nedeniyle doğal bir gelişim sürecini izlediği, bu gelişimin büyük ölçüde belli bir plandan çok, ortaya çıkan günün ihtiyaçlarına göre biçimlendiği bir kent özelliği göstermektedir. Reinhard Stewig, İstanbul'un fiziksel açıdan Doğulu Osmanlı bünyesinin özelliklerini; düz ve uzun caddelerin olmayışı, cadde doğrultuları ve genişliklerinde gayrımuntazam değişiklikler, kısa ve uzun dallı budaklı çıkmaz sokaklar ve az sayıda meydan bulunması şeklinde belirlemektedir.[4]

İstanbul ve genel olarak diğer Osmanlı ve İslâm kentlerinin belirgin özelliklerinden biri, büyük ölçüde İslâm aile ve toplum yaşantısından kaynaklanan içe dönüklüktür. 19. yüzyıla kadar İstanbul'da, Batı'daki gibi insanların toplandığı geniş açık alanlar ve meydanlar oluşmamıştır. Doğu'da insanların toplanma yerleri camiler ve çarşılardır. Stefan Yerasimos'a göre İslâm kenti bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildir; kapı, çarşı büyük cami gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerden en özel mekân olan eve büyük sokak, küçük sokak ve çıkmaz sokak aracılığıyla, yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerlemeyle varılabilir ve bu peteksi sistemde- Batı'nın çok hoşlandığı labirent nitelemesi doğru değildir- çıkmaz sokak, mahremiyetin ve korunmanın bütün

* Bu makale, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü tarafından 23-25 Eylül 1992 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Metropol: Yeni Hayat Tarzları, Yeni Sorunlar, Yeni Çözümler/*Métropoles: Nouveaux Styles de Vie, Nouveaux Enjeux, Nouvelles Perspectives*" başlıklı Uluslararası kollokyum'da, kollokyumun "Geçmiş, Gelecek ve Metropolitan Kültür" başlığı altında çözümlenmesi istenen "Metropol olgusunun tarih, ideolojilerin oluşumu ve siyasal sistemlerin biçimlendirilmesindeki yeri nedir?" sorusunun tartışıldığı seksiyonda sunulan bildirinin geliştirilip genişletilmesiyle hazırlanmıştır.

avantajlarına sahiptir.[5] Yabancıların ve sokak sakinleri dışındakilerin girmesini ya da yol olarak kullanılmasını doğal olarak engellediği için çıkmaz sokaklar ve evlerin dışa kapalılığı, İslâm aile yaşantısının dışa kapalılığı ile paralellik gösterir.

19. yüzyıla kadar İstanbul'un kentsel ve mimari gelişimi bu sınırlar çerçevesinde sürmüştür. Bu dönemden itibaren ise nitelik ve nicelik açısından değişim başlamış ve bu değişim giderek hız kazanmıştır. Değişim genel hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

Kent Siluetinde

1- Sur içindeki anıtsal doku yoğunluğu yayılmaya, sur dışına dağılmaya başlamıştır.

2- Kent siluetine hakim olan camiler, 19. yüzyıldan itibaren, özellikle mimari çevreye katılım açısından yeni gelişmeye başlayan bölgelerde, bu niteliklerini önce kışlalara, ardından da saray ve diğer sivil yapılara bırakmaya başlamışlardır.

3- Padişah ve yöneticilerin konutlarını Tarihi Yarımada'dan Boğaziçi kıyılarına taşımaya başlamaları, burada mimari dokunun yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Kent İçinde

1- Dar ve çıkmaz sokaklar yerine, belirlenmiş noktalara ulaşan iki ucu açık ve nisbeten geniş sokaklar oluşmaya başlamıştır. Sokak genişletilmesi ve doğrultusu konusunda hem kentin topografik yapısından hem de halktan gelen bir karşıkoyma olmasına rağmen, özellikle yeni oluşan bölgelerde bu konuda başarılı olunduğu izlenmektedir. Bu başarıda, kuşkusuz, Tanzimat yöneticilerinin ısrarcı tutumu ve 19. yüzyıl ortalarında kurulmaya başlanan Batılı anlayışa yakın belediye örgütlerinin büyük payı vardır. Stewig'e göre, 19. yüzyılda başlayan satranç tahtası şeklinde planlama, radyal kesen caddeler ve çıkmaz sokakların bu esaslar çerçevesinde düzeltilmesi İstanbul'un Doğulu bünyesini değiştiren ve onu Avrupalı bünyeye geçiren uygulamalardır.[6]

2- Lale Devri'nden itibaren inşa edilen meydan çeşmeleriyle, kent içinde, Batı kentlerindekilere benzeyen açık alanlar oluşmaya başlamıştır. Mustafa Cezar'a göre, Türk şehirciliğinde meydan düzenlemesi fikrinin doğuş ve gelişmesinin temelinde "modern devlete gidiş olgusu" yatmaktadır. Cezar, meydan çeşmelerini, bu anlamda, meydan düzenlemesi oluşturacak hareketlerin ilk habercisi olarak kabul etmekte, meydan ihtiyacını asıl hatırlatacak yapıların ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlayan hükümet konakları olduğunu belirtmektedir[7]. Yerasimos'a göre İslâm'da kent alanı İslâm cemaatine en uygun mekândır. Büyük cami ve çarşıların yer aldığı merkez ve her biri merkezle bağlantılı ancak birbirinden kopuk mahalleler kentin mekânsal yapısını oluşturur ve bu merkezde iktidara yer yoktur; iktidar kent dışında bir kaleye sığınmış ve bir güvenlik ağı oluşturan meydanla kendini kentten soyutlamıştır.[8] Bu bağlamda, İslâm kentinde meydan Batılı anlamda bir buluşma yeri olmaktan çok imparatorluk muhafız alayının manevra sahasıdır ve İtalyanca'da meydan için kullanılan *piazza* ve *campo* terimlerinden ikincisine uygun düşmektedir.[9]

Yüzlerce yıl boyunca, imparatorluk, kentten adeta soyutlanmış tek bir merkezden, Topkapı Sarayı'ndan yönetilmişti. Bu uygulama nedeniyle, Batı'daki gibi, kentin başlıca merkezlerinde anıtsal yönetim binalarına gereksinim duyulmamıştı. II. Mahmut dönemiyle birlikte, pek çok alanda olduğu gibi idare sisteminde de yapılan reformlar, yeni gereksinimlere cevap verecek, daha önceden varolmayan yapı tiplerinin ortaya çıkmasını da gerektirmiştir. Batı'daki kentlerde çok daha erken tarihlerde kent içindeki açık alanlarda kurulmaya başlanan yönetim binaları, 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'da da ortaya çıkıp, meydan düzenlemesi açısından kentin özellikle yeni gelişmeye başlayan bölümlerinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Anıt, modern şehircilik anlayışı içinde, meydanların ayrılmaz parçasıdır. Osmanlı ve İslâm uygarlığında bir olay ya da kişinin anısını gelecek kuşaklara iletmek işlevine sahip anıt geleneği yoktur. Böyle bir geleneğin olmayışı, Osmanlı kentlerinde meydanların oluşmamasının nedenlerinden biri olarak görülebilir. Özellikle figürlü anıta, İslâm toplumunun büyük bir tepki duyacağı kuşkusuzdur. Buna karşın İstanbul'da 19. yüzyıl ortalarından itibaren birkaç anıt dikme girişimine rastlanmaktadır. Ruslar'ın 1833'de Beykoz'da, 1878'de de Yeşilköy'de dikmiş oldukları anıtlar dışında Tanzimat'ın ilanının ardından Türkler'in de birkaç anıt dikme girişiminde bulundukları görülür. Bunlardan ilki, Tanzimat'ın birinci yıldönümü kutlamaları için 1840'da açılması düşünülen ancak uygulanamayan, ikincisi de projesi Mimar P.A. Bilezikçi tarafından aynı amaçla hazırlanan ancak yine uygulanamayan Adalet Taşı adlı anıttır.[10] Anıt dikme girişimleri 20. yüzyıl başlarında da sürmüş ve bunların bir kısmında başarılı olunmuştur. Ancak bunların hepsi figürsüz uygulamalardır. Batı'daki figürlü anıt İstanbul'a Cumhuriyet Devri'nde girmiştir.

Kent mekanı düzenlemeleri açısından 19. yüzyıl ortalarından itibaren görülen bir uygulama da İstanbul'un çeşitli yerlerine saat kuleleri dikilmesidir. Goodwin'e göre Batılılaşmanın, gelişmenin ve kent sanatının simgesi olan bu kuleler zaman kavramıyla dinin ayrışmasını da ifade etmektedir.[11] İstanbul'da, 19. yüzyılda mimarinin dışa açılımının göstergele-

Süleymaniye Camisi/Lorieux

rinden bir diğeri ise konutların ön cephelerinin sokağa ya da Boğaziçi kıyılarındaki köşk ve yalılarda görüldüğü gibi denize bakacak şekilde düzenlenmesidir.

Geleneksel İçerikteki Binalardan Çağdaş Yaşamın Gereksinimlerini Karşılayan Binalara Yöneliş

1- Külliye ve külliyenın merkezindeki cami, Osmanlı kentinin ve İstanbul'un en önemli yapılarıdır. Külliye içindeki yapılar dini ve sosyal içeriklidir. 18. yüzyıl sonlarından itibaren imparatorluğun çeşitli kurumlarında başlayan değişim, farklı içerik ve işlevde binaların yapımını zorunlu kılmış ve bu yapılar kent dokusu içinde giderek belirginleşmeye başlamıştır. Bu anlamdaki ilk yapılar anıtsal ölçüdeki kışlalardır.

2- 18. yüzyıl sonlarından itibaren Batı ile ilişkilerin artmaya başlaması ile birlikte Osmanlı padişahları ve yöneticilerin dünya görüşü ve yaşam biçiminde de değişiklikler olmuş ve o zamana kadar mutlak ikametgâh ve imparatorluğun yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı bu konumunu yitirmeye başlamıştır. Osmanlı padişah ve yöneticilerinin 18. yüzyıl başında Topkapı Sarayı'nı, ailelerini de alarak uzun sürelerle terketmeye başladıkları, önce Sadâbad, ardından da Boğaziçi kıyılarında inşa edilen saraylarda yaşamaya başladıkları izlenmektedir. Sultan Abdülmecit döneminde Topkapı Sarayı tamamen terkedilmiştir.

3- II. Mahmut döneminden itibaren devlet yönetiminde yapılan reformlara paralel olarak yeni yönetim ve hükümet binaları, dini eğitim veren geleneksel okulların yanısıra Batılı anlamda eğitim verilen sivil ve askeri okullar inşa edilmiştir.

4- 19. yüzyıldan itibaren konut yapıları önem kazanmaya başlamıştır. Geleneksel Osmanlı kenti içinde konut, Müslüman Osmanlı insanı için yalnızca bir barınaktır. İslâm inancı içinde kendisi nasıl bir fanî ise konutu da kalıcı değildir. Oysa 19. yüzyılda, özellikle Tanzimat dönemiyle birlikte özenli ve kalıcı konut anlayışı belirginleşmeye başlamıştır.

"Metropol olgusunun tarih, ideolojilerin oluşumu ve siyasal sistemlerin biçimlenmesindeki yeri nedir?" sorusunu, 19. yüzyıl İstanbul'u için "İdeoloji ve siyasal sistemlerin metropol olgusunun oluşumu ve gelişimindeki yeri nedir?" biçimine dönüştürmek, belki daha doğru olacaktır. Burada, yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda öncelikle belirlenmesi gereken nokta, 19. yüzyılda İstanbul'un kent silueti açısından mimari dokusunun biçimlenmesinde padişah ve yöneticilerin dünya görüşü ve siyasal düşüncelerindeki değişimin önemli etkenlerden biri olmasıdır.

Batı'daki kent tarihi incelendiğinde, Ortaçağ'dan Sanayi Devrimi'ne kadar kent gelişiminde din ve dünya görüşünün etkin bir rol oynadığı görülür. Ortaçağ'da özellikle 12-14.yüzyıllar arasında katedral çevresinde gelişmeye başlayan kent, Rönesans'ta rasyonel ve dünyasal gereksinimlere cevap verecek bir gelişim çizgisine yönelmiştir. Modern şehir planlama anlayışının ortaya çıktığı 17. yüzyıldan itibaren Batı'da lokal değil, her sokak, meydan ve binanın birbirine göre düşünülüp kentin bütün olarak ele alındığı çağdaş kent planları hazırlanmıştır. Bu uygulamalarda, farklı yerlerde farklı sınıfların isteklerinin önplanda olduğu görülmektedir. Örneğin Katolik Hristiyan dünyasının merkezi olan Roma'da işveren konumundaki kilise ve güçlü papalar şehir planları ve anıtsal yapılar üzerinde büyük söz sahibiyken Fransa'da özellikle Paris'in kentsel gelişimi üzerinde tek söz sahibi 14. Louis'dir. Şehir plancıları, mimarlar, heykeltraşlar, ressamlar ve hemen tüm zenaatkârlar 14. Louis'nin mutlak iktidarının hizmetine girmiştir. 18.yüzyılda yöneticinin kent planlaması ve inşasındaki rolünü gösteren belki de en önemli örnek St. Petersburg'dur. Marshall Berman, St. Petersburg'un kuruluşunun yukarıdan aşağı, zorbaca yürütülen ve dayatılan dünya modernleşme tarihinin belki

de en dramatik aşaması olduğunu söylemektedir.[12] Çar Petro, Petersburg'u Rusya'nın Batı'ya açılan penceresi yapmayı düşünmüş, Avrupa'nın her yerinden davet ettiği mimarlar ve sanatçılar, kenti, Çar'ın istekleri doğrultusunda en küçük binasına kadar yeniden planlayıp inşa etmişlerdir. Yöneticilerin dünya görüşü ve mutlak otoritesini yansıtan şehircilik anlayışının Batı'daki son büyük örneği, 19. yüzyıl'da Napolyon dönemi Paris'inde görülür. Sanat alanındaki karşılığı Ampir üslup olan bu dönemde Napolyon'un Fransa'yı büyük bir imparatorluk haline getirme düşünü gerçekleştirecek için anıtsal şehir planları, geniş bulvarlar ve imparatorun mutlak gücünü simgeleyen devasa yönetim binaları tasarlanmış, ancak bu projelerin çok küçük bir bölümü hayata geçirilebilmiştir. Sanayi Devrimi'nin ardından kentlerin yeniden yapılanmaya başlamasıyla, artık, kent planlaması ve gelişmesinde iktidarın ya da tek tek kişilerin isteklerinin yerini, kapitalist düzenin zorladığı oluşumlar almaya başlamıştır. Metropolleşme sürecine giren kentlerde silueti fabrikalar, bankalar, gökdelen işyerleri ve konutlar başta olmak üzere çağdaş yaşamın gereksinimleri belirlemeye başlamıştır.

Tophane Çeşmesi/T. Allom

Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığında, yöneticinin en azından kent siluetinin biçimlenmesi açısından Batı'dakine benzer bir rolü olduğu söylenebilir. Gerçekten de, başlangıçtan itibaren, özellikle başkent İstanbul'un siluetinde padişahlar hep söz sahibi olmuşlardır. Ancak burada, Batı'dan farklı olarak, işlevsel olmaktan çok simgesel bir seçim ve uygulama görülmektedir. Doğan Kuban'a göre özellikle sultanların büyük yapıları sözkonusu olduğunda simgesel kaygılar önplandadır. Bu bağlamda Süleymaniye'nin orada yapılmış olması, bölgenin cami gereksinimi sonucu değil, fakat Kanunî'nin kentin toplumsal yaşantısına ve fiziksel görüntüsüne hükümdarlığının gereklerini katmak istemesidir.[13] Simgesel kaygılar İlkçağ'dan itibaren Doğu kentlerinin tümü için geçerlidir. Dolayısıyla Kuban'ın bu saptamasını, varolan bir geleneğin devamı olarak da değerlendirmek mümkündür.

17. Yüzyıl'dan itibaren mirî toprak rejimi zayıflamaya başlamıştır. Özellikle devletin gelirlerini oluşturan kaynakların büyük bölümünün yapım faaliyetlerinde kullanılmak üzere kişilere devredildiği klasik imar sisteminin çözülmeye başlaması ve toprak kayıpları nedeniyle varolan vakıfların gelirlerinin büyük ölçüde azalması, beraberinde anıtsal külliye ve cami inşasında belirgin bir azalmayı da birlikte getirmiştir. Özellikle 18.yüzyıl sonlarından itibaren girişilen reform hareketleri sonucunda ortaya çıkan yeni yapı gereksinimleri Vakıf sistemi içinden değil, doğrudan devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır.[14] 19. yüzyılda, özellikle Tanzimatla birlikte, mimari faaliyetlere çok sıkı bir denetim getirilmiş ve tüm çabalara karşın yüzlerce yıldır denetlenemeyen İstanbul'un kentsel gelişmesi üzerinde, merkezi otorite, ilk kez böylesine belirleyici olmuştur. Mustafa Cezar, Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşmaya yöneldiği 19. yüzyılda, en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul ettiği Tanzimat Devri'nin 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin, devletin mali yapısında değişikliğe yol açmasının yanısıra özellikle imar sistemini doğrudan etkilediğini belirtmektedir.[15]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme çabaları öncelikle askeri alanda başlamıştır. Bu, Batı karşısında arda arda gelen askeri yenilgiler ve toprak kayıpları nedeniyle imparatorluğu yeniden eski gücüne kavuşturmak için başlanan zorunlu bir girişim olarak kabul edilir. 18. yüzyıl boyunca Avrupa'dan hem ordunun eğitimi hem de askeri teknolojinin yenilenmesi için subay ve teknik eleman getirtilmiş, Hendesehâne, Mühendishâne-i Bahri-i Hümâyun ve Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun gibi modern eğitim veren askeri kurumlar oluşturulmuştur. III. Selim döneminde Batı ile kurulan ilişkiler daha da artmış ve diplomatik ilişkilerin kurulması aşamasına gelinmiştir. Dönemin en büyük problemi imparatorluk için büyük tehlike oluşturan Yeniçeriler'dir. Padişah, Yeniçeriler'i ortadan kaldıramamakla

birlikte Nizâm-ı Cedid adında Batı modeline uygun yeni bir ordu kurmuştur. Nizâm-ı Cedid, aslında, çok yönlü bir ıslahat programı olarak, modern bir siyasal rejim kurma çabası şeklinde başlamakla[16] birlikte, III. Selim, hükümdarlığı süresince daha çok askeriye ile ilgilenebilmiştir.

III. Selim dönemi İstanbul'unun mimari açıdan en önemli özelliği imparatorluğun gündemini işgal eden konuya paralel olarak, anıtsal kışla binalarının yapımı ve bunların kent dokusu içinde hakim olmaya başlamalarıdır. Askeri yapılar, klasik imar sistemi içinde eskiden beri devlet tarafından inşa edilen yapı grubunda yer alırlar. Osmanlı askeri sistemi içinde yalnızca Kapıkulu askerleri için gelişmiş kışla binasına gerek duyulması nedeniyle Osmanlı toprakları üzerinde fazla sayıda kışla inşa edilmemiştir.[17] Gelişmiş bir kışla mimarisi geleneği olmadığı için belli bir plan oluşamamış ve bu da yeni ordu için yapılacak binaların plan anlayışı ve mimari özelliklerinin de yeni olması sonucunu getirmiştir. Dikdörtgen planda, ortası avlulu, iki ya da üç katlı kışla binaları, kent içinde 19. yüzyıl başlarında belirginleşmeye başlamıştır. Bu anlamdaki ilk kışla III. Selim tarafından Nizam-ı Cedid askerleri için inşa ettirilen Selimiye Kışlası'dır. Kışla, Tarihi Yarımada'-nın karşısındaki Üsküdar'ın en yüksek noktalarından birine verleştirilmiştir. Konumu ve anıtsal ölçüleriyle kent siluetine hakim olan camilerin etkisini azaltmakta, aynı zamanda anıtsallığın kent içine yayılma sürecini başlatmaktadır. Selimiye Kışlası, geleneksel Osmanlı kenti içinde, çevresindeki mimari doku da gözetilerek dama tahtası şeklinde planlanmış ilk yapı olma özelliği taşımaktadır. Çeşitli atölyeleri, dershaneleri, askerin gereksinimlerini karşılayacak dükkanları, lojmanları ile bir site olarak tasarlanmıştır. Kışlayla aynı tarihlerde yapılan cami, arkada kalmakta ve ilk bakışta algılanamamaktadır. İlk kez karşılaşılan bu uygulama 19. yüzyıl boyunca giderek yaygınlık kazanmıştır. 19. yüzyılda İstanbul'a gelen Avrupalılar, anılarında, kışlanın konumu ve anıtsallığıyla kent içinde hemen farkedildiğini belirtmekte ve kışlayı ayrıntılı olarak anlatmaktadırlar.[18] III. Selim Dönemi'nin diğer önemli bir kışla binası, Taksim/Beyoğlu Kışlası'dır. Selimiye Kışlası ile aynı plan şemasında olan kışla, konumu ve ölçüsüyle, 19.yüzyıl başlarında Boğaziçi'ndeki en anıtsal yapıdır; Boğaziçi'nin siluetine tamamen hakimdir. Kışlanın camisi avlunun içine alınmıştır.

Çırağan Sarayı/T. Allom

II. Mahmut tahta çıktığı zaman, imparatorluğun en önemli problemi hâlâ Yeniçeriler'dir. Islahat konusunda III. Selim'den daha kararlı olan II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmış ve askeri yenileşme girişimleri başta olmak üzere çok geniş çapta reform hareketine yönelmiştir. II.Mahmut döneminde gerçek anlamda bir çağdaşlaşma sürecine girildiğini söylemek mümkündür.

II. Mahmut döneminde kent dokusunda ön plana çıkan yapılar; kışlalar, askeri ve sivil okullar, hükümet binaları ve saraylardır. Bu dönemde İstanbul'un çeşitli yerlerinde çok sayıda kışla inşa edilmiştir. Kışla inşasında, özellikle Tophane-Kasımpaşa-Taksim üçgeninde, yani Pera civarında bir yoğunlaşma olduğu izlenmektedir. Pera, Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu ile ilgili siyasal emelleri 19. yüzyılda artık iyice netleşmiş olan Avrupa devletlerinin elçilerinin ikâmet yeridir. II. Mahmut bir yandan Batı'yı izleyip, yönetim biçimi ve kurumlarını Batılı örneklere göre biçimlendirmeye çalışırken, öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden eski kudretine kavuşturmak ve Batı'da böyle bir etki yaratmak istemiştir. Kışla yapımı için Pera civarını özellikle seçmiş ve buradaki askeri binaların çok daha görkemli ve etkileyici olmasına özen göstermiştir. Padişahın kışla yapımına verdiği önem, III. Selim dönemi yapılarını büyütüp kârgire çevirmesi ve askeri yapılarda Ampir üslubu tercih etmesi göz önüne alındığında daha da belirginleşmektedir. Bu dönemde Batı'da ve Rusya'da da anıtsal resmî binalar ve kışlalar Ampir üslupta inşa edilmekteydi.

Askeri yapıların önemi Abdülmecit, Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde de sürmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen anıt-

Selimiye Kışlası/A. Blackwood

sal kışla ve askeri okullarla kentin bu yüzyıldaki mimari silueti netleşmiş ve İstanbul'un kimliğine yeni bir boyut eklenmiştir.

Cami, yukarıda da belirtildiği gibi 18. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul'un siluetine hakim olan yapıdır. Aynı zamanda, konum ve boyutuyla da simgesel bir niteliği vardır. Caminin bu niteliği 18. yüzyıl sonundan itibaren değişmeye başlamıştır. Bu değişimin genel kabul gören nedenleri arasında ekonominin artık eskisi kadar anıtsal cami yapımına olanak vermeyecek durumda olması; Tarihi Yarımada'da anıtsal cami yapımı için yeterli büyüklükte alan bulunmayışı; Fatih, Süleymaniye, Sultanahmet, Yeni Cami gibi ana merkezlerde kalabalık cemaate hitap eden yeterince cami bulunması nedeniyle 18. yüzyıldan sonra büyük cami yapılmasına gerek duyulmaması sayılabilir. Ancak bunlar tek başlarına caminin geçmişteki konumunu yitirmesini açıklamaya yeterli değildir. 18.yüzyıl sonlarından itibaren camiler genellikle Boğaziçi kıyılarına inşa edilmeye başlanmıştır. Boğaziçi'nde cami inşaatının gerçekleştirilebileceği yüksek yerler bulunmasına ve burada anıtsallığı sağlamak çok daha kolay olmasına rağmen camiler, topografinin üst sınırlarını aşmayacak şekilde, genellikle kıyılara ve küçük ölçekli inşa edilmiştir. Cami boyutunun küçülmesinde tek neden Osmanlı ekonomisindeki kötüye gidiş olmamalıdır. Çünkü, aynı sıralarda, büyük paralar harcanarak, muazzam kışlalar, hükümet binaları ve saraylar inşa edilebilmiştir. Selimiye ve Nusretiye gibi kışla ya da Dolmabahçe ve Hamidiye gibi saray kompleksine bağlı olarak inşa edilen ya da böyle algılanan 19. yüzyıl camileri, artık, geçmişteki anıtsal camilerin sahip olduğu simgesel değerlere sahip değildir.

İstanbul'un 19. yüzyıldaki mimari dokusu içinde ön plana çıkan diğer bir yapı grubu saray, köşk ve kasırlardır. Osmanlı padişahlarının Topkapı Sarayı'nı uzun sürelerle terketme girişimleri ilk olarak Lâle Devri'nde başlamakla birlikte, bu konudaki asıl ısrarlı girişimler III. Selim dönemine rastlar. III. Selim Boğaziçi kıyılarında uzun süre oturmaya yönelik yeni saraylar inşa ettirmeye başlamış ve bu saraylarda Topkapı Sarayı'ndan farklılaşan bir yaşam tarzının ilk belirgin görüntüleri ortaya çıkmıştır. Abdülmecit dönemine kadar hemen hemen tamamı ahşap olan bu saraylar plan açısından geleneksel şemalara bağlı iken bezemelerinde Batılı üslup ve motifler ortaya çıkmıştır.

19. yüzyıl padişahlarının dünya görüşündeki değişikliğin göstergelerinden biri, özellikle III. Selim döneminden itibaren hanedan üyesi kadınların kendi isimlerini taşıyan saray, köşk ve yalılara sahip olmalarıdır. Özellikle Haliç ve Boğaziçi kıyılarında yoğunlaşan bu yapılar denize bakan cepheleriyle dışa açıktır. Dönemin koşulları göz önüne alındığı zaman bu önemli bir değişim olarak değerlendirilebilir. Saray, II. Mahmut'un saltanat yıllarında iddiasız bir mekan olma niteliğinden uzaklaşarak görkemli bir konuta dönüşmüştür. 1834-1841 yılları arasında inşa edilen Çırağan Sarayı, Batı'daki saraylarla büyük benzerlik göstermektedir.

Osmanlı dünyasında saray, Abdülmecit döneminde simgesel bir anlam kazanmıştır. Abdülmecit gerek dünya görüşü ve yaşam biçimi gerekse yönetim anlayışı açısından kendinden önceki padişahlara göre Batı'ya daha açıktır. Padişahın Dolmabahçe Sarayı için yer seçimi, sarayın planı, üslubu ve malzemesi son derece dikkat çekicidir. Dolmabahçe Sarayı'nın bulunduğu yerde, daha önce ahşap Beşiktaş Sarayı bulunmaktaydı. Abdülmecit yeni sarayı için bütün İstanbul'a ve limana hakim, Pera'ya en yakın yer olan Dolmabahçe'yi seçmiş ve buradaki eski sarayı yıktırmaktan kaçınmamıştır. Mermer ve kefeki taşından, Avrupa saraylarına benzer bir plan ve üslupta inşa edilen Dolmabahçe Sarayı yeni bir yönetim anlayışı ve siyasal tercihi yansıtan simgesel bir anlam taşımaktadır.

19. yüzyıl İstanbul'unun bir diğer dikkat çekici görüntüsü, özellikle Boğaziçi kıyılarında yer alan çeşitli renklere boyanmış ahşap konutlar-

dır. Bu dönemde kente gelen gezginlerin, evlerin renkleri ve konumlarından yola çıkarak müslüman ve gayrimüslimlere ait konutları kolayca birbirinden ayırdıkları gözlenmektedir. Seyahatnamelerdeki anlatımlara göre, müslümanlara ait evler parlak kırmızı, sarı ve mavi, Rum ve Ermenilere ait olanlar koyu kırmızı ve gri, musevilerin evleri ise siyaha yakın renklerle boyanmaktadır.[19] Evlerin sokak veya denize göre konumları da müslüman ve gayrimuslimlere ait konutlarda birbirinden farklıdır: ...Müslüman evini geniş cephesi Boğaz'a doğru yapar... Halbuki Rum ve Ermeniler evlerinin dar kenarını baş şehrin ana caddesi olan Boğaz'a çevirirler.[20]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin zaman zaman belirli renklerde giyinmeye zorlandıkları görülmektedir. Ancak, evlerinin renkleri konusunda böyle bir zorlama ile ilgili, III.Selim'in: "Kaymakam Paşa, şimdiden sonra bina olunan evler,' tenbih edesin, gavurlarınki gibi siyah lacivert boyanmasunlar. Müslüman evleri siyah olmasın. Gavur ve Yahudi evleri siyah olsun. Gavur ve Müslüman belli olsun. Mimar ağalarını çağırıp tenbih edesin" şeklindeki bir fermanı dışında[21] bugüne kadar herhangi bir hükme rastlanmamıştır.

I. Abdülhamit devrinden II.Mahmut'un saltanatının ilk yıllarına kadar, İstanbul'un kıyıları boyunca yer alan köşkler ve sahipleri hakkında bilgiler içeren ve Bostancıbaşı Defterleri olarak bilinen dokuz adet defter hazırlanmıştı. Bu defterlerin hazırlanma nedenlerinden biri, Batılılaşma dönemi padişahlarının İstanbul'da yaşayan müslüman ve gayrimüslimler hakkında bilgi sahibi olmak istemeleridir. Defterlerin hazırlanmasına 1815'te son verilmiştir. Ancak öte yandan seyahatnamelerdeki anlatımlardan, İstanbul'un etnik ve dini yapısının şehre dışarıdan bakıldığında hâlâ anlaşıldığı da görülmektedir. II. Mahmut'un: Tebamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları klisede, Musevileri havrada tanımak isterim[22] şeklindeki ifadesi ile ters düşen bu uygulamanın sürmesi ise, toplumdan kaynaklanan bir direnç ya da geleneğin ağır bir süreç içinde değişmesi şeklinde yorumlanabilir.

İstanbul, 1453'te Osmanlılar'ın eline geçip İmparatorluğun başkenti ilan edildiği dönemden itibaren Doğu ve Batı'nın en büyük ve önemli kentlerinden biri olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı İstanbulu'nun kent silüetinde çeşitli başka faktörlerin yanısıra padişah ve yöneticiler belirleyici bir rol oynamış, bu durum, 19. yüzyıl boyunca daha da netleşmiştir. Ancak Avrupa kentlerini etkileyen gelişmeler 19. yüzyıl sonlarından itibaren İstanbul'da da etkisini hissettirmeye başlamış, bu etki sonucu kentin bundan sonraki serüveninde yeni bir süreç başlamıştır. Türkiye Cumhuriye'nin yönetim merkezi Ankara olmakla birlikte İstanbul ekonomik anlamda Türkiye'nin en güçlü kenti olmuş, ülke ekonomisi İstanbul'dan yönetilmiştir. 20. yüzyılda kentin sınırları büyük bir hızla genişlemiş, kent, metropol ölçüsünü aşarak bir megapol haline gelmiştir. Kentin bu kimliğine uygun olarak İstanbul'un silüetine gökdelenler katılmıştır.

NOTLAR

1 Sevim Denel, **Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış mekanlarda Değişim ve Nedenleri**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, 1982, s.42.

2 Doğan Kuban, **Sanat Tarihimizin Temel Sorunları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s.177.

3 Francis Herve, **A Residence in Greece and Turkey; with Notes of the Journey Through Bulgaria, Servia, Hungary and Balkans**, London, 1837, C.I, s. 104.

4 Reinhard Stewig, **İstanbul'un Bünyesi, Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş**, (Çev. R. Turfan, M.S. Yazman), İstanbul, 1965, s. 8-9.

5 Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Editörler: Paul Dumont, François Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.13.

6 **A.g.e.**, s. 26

7 Mustafa Cezar, **XIX. Yüzyıl Beyoğlusu**, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 1991, s. 141.

8 Yerasimos, **a.g.m.**, s.14

9 **A.g.m.**, s. 14.'te, 34 nolu dipnotta verilen açıklamaya göre piazza, binaların ve bir cephe dizisinin çevrelediği, balkon, loca, revak gibi belli simgesel yapılar aracılığıyla iktidar ve yurttaşlar arasında diyaloğun sağlandığı törensel yer, campo ise günlük işlerin yürütüldüğü, pazarın kurulduğu, açık ve belli bir şekli olmayan yerdir. Doğu dünyasındaki meydan ikinci tanıma uymakta, Safavi tipi meydan (Isfahan) ikisinin sınırında yer almaktadır.

10 **A.g.e.**, s. 142.

11 Godfrey Goodwin, **History of Ottoman Architecture**, Thames and Hudson, Baltimore, 1971, s. 419.

12 Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, (Çev. Ü. Altuğ, B. Peker), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 227.

13 Kuban, **a.g.e.**, s. 179-180.

14 Vakıflar ve Osmanlı Klasik İmar Sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Cezar, **Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 1984, s. 321 404,

15 **A.g.e.**, s. 400

16 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları**, İstanbul, 1978, s. 115.

17 Cezar, **a.g.e.**, 1991, s. 49

18 Charles White, Three Years in Constantinople (or Domestic manners of teh Turkish in 1844), London, 1854, C.II, s. 47; Miss Julia Pardoe, **The Beauties of the Bosphorus**, London, 1838, s. 120-121; Semavi Eyice, "1833'de Türkiye'ye Vapurla Gelen Bir Seyyah: Marchebeus-II', **Türk Yurdu**, 1956, s. 259, s. 100-101.

19 Pardoe, **a.g.e.**, s. 42; Herve, **a.g.e.**, C.I, s. 104; Helmuth Von Moltke, **Türkiye'den Mektuplar**, (Çev. H. Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 79.

20 Moltke, **a.g.e.**

21 Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hat-tı Hümâyunları Nizam-ı Cedid**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 103.

22 Mustafa Cezar, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, Eroi Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul, 1985, C.I, s. 97.

Pusulayı Şaşıran Şair Ali Ruhi

İSKENDER PALA

Türk edebiyatının bütün zamanları içinde en şiddetli fikrî ve şeklî çatışmalar XIX. asrın ikinci yarısında yaşanmıştır. Tanzimat aydınlarının, değişen toplum yapısı ile paralel olarak edebiyatı da bir yenilenme çizgisine sokmuş olmaları, ister istemez bu harekete birtakım taraftarlarla birlikte muarızlar da edindirdi. Özellikle ikinci dönem Tanzimat aydınları arasında Recaizâde M. Ekrem ile onun karşısında Muallim Naci, bu edebî mücadelenin merkezinde bulunuyor ve onları da pek çok edib, şair ve muharrir, fikirleriyle destekliyor, sanat anlayışlarını besliyorlardı. Konumuz bu tartışmaların sebepleri, sonuçları üzerinde durmak değildir. Onu erbabına havale ediyor ve bu tartışmaların bizzat sahne içinde yer almış bir aktöründen bahsetmek istiyoruz. Bu kişi, Muallim Naci'nin pek itibar ettiği ve hakkında büyük umutlar beslediği Ali Ruhi Bey'dir.

Ali Ruhi

Nazmı Nesrinden Üstün

Sözkonusu edebî tartışmaların birer ülke meselesi haline dönüşüp ciddiyetle tartışıldığı bu dönemin hatırı sayılır gazetelerinden biri *Tercüman-ı Hakikat* idi ve Muallim Naci'nin idaresinde çıkartılmaktaydı. Burada Naci ve peykleri ile peyrevleri (Ali Ruhi, Alaybeyizâde Naci, Şeyh Vasfî, Mehmed Celal, Ali Ulvi vd.) Recaizâde ve müntesiplerinin fikirlerine cevap vermekle kalmaz, kendi yazdıklarına da nazireler, tanmisler, medhiyeler düzerlerdi. Gerçi bu vadide öne sürdükleri hükümler çok defa doğru idi, ama bu, yine de onları unutulmaktan kurtaramadı. İçlerinde, hakkında en çok sitayiş gösterilen ve ileride çok değerli hizmetlerin beklendiği kişi ise Ali Ruhi idi. Alaybeyizâde Naci onun hakkında,

Kelâmından kemâlin oldu zâhir
Sezâ-yı ihtirâm olmaz mı nâmın
Hayât-ı taze verdin cism-i nazma
Kelâmın rûhıdır Rûhî kelâmın[1]

buyuruyordu. 37 yaşında hayata veda eden bir şair için söylenmiş bu mısralar gerçekten de dikkate şayandır. Bu övgüyü hak etmek için o şairin ibda derecesinde mısralar söylemesi ve şiirlerinin her birinde edebiyat dünyasını sarsacak güzelliklere ulaşması lazımdır. Bu böyle midir; değil midir, ileride göreceğiz. Ancak önce Ali Ruhi hakkında verilen diğer hükümleri tesbit edelim. Ali Kemal, *Ömrüm*'de[2] Naci ve peyrevlerini anlatır-

1 Ey Ruhi, mısralarından ne derece olgun bir şair olduğun hemen belli oluyor. Elbette ismine saygı duyulacaktır. Çünkü sen şiire taze bir hayat verdin. Senin kelamın, kelamın ruhudur.

2 Bkz. **Ömrüm**, Ali Kemal (hz. Z. Kuneralp), İstanbul, 1985, s. 28 vd.

ken şu satırları yazar: *"Bu kâfile-i şuarânın bir rüknü de Veyispaşazâde Ali Rûhî Bey idi. Ali Ruhi onların hakikaten en muktediri idi. O derecede eski vadide emsalsiz bir şair idi. Lemeât unvanıyla bir mecmua-i eş'âr neşreyledi.*

Hâr isem de çekme benden dâmen-i ihsânını
Hârdan ey gül hazer kıl kim tutar dâmânını[3]

matla-ı musannaı o mecmuanın en güzel sözlerinden biridir." Ali Kemal gençlik dönemlerinde ona özendiğinden değil, daha sonraları edebî olgunluğunun tecrübeleriyle bu satırları yazmıştır. İbrahim Alaeddin (Gövsa), Türk Meşhurları'nda[4] onun için "*... pek genç iken dil ve şekil bakımlarından kuvvetli yazılarıyla epeyce şöhret kazanmıştı*" diyor. Bu cümlenin mdî bir hüküm olup olmadığını İbnülemin'in Son Asır Türk Şairleri'nden araştıracağız.[5] Üstad, Ali Ruhi'nin ölümünden sonra büyük kardeşi Halep Mektupçusu Zeynülabidin Reşid Bey'den onun tercüme-i halini ister ve hiç müdahalede bulunmadan eserine derc eder. Orada "*Ali Ruhi için lakırdı etmekle şiir söylemek müsâvî idi*" yahut "*Kâzım Paşa merhum gibi nesri külfetli yazar, nazmı külfetsiz söylerdi*" gibi cümleler yer almasına rağmen üstad, şairin edebî kişiliğine dair en küçük bir değerlendirme ve mütalaada bulunmuyor. Ne itiraz ediyor; ne tasdik. Bu ise pek onun tarzı olmayıp o müthiş eserinde tercüme-i hâllerini kaydettiği pek çok şairin edebi değerine dokundurmalar yapmıştır. Kendisini şahsen tanımadığı için midir; yoksa Ali Ruhi'nin pek genç yaşta edebiyat dünyasından edebiyat alemine gitmesinden mıdır, üstad, onun hakkında yalnızca başkalarından iktibaslar ile yetinmiştir. Bu iktibaslar arasında Muallim Naci tarafından Tercüman-ı Hakikat'le yayınlanmış şu satırlar da bulunmaktadır:

Şâir-i İlâhî (yaratılıştan şair) Ali Ruhi Bey biraderimiz bu kerre bir hayli eş'âr-ı müntehabesini (seçme şiirlerini) cem' ile Lemeât unvanı altında neşretmiştir. Lemeât'ın câmî olduğu beşyüz bu kadar beytin her biri, nâzımının ulüvv-i tab'ına (şair yaratılışının yüksekliğine), cevdet-i fikrine (fikrinin kusursuzluğuna) âdilane şehâdet ve şairin kıyamete dek bekâ-yı nâmına (adının yaşamasına) hizmet edecektir. Ruhi yalnız şu beyitleri söylemiş de sükût etmiş bir âdem olsaydı, sühan-şinâsan-ı rüzgâr (devrin sözden anlayanları), yine kendisinin bir büyük şair olduğunu ikrar ederlerdi:

Yoktur bilen cihâna geleneklerde mehde'i
Bilmez meâd'ı bezm-i fenâdan giden dahi
Bir keşfeden hakâyık-ı ekvânı var mıdır
Zannım budur ki zandadır erbâb-ı fen dahi[7]

Lemeât'ı teşkil eden âsâr, seraser (baştanbaşa) kıymetdârdır. Sahibi ise üdebâ-yı hâzıra-i Osmaniye (çağımızın Osmanlı şairleri) için hakikaten medar-ı iftihârdır."

Naci, bütün bu yazdıklarında haklı olabilirse de bir parça gayretkeşlik yaptığı sezilmektedir. İhtimal ki kendi çevresinden ayrılmayan ve her türlü edebî mütalaasını itirazsız kabul eden, hatta Ahmed Midhat Efendi'nin kızıyla evlendiği düğünde kendisini göklere çıkaran kıtalar söyleyen Ali Ruhi'ye vicdan borcunu ödüyor da olabilir.

Bütün bunlardan anlaşılan Ali Ruhi'nin henüz gençlik yıllarında akranları arasında temayüz ettiği ve kendisine Allah vergisi olan şiir yeteneği ile oldukça şöhret kazandığıdır. Devrin büyük üstadı Avni Bey tarzında, hakîmâne ve sofiyâne şiirleri özellikle dikkate şayandır. Ancak müteakip zamanlarda kalıcı olamaması, edebiyatımızın gitgide mecrasını değiştirmesi kadar, onun genç yaşında vefat etmesine de bağlanabilir. Vaktiyle yazmaya giriştiği *şairler tezkiresi* de bu yüzden yarım kalmamış olsaydı, şüphesiz edebiyat tarihçileri bugün onun adını sık sık anıyor olacaklardı. Şimdi bu ender yaratılışlı adamın nasıl yaşadığına ve şiir dışındaki ilgi alanlarına bir göz atalım.

Heder Edilmiş Bir Ömür

Ali Ruhi, 1853 yılında Bağdad'da doğdu. Babası Kayseri eski mutasarrıflarından Darbazzade Veyis Paşa'dır. Asıl adı Ali Nazîr olup bu ismi ona ünlü şair Nevres tarafından konulmuştur ve aynı zamanda ebced ile doğum yılını (1270 h.) gösterir. Babasının görevi icabı çocukluğu Şark vilayetlerinde geçmiştir. Özel hocalardan Arapça ve Farsça öğrendi. İlk gençlik yıllarında şiirler söylemeye başladı. Pek çok eski şairin divânını okudu. Gençliğinde ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi ve Fatih civarında oturmaya başladılar. Burada Fatih Camii'nin bütün dersiâmlarını dinliyor, bütün tekkelerine gidip şeyhlerin sohbetlerinde bulunuyordu. Ancak yine bu yıllarda içkiye mübtela olmuştu ve İstanbul'un koltuk meyhanelerinde sık sık küfelik olmaya başlayacaktı. Yani bir ikilem içerisinde kalmış, ne yola gideceğini şaşırmıştı. Yaşadığı hayatı daha sonradan kendisi de beğenmemiş olmalı ki, Sırb Muharebesi'nde Hoca Şakir

3 Ey gül! Aman eteğini tutan hardan (dikenlerden) çok sakın. Ben har (hakir, hor) isem de (beni har denen dıken ile karıştırıp) ihsanının eteğini benden çekme.

4 Bkz. **Türk Meşhurları**, İstanbul, 1946, s. 39.

5 Bkz. İnal, İbnülemin M. Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**. Üçüncü Baskı, İstanbul, 1988. C. III. s. 1526-1534.

6 Bkz. İnal, a.g.e. s. 1532

7 Dünyaya gelenler içinde nereden geldiklerini açıklayabilen olmamıştır. Bu yok olacak âlemden gidenler ise gidecekleri yerin mahiyetini tam manasıyla bilmezler. O halde varlık aleminin gerçeklerini ve sırlarını hakikatiyle bilen var mıdır? Zannediyorum ki ilim adamları da yaptıkları ilimde bir şüpheden öte geçememektedirler (İlim olarak öne sürdükleri her şey şüpheden ibarettir).

Ertuğrul fırkateyni

Efendi'nin gönüllü bölüğüne yazıldı. Orada üstün başarı nişanı bile aldı. Dönüşte Şehremaneti Mektubi Kalemi'ne (Belediye Yazıişleri) başkatip oldu. Bu görevde iken herkes tarafından sevilip sayıldı. Ancak içki alemlerine yine başlamış ve gündüzleri de bu alışkanlığından kurtulamaz olmuştu. 1880 senesinde yaşadığı sefih hayat, kendisine ağır gelmeye başladı ve memuriyetten ayrılarak Mekke'ye gitmek istedi. Niyeti burada tevbe etmek ve ömrünün sonuna kadar Mekke'de kalıp ibadet ü taatle meşgul olmaktı. Babasından izin alıp Kâbe yollarını tuttuysa da çok geçmeden ve hatta Hac mevsimini bile bekleyemeden geri döndü. Bundan sonraki hayatı eski hâl üzere ve başıboş geçti. Artık derbederlik ruhuna işlemiş ve kâh meyhanelerde, kâh edebiyat sohbetlerinde, kâh gazetelerin yazıhane ve matbaalarında hovardaca zaman öldürmeye başlamıştı. Şiirler yazıyor, hayatın sırlarını araştırıyor, kendince felsefî problemlere kafa yoruyordu. Nitekim bu vadide çok zeki bir yaratılışı vardı. İbnülemin, Ahmed Rasim'in *Muharrir, Şair, Edib*inden naklen diyor ki:[8]

"Rasim bir gün sokakta giderken arkasından Ruhi'nin koşarcasına geldiğini söylerken "Zeka-yı hârikulâdesiyle beraber o zekaya yakışan biraz kaçıklığı olduğunu bildiğim için, birdenbire çıldırdığına hükmettim" *diyor."*

Ali Ruhi Bey biraz asabî, buna karşılık hoşsohbet birisi imiş. Yüzünde çocukluğundan kalma irice bir Bağdad çıbanı varmış. O kadar ki bu çıban, sakalının bir kısmını ve yanağının bir bölümünü yiyip çökertmiş. Çölde yaşayan bir tür iri sineğin sebep olduğu Bağdad çıbanı, ilk müdahale iyi yapılmazsa insanı birkaç günde öldürür, tedavi yeterli gelmezse de izi ömür boyu kalırmış. Çıbana rağmen Ali Ruhi'nin yüzü sempatik bir çehreye sahipmiş.Nükteyi pek seven şairimiz hiç evlenmemiştir. Zaten evlense de aile sahibi olacak bir hayat yaşamadığı açıktır. Muallim Naci içki konusunda onu tedip etmeyi defalarca denediği halde başarılı olamamıştı. Hatta onun hakkında ve belki de onun halinden bittecrübe o meşhur mısraını söyleyecektir:

Tarîk-i bâde-perestî harâbezâra çıkar[9]

Recaizâde de onun için *"Bir rind-i sâgar-keş-i laubâlî"* demektedir. İşte bu içki mübtelalığı onu bir kararda durmaktan ve kararında sebat etmekten alıkoyuyordu. Sanki

Hudâ dur etmesin bir lahza hâl-i bî-karârımdan[10]

mısra-ı bercestesini o söylemişti. Bütün bu kararsızlık içinde bocalayıp dururken tesadüfler önüne çizgi dışı bir imkan çıkardı ve Ertuğrul fırkateyni ile Japonya'ya gitmeye heves ettirdi.

Ertuğrul'un Japonya Seferi

1887 yılında İstanbul'a bir Japon heyeti gelmiştir. İade-i ziyaret olmak üzere de Ertuğrul fırkateyninin Japonya'ya gönderilmesi kararlaştırılır. Ertuğrul, Sultan Abdülaziz'in emriyle 1884 yılında Haliç Tersanesi'nde inşa edilmiş 80 metre uzunluğunda narin bir gemi idi. Sultan II. Abdülhamid'in doğuya açılma ve panislamizm siyasetine hizmet edecek böyle bir gemi ziyareti, Ertuğrul'un uğradığı limanlardaki insanlara da Osmanlı'nın hâlâ bir cihan devleti olduğunu ispatlamış olacaktı. Ne var ki Ertuğrul bu yolculuğa mukavemet edecek donanımdan yoksundu. Buna rağmen güzelliği ve ihtişamı böyle bir görev için pek uygundu. Gemi, 14 Temmuz 1889 tarihinde 54 subay 622 Harp Okulu öğrencisi, erbaş ve er, 5 de başıbozuk olmak üzere toplam 681 kişiyle yola çıktı. İşte Ali Ruhi Bey bu başıbozuklar içinde sayılıyordu. Gemide Japon imparatoru Maiji'ye sunulmak üzere bir Osmanlı imtiyaz nişanı ve pek çok kıymetli hediyeler bulunuyordu. Devrin Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa'nın

8 bkz. İnal, a.g.e. s. 1532.

9 İçki mübtelalığının yolu harabeye çıkar, yani sokaklara düşüp harabelerde yatıp kalkmaya varır demek olan bu mısra Muallım Naci'nin bercesteleri arasında sayılır.

10 Allah, şu dur durak olmayan hâlımden beni bir an olsun ayırmasın.

damadı albay Osman Bey de (sonradan Mirliva Osman Paşa) gemi komutanı olarak görevlendirilmişti. Geminin yola çıktığı gün Ali Ruhi Bey, çoğu elyazması olan üç bin civarında kitaplarını, hazırlamakta olduğu şairler tezkiresinin notlarını, şiirlerini ve diğer çalışmalarını aile efradına teslim ederek kendisini uğurlamaya gelen birkaç ehibbasının mendil sallayışları ardından Sarayburnu'nu dönüp gözden kaybolmuştu.

Ertuğrul'dan ilk haber 30 Temmuz'da alındı. Süveyş Kanalı'nı geçerken karaya oturmuş ve dümeni kırılmıştı. Eylül sonlarına kadar burada tamiratla meşgul olundu ve 15 Kasım'da Singapur'a ulaşıldı. Geminin kazanlarındaki arıza şiddetli denizde iş görmeyeceğinden, kış mevsiminin burada geçirilmesi kararlaştırıldı. Yokohama limanına ulaşıldığında ise takvimler 7 Haziran 1890'ı gösteriyordu.

Ertuğrul üç ay boyunca Japonya'da kaldı. Personel her limanda olduğu gibi burada da büyük ilgi gördü ve resmî görevler yerine getirildi. Dönüş için 15 Eylül tarihi belirlenmişti. Bu tarih, Japon sularında fırtınalar mevsiminin ortasıydı. Yetkililer bir tayfunun yaklaşmakta olduğunu ikaz ettikleri hâlde. Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa İstanbul'dan kesin dönüş emrini göndermişti. İster istemez denize açılmak gerekiyordu. Ve öyle de yapıldı. Ancak bir gün sonra şiddetli bir fırtına başgösterdi. Dalgalar gemiyi bordadan dövmeye başladılar. Bir ara grandi direği çöktü. Derken kömürlükler su aldı. Bir an evvel bir limana sığınmak gerekiyor idiyse de, iki gün boyunca dalgalar üstündeki mücadele devam etti. Artık ne geri dönebiliyorlar, ne ileri hareket edebiliyorlardı. Gemi kaptanı Yarbay Ali'nin son umudu, Oshima adasının güneydoğusundaki Kashinozaki fenerini dönerek Kobe'ye varabilmekti. Ancak o gece makina dairesi tamamen su ile doldu. 18 Eylül Perşembe günü gemi Kashinozaki'ye doğru sürüklenmeye başladı. Gemide bulunanlar için bir umut belirmişti. Gitgide sahile yaklaşıyorlardı. Hani atlasalar yüzerek sahile varabilmek bile mümkündü. Hatta sahilde insanlar toplanmış, geminin çırpınışlarını seyrediyorlar, ancak hava muhalefeti sebebiyle herhangi bir yardım gönderemiyorlardı. Üstelik sürüklendikleri bölge kayalıkların tam ortasında bulunuyordu ve gemidekilerin bundan haberi yoktu. Nihayet bütün gün sularla boğuşan Ertuğrul, saat 21'de bütün şiddetiyle kayalıklara bindirdi. O narin gemi büyük bir gümbürtü ile göz göre göre parçalanmıştı.

Personelin çoğu bu çarpma esnasında şehid oldu. Sahile yaralı olarak ulaşabilenlerin sayısı ancak 69 kişiydi. Sonradan 150 kadar ceset toplandı ve fener yakınına gömüldüler. Bugün bu fenerin yanında Türk-Japon dostluğunu simgeleyen bir anıt mevcuttur.

Kaza İstanbul'a telgrafla bildirildiğinde halk mateme boğuldu. Ülkenin her yerinden pek çok insan, gemideki yakınlarının akıbetini sormaya, araştırmaya başladı. Pek çoğunu Deniz Harp Okulu'nu o yıl bitiren teğmenlerin oluşturduğu bu yolculardan kurtulanlar, daha sonra iki adet Japon savaş gemisi ile İstanbul'a getirildiler. Mirliva Osman Paşa ve gemi kaptanı Ali Bey dahil ölenlerin kesin listesi çıkartıldı.

Bu arada Ali Ruhi Bey'in ağabeyi Zeynülabidin Reşid Bey de Bahriye Nezareti'ne gidip durumu öğrendi. Biraderi geri dönmemişti. Elden ne gelir. Takdir böyle imiş. Ancak Ali Ruhi'nin ölümüyle ilgili gerçeği ne Reşid Bey; ne de başka dostları ve şair arkadaşları bir yere kaydetmediler. Bu yüzden elimizdeki kaynaklar Ali Ruhi'nin ölümü üzerinde farklı rivayetler öne sürüyorlar.

Singapur Mu; Oshima Mı?

İbnülemin, "*Osman Paşa ve sefinenin süvarisi Ali Bey ile beraber boğulan beşyüz zabit ve nefer arasında Ali Ruhi'nin de bulunduğu o vakit işidilmişti*" diyor.[11] Ali Kemal ise, "*Bu gemi o kazâ-yı fecîa uğradığı vakit o da ka'-rı nâyâb-ı ademi boyladı*" ifadesini kullanıyor.[12] Bursalı Mehmed Tahir[13] daha ihtiyatlı davranıp "*1308 tarihinde 38 yaşında, Japonya sularında kazaya uğrayan Ertuğrul gemisinde rahmet-i Rahman'a kavuşmuştur*" kaydını düşmüş. Süleyman Nazif ise bunların hilafına "*Singapur'da mübtela olduğu maraz, biçâre şairi karaya ve bir hastahaneye iltica etmeğe mecbur etti ve orada vatanından binlerce mil dûr u mehcûr, garib ve bîkes, sükûn-zâr-ı ebedîye tevdî-i rûh edip kaldı*" diyor.[14] Aynı bilgiyi İbrahim Alaeddin de şöyle tekrarlıyor:[15] "*İçkiye düşkünlüğünden ileriye geldiği tahmin edilen hastalığı yolda artarak Singapur'da onu karaya çıkmağa ve bir hastahanede yatmağa mecbur etmiş ve zavallı şair orada ölmüştür.*" Günümüz ansiklopedilerinden bazıları da (msl. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, *Büyük Larousse*, *Ana Britannica* vb.) bu mealde bilgileri kaynak göstermeden tekrar etmektedirler. Yaygın kanaat de onun Singapur'da hastahanede öldüğüdür. Bu bilginin ilk kaynağı Süleyman Nazif olup yaptığı açıklamayı, bir tür detaya inmek olarak düşünebiliriz. Diğer kaynakların "*Ertuğrul'un Japonya seferinde öldü*" şeklindeki kayıtları da zaten bu bilgiyi tekzib etmez. Osmanlı Bahriyesi tarafından resmen yayınlanan isim

11 Bkz. İnal, a.g.e. s. 1528.

12 Bkz. Ali Kemal, a.g.e. s. 29

13 Bkz. **Osmanlı Müellifleri**, (hzl. A.F. Yavuz - İ. Özen) İstanbul, 1972, c. II., s. 37.

14 Bkz. **Abdülhak Hamid'in Mektupları**, Asar-ı müfide kütüphanesi külliyatı, İstanbul, ts. c. I., s. 144.

15 Bkz. Gövsa, a.g.e. s. 39.

listesinde adının bulunmaması ise iki ihtimale mebnidir. Ya gerçekten Singapur'da hastahanede öldü ve o zaman kayıttan düşüldü; ya da gemiye sonradan katılan 5 adet başıbozuk sınıfından olduğu sebeple ismi anılmadı. Bugün elimizde Ertuğrul fırkateynine ait gemi seyir jurnali mevcut olsaydı bu bilgilerden hangisinin doğru olduğu kesinlik kazanırdı. Maalesef bu jurnal de gemi ile birlikte batmıştır. Şimdi bir soruya cevap arayalım. Ali Ruhi Bey bir denizci değil iken nasıl ve niçin Ertuğrul ile Japon seferine çıktı?

Egzotik Bir Macera

Daha evvel Ali Ruhi'nin yaşadığı hayattan sıkıldığını, içki yüzünden haysiyetinden taviz verir durumlara düştüğünü söylemiştik. Aslında onun gibi Melamî-meşreb ve arif bir şairin devam ettirdiği bohem hayatı, her daim yeni arayışlara vabestedir. Sultan Abdülhamid'in Japonya'ya bir gemi göndereceğini duyduğu zaman ihtimal ki bir müddet için dahi olsa hem yaşadığı çevreden uzaklaşmak; hem de beş-on kuruş maişet temin etmek için gemiye katılmaya karar vermiştir. Ancak bu nasıl mümkün olacaktır?

Kaynaklar bu hususta iki rivayet üzerinde dururlar. Bunlardan birincisi gemiye vak'a-nüvis (tarih yazıcı) olarak katıldığı; diğeri ise gemi seyir defterini (jurnal) tutmak için kaydolduğu. Gerçi vak'a-nüvislik geleneği Osmanlı'da eskiden beri bir teamül olarak devam etmekte iken XVIII. yy.'da resmî olarak ihdas edilmiş bir memuriyetti ve vak'a-nüvis'in görevi, devlete ait zabıt ve tahriri gereken vesikaları kaydetmekti. Bu işte görevlendirilmiş kişiler çok zaman edindikleri bilgiler ışığında yaşanılan hadiseleri bir kronik olarak kaydederler, böylece bir tür tarih kitabı oluştururlardı. Bu da XVIII. asırdan evvel şehnâme-nüvislerin manzum olarak yazdıkları tarihi bilginin, nesir olarak yazılması demekti. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak Sultan II. Abdülhamid'in Ertuğrul fırkateynine bir vak'a-nüvis tayin edilmesini istediği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü o bu gemiden, büyük bir misyonu yerine getirmesini umuyordu. Eğer Ali Ruhi Bey gemiye vak'a-nüvis olarak katıldı ise bunun bir müracaata mebni olduğu ve nazım ve nesirde gösterdiği başarıdan dolayı tercih edildiği kesindir. Nitekim gemi personelinin dökümü yapılırken gemide 5 adet de *başıbozuk* bulunduğu kaydedilir. *Başıbozuk* kelimesi asker olmayan kişiler için kullanılır bir tabirdir ve ihtiyaca göre askerî hizmetlerde istihdam edilmek üzere liyakatlı kişilerden seçilir. Ali Ruhi Bey'in şairliği yanında nasirliği de bilindiğine ve hatta nesiri nazımdan daha tumturaklı ve özenerek yazdığı vurgulandığına göre bu ihtimal doğru kabul edilebilir. Ancak yine de onun bizzat kendi müracaatı üzerine mi; yoksa ismen tefrik suretiyle mi gemiye katıldığı meçhuldür. Biz bu göreve Ali Ruhi Bey'in bizzat talip olduğunu sanıyoruz. Zira kendisinin serazat yaşayışı, mey ile arasının hoş oluşu, gemide böylesi bir vak'a-nüvislik görevinin fazla gözden ırak ve keyfe keder yapılacağı, üstelik keyfince içip sarhoş olabilmek için gemi ortamının müsait olduğu; hem belki kimbilir sarhoşluğunu sorgulayanlara da deniz tuttuğunu söylemeyi düşündüğü vs. sebeplerden tam da mizacına uygun bir vazifedir.

Ali Ruhi'nin jurnal tutmak için gemiye kaydolduğu tezi ise birkaç bakımdan yanlıştır. Birincisi o dönem bahriyesi gemilerinde *gemi hâcesi* adıyla bir kadro mevcuttur. Gemi hâcesinin görevlerinden birisi de geminin her türlü seyir ve hareketini, personel ve mürettebatla ilgili her türlü kayıt ve bilgileri deftere (gemi jurnali) kaydetmektir. Bir dönemse geminin ikmal subaylığı görevini de üstlenmiş olan bu kişiler genellikle yazısı düzgün, tahsil görmüş insanlardan seçilirlerdi. Ancak gemi hacelerinde aranan daha da önemli bir şart, onların çekirdekten denizci, yani rütbeli şahıs olmalarıdır. Bunun sebebi, gemici lisanını bilmeleri; seyir ve hareketlerde denizciliğe ait terimleri kullanmalarıdır. Filvaki bugün elde bulunan bütün Osmanlı gemi jurnallerinde bu özellikler mevcut-

Gazel

1.Vâreste olmak isteyen âdem melâlden
Ayrılmasın işinde reh-i i'tidâlden

2.Gafletle etme ömr-i azîzi hevâya sarf
İkaz eyle kendini hâb u hayâlden

3.Ey sâhib-cemâl kemâlinden eyle bahs
Maksad kemâldir bize ancak cemâlden

4.Azminde sâbit olmalıdır kâm-cûy olan
Hırmân olur nasîbe-i âdem kelâlden

5.Rûhî eğerçi neşve dilersen humârsız
Ayrılma bezm-i sohbet-i ehl-i kemâlden

1. Üzüntü ve sıkıntıdan uzak durmak isteyen kişi, yaptığı her işte orta yolu takip etmekten ayrılmasın.
2. (Ey insan) Gaflette kalıp aziz ömrünü boş şeylere (hevâ ve hevese) harcama. Bu hususta kendini daima rüyalar ve hayaller görmekten uzak tut.
3. Ey sûretâ güzel kişi! Sen asıl iç güzelliğinden (kemâl ve olgunluktan) haber ver. Bize göre güzellikten maksat, ruh olgunluğudur.
4. Dünyadan kâm almak isteyen kişi, kalkıştığı işte ayak diremelidir. Yoksa üzüntü ile ölenlerin mezar taşları (her yanda yığın yığın) harmanlar oluşturmakta.
5. Ey Ruhî! Eğer sarhoş olmadan da bir neş'e edineyim diliyorsan, kemâl ehlinin sohbet meclislerinden ayrılma.

Japon İmparatorunun Ertuğrul şehitliğini ziyareti (1923)

tur. Mesela günümüzde halen gemi nöbetçi heyetince imla olunan gemi jurnallerinde bir yazı ve üslup birlikteliği yoktur. Oysa Osmanlı gemi jurnalleri, aynı kalemden çıkmış bir hat ile ve belli bir üslupta yazılmışlardır. Böylece her bir geminin gerek limanda; gerekse seyirde ne gibi faaliyetlerde bulunduğu harfiyyen ve saati saatine yazılı durumdadır.[16]

İmdi, Ali Ruhi'nin denizciliği olmadığına ve gemi kadrosunda da yer almadığına göre jurnal kaydetmek için gemiye alınmadığına hükmolunabilir. Dahası, bu görev daima ayık ve hatta cevval olmayı gerektirir. Daha dahası ise, sıkıcı bir görev olup bir şairin yapacağı işlerden değildir. O halde birinci ihtimal (vak'a-nüvislik görevi), daha doğru olarak tebarüz eder. Ancak ne yazık ki onun şair ruhuyla birleştirerek kaydettiği vak'alar, maalesef gemi ile birlikte sulara gömülmüştür.

Her ne olursa olsun, Ali Ruhi Bey'in Ertuğrul'a sırf bir macera olsun diye kaydolduğu aşikardır. Hercai ruhu onu böyle bir geziye âdeta zorlamıştır. Daha doğrusu ecelinin arkasına düşüp enginlerde Azrail'e merhaba demeye heveslenmiştir.

Bir Ölüm Ki!..

Ali Ruhi Bey ister Singapur'da sırozdan ölmüş olsun; ister Oshima kayalıklarında serin sularda çırpınarak can vermiş olsun, diyar-ı gurbette ve tam da kendine yakışır Melami-meşreb bir ecelle öldüğü aşikardır. O, vaktiyle bir gazeline şu beyit ile başlamıştır:

Cân yandı nâr-ı aşkına, yansın beden dahî

Âteş-peresti-i aşka gerekmez kefen dahî[17]

Burada şair kefen istemediğini söylüyor ki, elhak denizde ölümüne bir işaret gibidir. Hem, kimbilir Singapur'da da onu kefenleyip gömdüklerinden emin değiliz. Böyle bir ölümün, gerçekten de şairin kaderini okurcasına ve tam da kendi söylemine uygun olarak gerçekleşmesi dikkate şayandır.

Dahası, şairin böyle bir ölüm ile karşılaşacağına sadece bu beyiti değil, daha başka beyitleri de işaret etmektedir. Lemeât'ında[18] kayıtlı bulunan şiirlerinde bu garip tesadüflere uygun beyitler ve mısralar bir hayli fazladır. İşte size bu seyahatinden evvel yazdığı bir gazelinden iki mısra:

Geçilmez oldu tozundan vatanda gayri ağyarın
Gönül azm-i diyâr-ı gurbet et artık vatandan geç

Metâ-ı dehr-i fânî nâ-sezâdır ehl-i tecrîde
Ölürsen de şehîd-i aşk olup Rûhî kefenden geç[19]

Ne diyelim! Kendi hakkında kendisi, isabetli beyitler söylemiş. Vaktiyle belediye başkatipliğinde kalsaydı, maddeten zengin olurdu. Mekke'ye gitmişken gidişiyle gelişi bir olmasaydı, manen ihyâ olurdu. Ama o içki şişesine düştü ve engin denizler aşıp ecelinin ardından koşup gitti. Şöyle diyordu:

Tedbîr ile takdîr olamaz kâbil-i tağyîr
İcrâ eder ahkâmını şâhenşeh-i takdîr[20]

Ama unuttuğu bir mısra daha vardı. O da bizden olsun:

Sû-i tedbîre ne yapsın takdîr

16 Bizce böyle bir jurnalin aynen yayınlanması çok ılgınç bır çalışma olacaktır. Tarihçiler ve deniz araştırmacıları için bulunmaz nimettir.

17 Canım, senin aşkının ateşiyle yandı. Artık bedenim de yansın, ne çıkar. Çünkü aşkın ateşine tapan (bir gönül için) kefen (sayılan beden) de gerekmez.

18 Ali Ruhi, Lemeât, Mihran Matbaası, İstanbul, 1302 h. (1885).

19 Vatanda, ağyarın kaldırdığı tozlardan geçilmez oldu (sevgiiinin mahallesinde bütün rakiplerim yolları aşındırıyor). Ey gönül, artık gurbet ellere doğru yola çıkıp vatandan (vaz)geç. / Şu fani âlemin malı mülkü, senin gibi tecrid ehli (dünyayı boşlamış/hiç evlenmemiş) bır kişi için uygun değildir. Ey Ruhi, ölürsen de aşk şehidi olarak öl ve kefenden (vaz)geç.

20 Tedbir takdiri değiştiremez. Allah, elbette hükmünü icra eder.

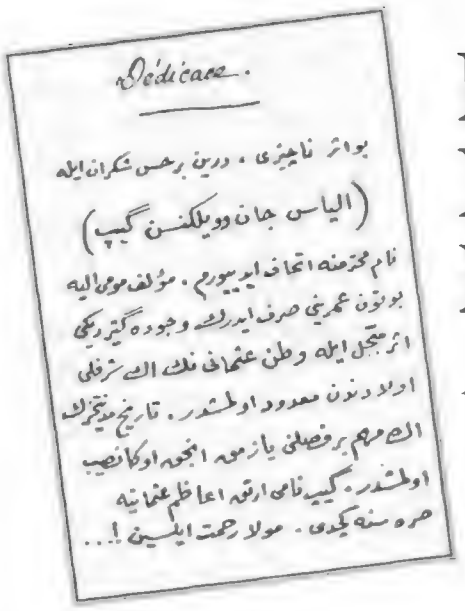
Dédicace.

بو اثر ناچیزی ، درین بر حس شکران ایله
(الیاس جان وویلکنسن گیپ)
نام محترمنه اتحاف ایدییورم . مؤلف مومی الیه
بوتون عمرینی صرف ایدرك وجوده گتیردیکی
اثر متجل ایله وطن عثمانی نك اك شرفلی
اولادندن معدود اولمشدر . تاریخ مدنیتمزك
اك مهم بر فصلنی یازمق انجق اوکا نصیب
اولمشدر . گیپ نامی ارتق اعاظم عثمانیه
صره سنه کچدی . مولا رحمت ایلسین !...

Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a Mektuplar - III

ABDULLAH UÇMAN

Mektup VIII

Cambridge, 21 Eylül 1910

Muallim-i muhterem ve dost-ı mükerrem efendim,

Bizim dostumuz Hüseyin Dâniş Bey'den bir mektup aldım, bendenize bazı kitaplar sipariş etmiş; bu hususta zât-ı fâzılânelerine dahi müracaatı tavsiye etmiş ki tabiî bendenizin de yapacağım o idi. Mektubunu takdim ediyorum, lûtfen ma'lûmat veriniz, Londra'dan yahut Paris'ten alayım.

Sair kitaplar için emr-i âlîniz vechiyle Mister Rogers ile karar vereceğiz.

Kestaneler geldi, fakat Hamburg'u, Almanya'yı ve daha bilmem nereleri dolaştıktan sonra geldi. Teessüf ettim ki Dr. Cock ile kutb-ı şimâlîye kadar gitmemiş!..

Lâkin bendeniz unutmuşum ki benim istediğim Bursa kestanesi İstanbul'a ancak kışın gelebilir. Refikam bir hayli araştırmış, bunlardan iyisini bulamamış; bunlar da bu sene mahsulû değil ve Bursa kestanesi değil, Bursa'nınkiler bunlardan üç defa büyüktür. Fakat bunlar lezzetsiz değildir. Her halde birçok çürük olanlarını tefrik etmekteyim, yarın göndermeğe çalışırım. İki tane de Hindistan cevizi göndermişler. Belki Patrick bu yabani meyveleri görmekle zevk-yâb olur; her halde ben kendisine inşallah İstanbul'dan en güzel kestane takdim edeceğim, bunu hiç farzetsin, borcum ödenmiş olmadı.

Bu kâğıdı aceleten yazdım kusura bakmayınız. Arz-ı ta'zîmât ederim hanımefendi hazretleriyle cümlenize, emrinize muntarızım ki Hüseyin Dâniş'e yazayım. Bâkî âfiyetiniz mütemennâdır efendim.

Muhlis-i irâdetkeş
Rıza Tevfik
(imza)

Mektup IX

Bebek, 29 Teşrîn-i sâni

1326

Dost-ı vefa-kâr ve üstâd-ı fazîlet-şiâr efendim hazretleri,

Bundan bir iki hafta evvel "6 November 1910" tarihli Fârisüyyü'l-ibâre bir kerem-nâmeniz ile Londra'da İran mesâili hakkında vâkî olan ictimâın mahiyet ve mukarrerâtına dair bir küçük risale-i matbua almış idim. Üç gün evvel dahi bir kartınız vâsıl olarak bizleri ve bütün şahsiyyet-i mümtâzenize hürmet ve muhabbet besleyen bilcümle Osmanlıları ziyadesiyle mesrur ve şâdân eyledi. Bilhassa bendenizin ve refikam hemşirenizle çocuklarımın ne derecelerde bu haber-i mübarek yüzünden memnun olduklarını arz etmezden evvel Cambridge'den geldiğim günden beri ne derecelerde meşgul bulunduğumu ve kabineye karşı herkesten şiddetli davranmağa mecbur bulunduğumu söylemek isterim; o kadar ki bugün hasta olduğum halde zât-ı âlîlerine şu arîzamı yazıyorum.

Padişahımız Edirne'yi ziyaret etmek üzere İstanbul'dan hareket etmişti, bittabi bendeniz de, bir gün evvel İstanbul'dan hareket eden diğer Edirne mebusları ile şimendüfere binip gittim ve padişahı karşıladık. Hava pek muzır, yiyecek içecek pis olmakla beraber bi-inâyetullah kolera dahi lâyıkıyla hüküm-fermâ idi. Bir hafta süren müsâferetimizde fena halde rahatsız oldum. Avdette Meclis açıldı, bazı müzakereler cereyan etti. Nihayet Cholera hususunda bir istîzah kararı verildi. Dahiliye Nâzırı Talât Bey'den "interpellation"[1] istedik; geldi. Bendenizin tahkikatım vardı. Zaten epeyce bir zamandan beri "extrême gauche"[2] tarafında oturuyordum ve kabineyi şiddetle tenkid ediyordum. Bu defa haber aldım ki vaktiyle koleranın mevcut oldu-

Dergimizde 147. Sayıda başladığımız, Abdullah Uçman'ın yayına hazırladığı, düşünce ve edebiyat tarihimiz açısından önemli olan mektupları bu sayımızda bitiriyoruz.

1 Soru, gensoru.

2 Aşırı sol, muhalefet.

ğuna dair Sıhhiye reisi ile Cemiyet-ı Tıbbiye bir rapor vermiş ve bu sırada "büyük manevra" yapılmamasını tavsiye ve ihtar etmiş. Çünkü bendenize mektupla bildirmişlerdi. Fakat memleketimizde hükûmet-i samîmenin hangi illerde olduğu lâyıkıyla taayyün edemediğinden, genç zabitlerden bir fie-i kalîlenin arzusuna, keyfine, hükûmet-ı zâhire ve bilhassa bu meselelerde salâhiyeti olması lâzım gelen Dahiliye Nâzırı Talât Bey karşı koyamamış!.. Bugünlerde dahi "militarisme"[3] hissiyâtı akıl ve mantığı tecavüz edip hukuk-ı esasiye ve hürriyeti pây-mâl eylemek derecelerine vardığından ve hususâ ki Bulgaristan ve Yunan devletlerinin vaz'-ı nâ-becâ ve tavr-ı küstahanelerine karşı bizim halk arasında "chauvinisme"[4] bizzarure artıp "cultiver"[5] edildiğinden dahiliye nâzırı doktorların raporunu infâz edememiş, bu "ihmal-i iltizâmî" sebebiyle binlerce asker telef olduğu gibi memleketimizde muhtelif mahallerde de hastalık halkı kırdı geçirdi. Sadrazam ile beraber dahiliye nâzırı cevap vermek için geldiği zaman bütün kabine erkânı da hazırdı. Herkesten sonra söz aldım. Sadrazam bu hastalığı "mukadderat" diye tavsif ediyor ve fakat tahsisat-ı zâide istiyordu. Bendeniz bu şarlatanlığa karşı ziyadesiyle sinirlendim ve sadrazama hitaben dedim ki: "Mukadderat ise niçin para istiyorsunuz; benim bildiğim şu ki bu milletin başına belâ olmak üzere mukadderat ancak sizin hükûmetinizdir!" Talât Bey marazın keyfiyet ve sebeb-i intişârını ahalinin cehaletine atfederek kendisini kurtarmak yoluna düşmüştü. Zaten ona pek hiddet ettiğim için uzun itirazlardan sonra zâtına tevcih-i hitab ederek dedim ki: "Siz her kabahatı bu fedakâr ve mutî ahaliye isnad ediyorsunuz, ona cahil diyorsunuz; siz âlim misiniz? Ne çabuk unuttunuz!. İki sene evvel siz ne idiniz?.. O cahil ahalinin en aşağı tabakasından zuhur etmediniz mi?.." Bunun üzerine muhalifîn ve ekser-i mebusân ile sâmiîn şiddetli alkışlar edince kabine efradı birer ikişer meclisten kaçtılar ve zavallı Talât Bey ya nız kaldı ve pek fena bir vaziyette

Görüyorsunuz ki iş hadd-i ma'rufu aşmıştı. Fakat bununla beraber ekseriyet fırka-i galebesi bendenizi yatıştırmak istedi: çünkü bendeniz evvelâ o fırkadan, yani İttihad ve Terakkî Fırkasından idim. Fakat pek uygunsuz ve haksız gittiklerine kanaat hâsıl ettiğim günden beri ayrılmıştım; daima sebep buldukça itiraz ediyordum. Hâlâ ismim onların defterinde mukayyeddir. Bendeniz bir azîm muhabbet olmak üzre çıkarmak istemiyorlarmış. En son defa padışahın nutkuna cevap olarak tertib olunan beyannâme vesilesiyle yine azîm ve dehşetli bir münakaşaya karar verdik. Beyannâmeyi sadrazam okudu. Evvelâ bendeniz söz aldım ve gayet şiddetli bir nutuk ile bu kabinenin politikasını ve idare-i dahiliyesini tenkid ettim. Sonra tekmil hilâf-giran bendenizi takip ettiler. Bir hafta devam etti, gece yarısından sonra ikiye üçe kadar mecliste aç kaldık ve devam ettik ki bu hiç vâkî olmuş değildir. Vâkıa kabineye itimad reyi verdiler, fakat hep reyler "conditionné"[6] meşrut idi. Binaenaleyh kabinede birçok kişilerin birkaç gün sonra tebeddül edeceği muhakkak gibidir. Her halde muhalifîn bu sene bendenizin alacağım vaziyete ittibâ edeceklerini bendenize beyân ve fikrimi istîzah etmişlerdi. Bendeniz açıktan açığa ve şiddetle muârız bulunacağımı söyledimdi, onlar da öylece muârazaya karar verdilerdi. Herkesin söylemekten korktuğu birçok mesâili, Ahmed Samim'in keyfiyet-i katlini ve daha birçok vukuâtı zikredip hesap sorduğum için şu bir hafta zarfında yüz on üç tebrik mektubu aldım; fakat bazı dostlarım hayatımdan endişe ettiklerini söyledikleri gibi bir hayli zabitân-ı askeriye dahi bendenizi cesaretimden ve doğruluğumdan dolayı samimiyyen tebrik etmekle beraber "tehdid altında" olup olmadığımı sordular ve her zaman ben'im için fedakâr davranacaklarını beyan ettiler. Ben tehlikeden korkan bir adam olmadığımı ve her saat her yerde silâhsız ve yalnız gezdiğimi beyan ederek biraz derviş olduğumu da söyledim; halkın ve dostların benim hakkımdaki vehim ve endişelerine bir mânâ verir isem de ehemmiyet vermem. Bunları da zât-ı fâzılânelerine hulâsatan arz edişim İstanbul'da şimdiki hâlet-i ruhiyeyi mümkün olduğu kadar anlatabilmektir. Hamd olsun Meclis-i Mebusan'da kemâliyle hürriyet-i kelâm var ve bizler onu zor ile tesis ettik. Şimdiki hükûmet-i askeriyye ve idare-i örfiyyeyi kaldırıp o hürriyeti dışarıya da çıkarıp neşretmeğe gayret edeceğiz. Bütün bu yorgunluklar ve sefalet-i maîşet bendenizi bugün bayram olduğu halde yatakta hasta bulunduruyor. Zannederim ki ma'zeret-i âcezânem nazar-ı muhsıfâne ve dostânelerinde makbul görülür. Hattâ hasta olduğuma memnunum ki size bu kadar mufassal bir mektup yazabilecek zaman buldum.

Mr. Atkin cenablarından kabinenin değişip değişmeyeceğine dair bir gazete ile kısa bir mektup almıştım. Eğer kendileriyle muhabereniz muntazam ise lûtfen keyfiyet-i vâkıayı bana atfen bir iki satırla bildiriniz. Bendeniz Mr. Blunt cenablarına da bir uzun mektup yazmak mecburiyetindeyim. Kendisinden iki mektup ile bir mühim kitap daha aldım. "Mısır'ın harab olduğuna dair"dir **(Egypt's Ruine).** Binaenaleyh eğer bunlar hakkında yazacağım mektuplar bendenizde takat bırakırsa Mr. Atkin cenablarına da bir hayli şeyler yazacağım.

Fevkalâde bâis-i sürûr olan son kartınıza gelince, bu haber-i safâ-bahşâyı aldığım zaman Meclis-i Mebusan'da komisyon odasındaydım. Kendimi zaptedemeyerek orada o kartı cehren okudum. Mebusândan birçok hoca efendiler de hazır idi; cümlesi "Bârekâllah!.." nidâ-yı tebriki ile izhâr-ı şâdmânî ettiler ve bu nevzâd-ı behzâdın peder-i fâzılı gibi kalbi hubb-ı hürriyet ve şarka muhabbet ile memlû olması temenniyâtına da cümlesi yek-zebân olarak "İnşallah!.." duasıyla mukabele ettiler. Nâm-ı âlîleri burada bilcümle kulûbu teshîr etmekte hakka ki bir tesir-i füsunkârâne icrâ ediyor; bizim gibi muhlis dostlarınız da bununla her bâr müftehirdirler. Bendenizi akrabadan farz etmek nezaketi ise hem bendenizi, hem bizim hâne halkını zât-ı fâzılânelerine derin ve samimi bir hiss-i hürmetle bağlamıştır. O kadar ki biz de zât-ı fâzılânelerini muhterem bir büyük birader hürmeti ile sevmekte ve her hal ü kârda saadetinize dua et-

3 Askerî gücün ağır basması.

4 Aşırı milliyetçilik.

5 İşlemek; geliştirmek.

6 Şarta bağlı.

mekteyiz. Küçük dostumuzun şeref-i kudûmu için bir iki kişi tarih-i manzum yazmak hevesindedirler. Yazıldığı zaman takdim ederim efendim. Refîka-i muhteremeleri hanımefendi hazretlerinin elhamdülillah kemâl-i âfiyette bulunmaları cümlemizi müsterih ve ferîh eyledi. Zât-ı nâzikânelerine refîkam hemşireniz ile bendeniz ve çocuklarım bir güldeste-i selâm ve ihtirâm takdim ederiz. Bu iki mümtaz çocukla hanımefendi en büyük dâhî sanatkârlardan ziyade mağrur olsa sezâdır. Çünkü onlardan dilber hiçbir "tablo" tasavvur edilemez. Refîkam böyle mülâhaza etti, bendeniz de naklettim.

İşlere gelince yolundadır: Abdülhalim Memduh, İbnürreşad Ali Ferruh, Nâbîzâde Nâzım, Abdullah Cevdet, Hüseyin Dâniş, **Türkçe Şiirler** sahibi Mehmed Emin Bey tamamen temiz edilmiştir, bu hafta zarfında behemehal takdim olunacaktır.

Burada bir dostum zât-ı âlînize takdim olunmak üzere bendenize gayet güzel yazılmış bir **Gülistan** takdim etti. Eser-i âlînizden bir tane elde etmek istiyor. Daha birkaç kişi dahi satın almak sevdasındadırlar, her halde adresini bilirsek doğrudan doğruya müracaat edeceklerdir.

Sevgili Patrick Bey'e geçen haftalar içinde bir gün bir küçük zenbil kestane göndermiştim; samimiyyen hazzediyorlarsa yine biraz göndereyim, çünkü yakında zamanı geçecektir.

Kitapçı muhterem Mr. Hefr dostumuzun kerîmesinden bir mektup aldım, bir resimli kitap dahi aldım, çok teşekkür ederim; yarın mukabele edeceğim. Fakat kitaplarıma dair vâridât olmadığı gibi hesap dahi yok!... Her halde kitaplarımı göndermezden evvel gümrük muamelesini teshil için bir konşimento (connaissement) lûtf etmeleri lâzımdır. Kitapları da kemâl-i iştiyâk ile bekliyorum. Burada edebiyata dair neşrolunan yeni kitaplardan bir çoklarını bendenize hediye etmektedirler. Sahiplerine vâkî olan ihtârım üzerine ikişer nüsha daha verdiler ki, bir takımı zât-ı fâzılânelerine, diğer takımı da University Library'de merhum Gibb'in odasına takdim olunmuştur. O paket bu hafta hazır olacaktır. Resâil-i mevkuteden **Resimli kitap** idarehanesi de ihtar-ı âcizânem üzerine tekmil nüshalarını takdim edecek ve ilânihaye devam eyleyecektir. Meşhur Kemal Bey'in "Külliyât-ı Âsâr"ı henüz tab'olunuyor. Merhumun oğlu bundan iki takım takdim edecektir ki biri Kütüphane-i Umumiye, biri de zât-ı fâzılânelerine hediyedir.

Bildiklerimden bir genç mirasyedi, bendenize küçük kıt'ada bir yazma Mushaf-ı Şerîf getirdi ve Cambridge Kütüphanesi'ne satılmak üzre vesâtetimi istirham etmişti. Kur'an hâlâ bendenizdedir. Fakat sahibi pek gâlî bir fiat istediği için cesaret edip gönderemedim. Çünkü lâ-akal yüz Osmanlı lirası talep ediyor. Fikir ve tahminime göre kat'â etmez. Yüz seksen sene evvel yazılmış olmakla beraber en meşhur hat değildir. Lûtfen bendenizi bu sıkıntıdan da kurtarınız. Emrederseniz postaya verip göndereyim; fakat bir pusula ile, lüzumu olmadığını beyan ederseniz daha iyi olur sanırım efendim.

Şimdilik bu kadarla iktifa buyurunuz, yakında bazı şeyler takdim edeceğim. İşlerimiz daha hafiftir; vaktim olacaktır. İhtirâmâtımızı kabul buyurunuz; cümle aile efrâdının ve hasta hanımefendi hazretlerinin sıhhat ve saadetine dua etmekteyiz.

Cambridge dostlarımıza, bilhassa Profesör Nicholson ve refîka-i muhteremelerine, Profesör Max Taggart, Profesör Temperley ve daha sair zevât-ı muhteremeye arz-ı ihlâs ve selâm eylediğimin lûtfen tebliğini rica eylerim efendim. Genç Mister Stapleton'a pul vaadini unutmadım, birçok topladım.

Muhlis-i minnetdâr
Rıza Tevfik
(imza)

Mektup X

Bebek, 20 Kânun-ı evvel 1910

Dost-ı fâzıl ve üstad-ı kâmil efendim hazretleri,

Bu arîzamdan hemen bir iki gün evvel mufassalca bir mektup takdim etmiş ve onda bazı ma'lûmat vermiş idim. Müteâkiben bir küçük kartınızla mazhar-ı iltifat oldum. Meclis'te bu sene açmış olduğum cihadın âlem-i medeniyette hüsn-i tesiri olduğunu ispat eder birçok mektuplar vârid olmuştu; vicdan-ı pâk ve nezihinize her şeyden ziyade inandığım gibi hak ve hakikat bahsinde demokrat olmadığımdan, yani hak ve hakikatın takdir-i mahiyetinde "ekseriyet-i ârâ"ya müracaat edenlerden bulunmadığımdan dolayı zât-ı âlîlerinin küçük bir kart ile hakkımda ibrâz buyurduğu teveccühâtı, bütün zahmetlerimin en büyük mükâfatı gibi telâkki ettim. Her halde vaad buyurulduğu üzre mufassal mektubunuza da intizâr etmekte olduğum tabiîdir.

Bendeniz bir büyük ümid ve bir büyük hulûs ile yirmi iki sene zahmet çekerek bu günü beklemiştim. Bidâyet-i meşrutiyetten bu âna kadar yine aynı ümid ve aynı hulûs-ı kalb ile cihada devam etmekte olduğum dahi rakiblerimin bile teslim ettikleri bir hakikattır; hattâ bu derece ihtirâsâtın cilve-gâhı olan bir Meclis'te cümlenin emniyet ve muhabbetine mazhariyetim bunu ispat eder, zira hâlâ ekseriyet fırkası bendenizin ismimi kendi defterinden tayy etmemiştir. Bunlar hep iyi!... Fakat benim ümidime küllî zaaf geldiğini size hâlisâne arz etmeğe mecburiyet hissediyorum. Bu adamlar –ki hep dostlarım, arkadaşlarımdır– idare adamı değillerdir. Memleketi bu komiteci idaresiyle bu adamlar bir girîve-i izmihlâle götürüyorlar ki içinden kolay kolay çıkamayacağız. İki sene evvel benimle beraber hürriyet aşkına en âlî prensipleri ileri sürüp dâvâ-yı hamiyyet eden gençler ser-kâra geçtikten iki sene sonra hukuk-ı şahsiyye ve umumiyeyi pâymâl-i ihmal ettiler ve sermest-i gurur olarak ne yapmakta olduklarını kat'an düşünmediler. Hattâ hukukunu iptal ettikleri bu cahil halkı ebâtıl-ı itikadiyesinde idame ederek tatyib eylemek yolunda ısrar etmektedirler. Geçen günler şeriat nâmına Malatya şehrinde iki zavallıyı boynundan kılıçla keserek öldürdüler. Halbuki bu şeriat kurbanları namuslarını haydutlara karşı müdafaa etmişlerdi. Bu zavallılardan birinin kızını bir herif cebren kaldırmış, bu adam da silâhını alıp o herifin arkasından yetişmiş ve vâkî olan mücadele-i müsellâhada onu öldürmüş imiş. Ölen zâtın veresesi mahkeme-i şer'iyyeden kısas ilâmı almış, İstanbul'dan irâde çıkmış. "Ve mâ yekûnu el-kısâsu illâ bi's-seyf"* hükmün-

* "Kısas ancak kılıçla icra edilir!"

ce, zorla yarım saat uğraşarak kılıçla tepelemişler. Bilmem İslâmiyet'in emrettiği ahkâm-ı âdilenin hangisini yaptık da bu kaldı? Hattâ şurası da şayân-ı dikkattir ki ahali bu tavrın şiddetle aleyhinde bulunmuş ve bu vahşeti nefretle telâkki etmiştir. Her ne ise. Zât-ı fâzılânelerine bütün hissiyâtımı yazacağım, bir dost elinde vesika gibi kalsın. Bugün şu mektubu takdim etmekten muradım, bir iki kutu lokum ve kestane şekerini kemâl-i hicâb ile huzura îsâl etmektir. Bizim memleketimizde dünyaya bir çocuk geldiği zaman şeker takdimi âdettir. Müsaade buyurun da bu âdeti bozmayayım, her ne kadar fakîrâne ve dervişâne ise de kabul ile tatyîb buyurun. Bu mübarek habere karşı size İstanbul'un yarısını hediye etsem yine azdır, fakat teessüf ederim ki burada bir mezar taşına bile mâlik değilim.

Refîkam ve çocuklarım hanımefendi hazretlerine arz-ı ihtirâmât eyler ve kemâl-i âfiyetinizi cümlemiz temenni ederiz efendim. Patrick Bey'e Türk askeri göndermek pek iyi bir hediye olmayacağından lokum gönderdik.

Muhlis
Rıza Tevfik
(imza)

YENİ İKDAM'daki Makale

Müsteşrik-i Fâzıl Muallim Browne ve İttihad-ı İslâm

Bir aya yakın bir zaman oluyor ki Cambridge'de bulunuyorum, bu müddet zarfında Londra'da beş on gün vakit geçirdiğim halde, buraya çalışmak için gelmiş olduğumdan dolayı hiçbir ziyaret-i resmiyyede bulunmadım, dostlarımdan mâada hiçbir kimse ile görüşmedim, fakat bize müteallik olan cereyân-ı efkârdan az çok haberdar olmak istedim. Fikrimce bu cereyanların en ehemmiyetlilerinden biri, burada İttihâd-ı İslâm meselesine müteallik olan silsile-i efkârdır ve zannedersem şu son zamanlarda İngiltere müstemlekâtının bazı nevâhîsinde vukua gelen, asâyiş-i dâhilîyi az çok ihlâl eden birtakım vukuât-ı ictimâiyyenin bu hususta te'sirât-ı mâneviyesi olmuş ve bütün bu tecelliyât-ı ictimâiyeyi İttihâd-ı İslâm hissiyâtına atfetmek gibi şâyân-ı bahs ve münâzara bir faraziyeye sebebiyet vermiştir.

Hattâ benimkisi dahi bir faraziyedir, bir zandan ibarettir ki açıktan açığa beyan ediyorum. Herkesin bu hususta birtakım efkâr ve mülâhazâtı olabileceği gibi tabii benim de bu meseleye dair bir fikr-i mahsusum vardır. Onu tafsilâtıyla bast ve beyân etmezden evvel şu makaleyi bana ilham eden keyfiyetin mahiyet ve ehemmiyetinden bahsetmek istiyorum.

İngiltere'de Balkan Komitesi nâmıyla bir heyet mevcut olduğunu epeyce bir zamandan beri biliyoruz. Hattâ geçen sene meb'usân-ı Osmânî'nin Londra'yı ziyareti zamanında bu komitenin reisi Mr. Noël Buxton cenabları tarafından bir öğle yemeğine davet olunmuştuk; biraz sonra da ictimâlarında bulunmuştuk.

Müsteşrik-i muhterem dostum Profesör Browne dahi bu Balkan Komitesi'nin heyet-i idare âzâsından iken, istifa etmiştir. Bu komitenin, ber-mu'tad her sene neşrettiği mazbatanın metn-i aslîsini henüz göremedim ise de, gazetelerde bu rapora dair münderic bulunan makalâttan istinbât edebildiğim ma'lûmata göre komitenin bu seneki mukarrerâtında bize ait bazı tenkidât bulunacağı gibi ricâl-i siyasiyemizden bazı zevâtın da İttihâd-ı İslâm hissiyâtını teşvik ettiklerinden bahisle muâhezât münderic olacak.

Her halde komitenin bizim hakkımızda vaz' ve tavrı emniyet-perverâne olduğu için, biz, bu tenkidâtı hüsn-i telâkki edip onları tevil etmeğe borçluyuz sanırım. Muhterem dostum Browne cenablarına gelince, kendisi bu mukarrerâtı kısm-ı küllîsi itibariyle merdud gördüğü için hüsn-i telâkki etmemiş ve heyet-i idare âzâsından bulunmak haysiyeti ile kable'l-intibâ bu mazbatayı görmek hakkına mâlik bulunduğu halde buna riayet edilmiş olmadığından dolayı hemen istifasını vermiştir. Çünkü cenâb-ı muallim İttihâd-ı İslâm taraftarıdır. Fakat yanlış anlaşılmasın, bizim bazı safderun vatandaşlarımızın çok ecnebiler hakkındaki zanları gibi bir zanna düşmeyelim. Din-i İslâmı kabule müheyyâ farz olunmasın. Kendisi İslâm milletinin muhibbidir, İslâm medeniyetinin de tahsîn-hân-ı kemalâtıdır. Binaenaleyh kendisince İttihâd-ı İslâm tabirinin bir "mânâ-yı mahsusu" vardır. Onu şimdi biraz teşrin edeceğim; lâkin ondan evvel bu fazîlet-mend muallimi size mümkün olduğu kadar tanıtayım:

Muhterem dostum, şark medeniyetine muhabbeti ile ma'ruf bir zat olduğu gibi, şarkın hukukunu müdafaa emrinde efkâr-ı umumiye meydanlarının en beliğ hatibi, mazlumların hâmîsi ve hak ve hakikatın en yorulmaz müdâfiidir. Biraz terbiye-i fikriyyeden nasibi olup da muallim-i muhteremin ismini bilmeyen bir Osmanlı, hele bir İranlı yoktur diyebilirim. Epeyce bir zamandan beri aramızda dostane ve samimi bir münasebet bulunduğu için çok defalar şark meselelerini mevzu-ı bahs edip uzun uzadıya münakaşa eylediğimiz oldu. Kemâl-i hayret ve istihsan ile diyebilirim ki şarkın ruh-ı ma'neviyetini Profesör Browne kadar anlayan bir kimse yoktur. Varsa bile ben henüz tesadüf edemedim. Evvelâ elsine-i şarkiyyeye bu derece vukufu câlib-i dikkattir. Fârisî'yi o kadar temiz, o kadar sahih ve salim bir şîve-i İranî ile söyler ve o kadar selîs yazar ki, hakikat, bu lisan üzre kendisiyle musahabet bir büyük zevktir. Arabî'yi ve Osmanlıcamızı da pek selâsetle söyler ve fakat latîf bir İngiliz şîvesiyle tekellüm eder. Birçok defalar tesadüf edip görüştüğüm bazı müsteşrikler gibi yalnız fenn-i iştikak ile uğraşıp kalmış bîgânelerden değildir. Şarka müteallik her türlü hususâttan bi-hakkın haberdardır. Şahsen, âdeten ne derece İngiliz ise, ruhen, hayâlen o derece şarklıdır diyebilirim. Tasavvuftan bir bahis açınız, bir ecnebinin bu vadide ne gâmız yollara kadar sevk-i semend-i fikr edebildiğine şaşarsınız. Hele sırası geldikçe bir davayı teyid veyahut bir nakli tahkîm ve isnad zımnında Mevlâna'dan, Şebüsterî'den, Sa'dî'den, Hâfız'dan birçok şeyler îrâd ve kemâl-i selâsetle inşâd etmesine karşı büsbütün hayretiniz artar. İmamiye'nin, İsmailiye'nin, Bâbîler'in, Mu'tezile'nin ve daha bilmem kimlerin itikadâtına dair biraz konuşacak olursanız, görürsünüz ki bilmediği yoktur ve her bildiğini muhakeme etmiş, tasnif ve tasfiye eylemiş ve en sonra bir düstûr-ı felsefî şekline ifrağ etmiştir.

Avrupalılar meyânında fıtraten şair yaratılmış bazı güzîde-nijad ve hassas kimseler vardır ki onlar nazarında şark, âdeta bir âlem-i diger-gûn, bir cihân-ı nîreng ve füsündur. Hayal-perver

olan bu gibi kimseler o şark âlemine âşinâlık ve bu sahrâ-yı hestîden lâkayd geçen kârbân-ı ervâha katılmak isterler. Profesör Browne dahi bu mazhariyetle doğmuş bir İngiliz'dir. Şarkı tetebbû uğrunda hayatından otuz sene sarf ve feda etmiştir. Henüz çocuk iken bu sevdaya tutulmuş olduğuna bakılırsa ömrünün en kıymettar, en mutena devr-i âgâhîsini şarka vakfetmiş demek olur ki, himmetin bu derecesi bizim nazarımızda bile fazla bir fedakârlık sayılabilir. Fakat bu, kendisinde bir garip, bir müstesna ihtiyac-ı ma'nevîdir ki cevval ve bî-direng, meftûn-ı nûr u reng bir kuvve-i hayâliyyenin bir tesîr-i mahsusu gibi telakki olunsa sezâdır. İşte bu sebepledir ki rahatını ihlâl eden bir meyl-i tetebbû, bir fikr-i mütecessis ilcâsıyla İran'a –en ziyade sevdiği parlak medeniyetin harâbezâr-ı hazîni olan– bu mezâristana gitmiş, her tarafını görmek, her sırrını öğrenmek iştihâ-yı şifâ-nâpezîri ile bî-ârâm gezmiş dolaşmıştır. Muhitine tamamî-i mutabakat kabiliyetine mâlik olduğu için o hayatın bil-cümle şurûtu ile hem-âhenk yaşayabilmiştir. Yezd'de, Kirmân'da, Şiraz'da, Isfahan'da öyle meclislere müdâvim bulunmuş ki, bir taraftan hükemâ-yı ehl-i harabâtın şâirâne hezeyanları, diğer taraftan berş ve afyon kuvveti ile teheyyüc-i hayal ve tertîb-i makâl eden esrâr-keşânın nargile dumanları arasında kendisi de bir an sermest-i füsun olmuş ve kâinat-ı hakikiyeyi kesîf bir sehâb-ı gümân arasından seyrederek serâba benzetmiştir. İşte bütün şarkın, şarklılığın ruh-ı hüviyeti bu felsefe-i hayâliyyede kendisine cilve-nümûn olmuştur.

Onun içindir ki birçok kalender dervişlerle birçok lâ-mezheb hükemâ ile birçok şuarâ ile tarh-ı meclis "irfân-ı bâkî" eylemiş ve zât ve sıfattan, çâr ümmehâttan, heyûlâ ile sûretten, vahdet ile kesretten bahsetmiş ve bugün bizim nazarımızda bile artık beyhudeliği tahakkuk eden hâyîde mübâhesât-ı lafziyyeden sıkılmamıştır, yorulmamıştır. Muhterem profesör İngilizlere mahsus olan bir spor (sport) merakıyla bu yorgunluklara memnunen tevdî-i vücud edebilir. Yine onun içindir ki şarkın bugün müşrif-i harâb ve lâne-i bûm u gurâb olmuş bulunan mebânî-i medeniyesinde hâlâ kendi izmihlâline kail olmak istemeyen bir hey'et-i müstesna görür ve bir şi'r-i hâzin duyar ki pek samimidir.

Sahne-i tarihte bir çehre-i asîl ve zâtı ile ortaya çıkıp büyük bir rol oynayan şark ve bilhassa İslâm medeniyetinin inkırâzına, inhidâmına bir türlü gönlü razı olmaz. Avrupa'nın bu son asırda meslek-i siyasîsini temsil eden hırs-ı istilâ ve emperyalizm meselelerine dair aramızda cereyan eden bir mübâhesede fikr-i mahsusu kendisine sarahaten arzetmiş ve kaba kuvvete karşı en nazik bir medeniyetin, en hassas akvâmın mahkûm olduğunu kemâl-i ye's ile söylemiştir. Muallim-i muhterem kemâl-i hulûs ile şu mülâhazâtı beyân etmişti:

"Evet!.. Siyaset-i âlemde bugün hüküm-fermâ olan prensip "el-hükmü limen galeb"* kaidesidir. Maatteessüf bugünkü meslek-i siyaset bu bîaman kanuna istinad ediyor. Siyaset-i hâzırada bugün maksad-ı muayyen budur. Cihânı istilâ etmek ve akvâm-ı zaîfeyi yavaş yavaş ifnâ eylemektir!"

"Ben, bu teşebbüsât-ı muhribeyi cemâat-ı insaniye ve medeniyet-i hakikiye için bir felâket olarak telâkki ederim. Darwinisme prensiplerinin siyasiyâta tatbiki bu dalâlete sebep olmuştur. En kabiliyetli olan milletlerin sairlerine tefevvuk edip yaşaması meşrû ve muhakkak addolununca kendi kuvvetine güvenen bir devlet emel-i i'tilâ bir virânesinde cellâd-ı insaniyet kesilir. Bunun içindir ki medeniyet-i İslâmiyeyi bazı vücûh ile Avrupa medeniyetine faik bulurum. Bu medeniyeti ortadan kaldırıp süpürmek üzere yürüyen kuvvete karşı âlem-i İslâm tevhîd-i fikr ve emel edip mukavemet eylemelidir. Bu güzel medeniyet munkarız olmamalıdır!"

Dikkat buyurulacağı üzere muhterem muallimin mülâhazatı burada Pan-İslâmizme peyveste olmuştu. Avrupa bizzat bu davayı izmihlâlimize vesile addedegeldiği için benim bu meselede mühim takayyüdâtım, ciddi endişelerim vardı. Zaten şimdiki perîşânî-i hâle nazaran böyle bir hareketin müntic-i muvaffakıyet olmaktan ziyade maazallah tesrî-i felâket edebilmesi ihtimali şöyle dursun, böyle umumi bir cereyan-ı hissiyâtın tabakât-ı nâsda uyandıracağı taassubun bütün âlem-i İslâma ve sonra da hükûmet-i cedîdemize ne büyük bir tehlike teşkil edeceğini düşünmekten bir an fâriğ olamadığım için bu endişelerimi kendisine beyân ettim ve re'yini sordum. Şu sözlerle cevap verdi:

"Sözlerimi yanlış telâkki etmeyiniz. Ben vâkıa Pan-İslâmizm taraftarıyım, fakat benim nazarımda bu lâfzın ma'kul bir mânâsı vardır. Ben bu tabirin mazmununu herkes gibi anlamam. Pan-İslâmizm nâmına meselâ neşr-i din etmek ve bütün halk-ı cihana teklif-i İslâm eylemek maksadı bittabi benden uzaktır. Şarkın bir medeniyeti var ki güzelliği, asalet ve necâbeti, sanat-ı mimariyesinde, edebiyatında, ahlâkiyâtında, felsefiyâtında, muâşeret ve âdâtında, elhâsıl ma'neviyâtının bilcümle tecelliyâtında cilve-nümûn oluyor. Ben işte bu medeniyeti hakir görmeyiniz, terk ve ihmal etmeyiniz diyorum. Avrupa'nın huşk u haşin medeniyeti sizin nazik medeniyetinizi mahvetmek azmindedir.

Buna karşı cümleniz yek-vücud-ı ittifak olarak medeniyetinizi muhafaza için mücahede ediniz. Zira o kemâlât hakikaten şark fıtratının, şark ma'neviyetinin en güzîde, en asîl tecelliyâtıdır. Sizin de tabiatınıza, mizacınıza daha muvâfıktır. Avrupa ile temasta bulunan şarklılar behemehal bizim en iyi kaidelerimizi, en müstahsen âdâtımızı almıyorlar. Meyhanelerimizi, oyunlarımızı, müessesât-ı süfliyemizi daha evvel alıyorlar.

Fenalıklarımızı taklide azîm bir inhimak gösteriyorlar. İşte Hindistan, Mısır ve Cezayir ile Tunus meydandadır. Yoksa fünûn ve sınâât gibi reng–i milliyetten ârî olan ve bütün insaniyetin tekâmülât-ı maddiyyesi için vesâit-i istihsâliyyeden ma'dud bulunan âlâtın cümlesini bilâ-pervâ telâkki edebilirsiniz. Fakat hüviyet-i milliyenizi zâyî edecek hareketlerde bulunmayın. Hulâsa yalnız frenkliğe özenmeyiniz. Siz ne yapsanız bir İngiliz olamazsınız, fakat Avrupa'yı sathîce taklid ile Osmanlılıktan çıkar, müzebzeb bir ma'neviyet-i gayr-ı muayyene içinde yaşarsınız. İşte bu felâkettir!"

Zannederim ki Profesör Browne'ın şu hakîmâne ve dostane mülâhazatı bizim için en kıymetli bir faslü'l-hitâptır. Onun için şarkın en samimi dostu olan bu çehre-i necîbi yalnız vatandaşlarım için değil, bütün âlem-i İslâm için tasvîr ve takdîm eylemek istedim. (**Yeni İkdam,** nr. 1138, 13 Eylül 1910).

* "Hüküm galip gelenindir!"

1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri

NURAN YILDIRIM

14. ve 15.yüzyıllarda veba salgınları Avrupa'da kitle ölümlerine yol açmış, 1492 de Amerika'nın keşfinden sonra ise frengi ortalığı kasıp kavurmaya başlamıştı. 19. yüzyılda sanayileşmenin başlaması kırsal kesimde yaşayanların kentlere göçetmesine sebep olmuştu. Birdenbire nüfusu artan kentlerde yaşam koşulları kötüleşmiş, trenin yaygın kullanımı ile şehirler ve ülkeler arasındaki ulaşım artmıştı. Bütün bunlar ilk kez 1817 de Bengal'de başgösteren koleranın yayılması için uygun bir ortam hazırlamış, 19. yüzyılın en belalı hastalığı kolera, ölüm ile eşanlamlı olmuştu.

Önceleri diğer salgın hastalıklarda olduğu gibi koleraya karşı da karantina ve kordon uygulanıyordu. Karantina ile yurda girişler kontrol edilip şüpheli kişi, hayvan ve mallar belli bir süre bekletiliyor, hastalık çıkmazsa ülkeye girişlerine izin veriliyordu. Ayrıca hastalık görülen yer kordona alınarak çevre ile ihtilattan men ediliyordu.

Bengal'den, önce Hindistan'a buradan da tüm dünyaya yayılan kolera, İstanbul'da ilk kez 1831 yılında görüldü. 1835'de Çanakkale'de bir tahaffuzhane (koruma evi, karantina evi) kurularak karantina uygulamasına başlandı. Bunu 1837'de Meclis-i Tahaffuz'un (Karantina Meclisi) kuruluşu izledi.

1850'li yıllarda karantina ve kordonlara rağmen koleranın yayıldığı tespit edilince[1] salgınların önlenmesinde sadece bunların yeterli olmadığı anlaşılmıştı. Bulaşıcı hastalıkların etkenleri üzerinde yoğunlaşan araştırmalar sonunda mikroorganizmaların varlığı kanıtlandı. Pasteur, 1862 yılında mikroorganizmaların daha önce inanıldığı gibi kendiliklerinden üremediklerini gösterdi. Besinlerin de mikropların kendiliğinden üremesiyle değil, havada bulunan ve kokuşmaya neden olan mikroplarla temas ettiğinde bozunduğunu ispat etti. Ancak bunlardan sonra mikrobiyologlar, mikroorganizmaların insan vücuduna etkilerini ve zararlarını tespit etmek, çoğalmalarını önlemek amacıyla yoğun araştırmalara başladılar. Bu çalışmalar sonunda, bulaşıcı hastalıkların hava, su, giyecek, ve eşyalar vasıtasıyla yayıldığı, bunların dezenfekte edilmesiyle hastalığın çıktığı yerde yok edilebileceği yani salgınların önlenebileceği anlaşıldı.[2] Bunu sağlamak amacıyla,kimyasal dezenfektanlar yanında yeni dezenfeksiyon araçları geliştirildi. Yapılan deneyler sonunda mikroorganizmaların 110 derece basınçlı su buharında tamamen yok olduğu ortaya çıktı ve etüv makinaları üretimine geçildi. Dezenfeksiyon evleri (tebhirhaneler) kurularak hastalık görülen yerlerden getirilen her türlü bulaşık eşya buralara yerleştirilen büyük etüvlerden geçirilmeye ve hastalık görülen mekanlara gönderilen ekiplerle kimyasal dezenfeksiyon uygulanmaya başlandı.

1893 kolera salgını sırasında İstanbul'da da Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da üç tebhirhane yaptırılarak faaliyete geçirildi.[3]

Bu arada istatistikler de,bulaşıcı hastalıkların nerelerde, ne zaman,ve hangi koşullarda ortaya çıktığını ve nerelere yayıldığını göstermesi bakımından salgın hastalıklarla mücadelede önem kazanmaya başlamıştı.Hastalık ve ölüm istatistiklerinden

Doç. Dr. Nuran Yıldırım,İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Öğretim üyesidir.

* Bu Makale III.Ulusal Halk Sağlığı Kongresi'ne (30 Nisan-2 Mayıs 1992) verilen bildiri esas alınarak hazırlanmıştır.

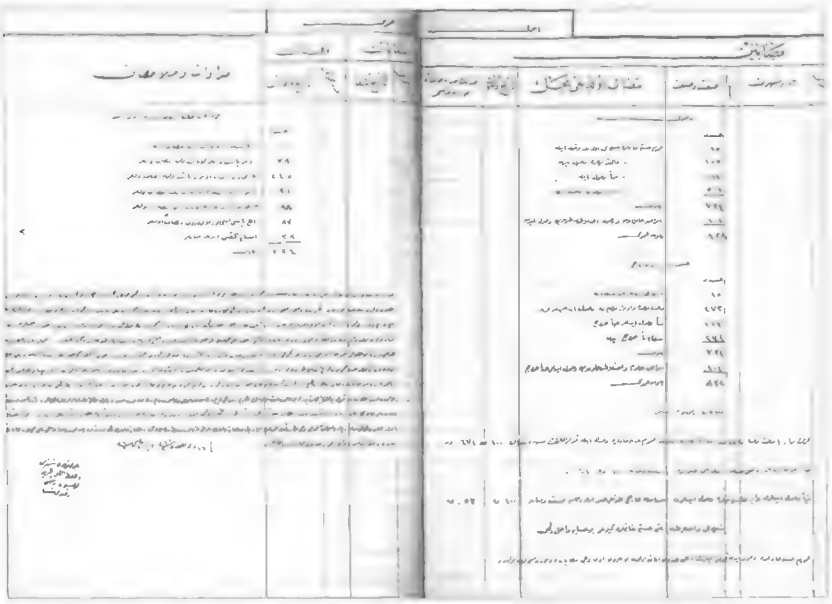

(Sağda) İ.Ü.Kütp. TY, No: 8986,26b. Hasta duhul ve hurucu ile vefeyatın yüzde nisbetleri (Solda İ.Ü. Kütp. TY. No: 8986, 27a. Koleraya yakalananların yaş tablosu ve genel değerlendirme. Altta, "Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu Reisi Şehremini Rıdvan" ibaresi

edinilecek bilgilerle bu hastalıklarla mücadeleye yönelik etkin çözümler bulunabilirdi. Bu amaçla Avrupa'da ölüm ve hastalık istatistikleri tutulmaya başlandı.[4]

Bizde de 4 Safer 1297 (17 Ocak 1880) tarihli, "İstatistik İdarelerine Dair Nizamname" ile her kaza ve liva merkezi ile İstanbul'da her nezarette birer istatistik kalemi kuruldu. Bu nizamnamenin 4. maddesine göre,sıhhiyeye ait cetveller, bağlı bulunduğu Hariciye Nezareti tarafından düzenlenecekti.[5]

24 Safer 1309 (29 Eylül 1891) tarihinde kurulan "Bâb-ı Âli İstatistik Encümeni", Şûrâ-yı Devlet'den üç, Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerinden birer olmak üzere toplam beş üyeden oluşmaktaydı. "Bâb-ı Âli İstatistik Encümeni Nizamnamesi"nin 3.maddesine göre; her vali ve mutasarrıf,vilayet veya liva içinde mülkiye, maliye, adliye, nafıa, maarif ve belediyeye ait konular ile, doğum, ölüm ve yabancılara ait en ufak ayrıntılara kadar bütün olayları ve yapılacak işleri düzenleyecekleri istatistiklere açık bir biçimde kaydedeceklerdi.[6]

5 Cemaziyelâhır 1336 (18 Mart 1918) tarihinde de Sadaret'e bağlı bir İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi kuruldu.[7] Bu müdüriyetin görevleri arasında; nüfusun ahval-i iktisadiye ve içtimaiye ve sıhhiye nokta-i nazarından taksimi, hastalıklar ve ölüm sebepleri, zabıta-i baytariye gibi konular da yer almaktaydı.[8]

1893 yılı ağustosunda İstanbul'da bir kolera salgını patlak vermiş ve bu salgında koleraya yakalananlar, ölenler ve iyileşenler günü gününe izlenerek gazetelerle halka duyurulmuştu.[9] Bu arada şehirdeki doğumların miktarının belirlenmesi için o güne kadar bir şey yapılmamış olduğu farkedilmiş, elde işe yarar bir istatistik bulunmasını sağlamak amacıyla bundan böyle doğum cetvellerinin de düzenlenmesine İrade çıkmıştı.[10] Bu salgın sırasında hastalık istatistiklerinin önemi anlaşılmış ve salgın bittikten sonra Şehremaneti'ndeki Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu,iki defter halinde, salgının ayrıntılı bir istatistiğini hazırlamıştır. Bu defterler, Komisyon Reisi Şehremini Rıdvan Paşa tarafından 16 Zilkade 1311/10 Mayıs 1310 (21 Mayıs 1894) tarihinde II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir. Bu kolera istatistikleri halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

TY.No:8986 da kayıtlı olan ilk istatistik defteri, altın yaldızlı armalı ve süslemeli, kırmızı deri bir cilt içinde, matbu cetvelleri olan, rik'a ile yazılmış, 41x29 cm boyutlarında 27 yapraktan ibarettir. Bu defterde,İstanbul'daki belediye dairelerinin salgın sırasında bölgelerinde hizmete soktukları geçici özel kolera hastanelerine dahil olan koleralılara ait bilgiler yer almaktadır. Bilgiler şu başlıklar altında toplanmıştır:

Musabîn(yakalananlar)
1-Aded-i umumi
2-Isim ve şöhreti
3-Sinn(yaş)
4-Sınıf ve san'at
5-Musab olduğu(yakalandığı) mahal
6-Tarih-i duhulü (giriş tarihi)
7-Hastanın hîn-i duhulündeki ahval-i maraziyesi
(Hastanın girişinde hastalığının durumu)
Şifayâb(şifa bulanlar)
Vefeyât ve Müdavât ve Mülahazât (ölümler, tedaviler ve görüşler).

Bu listelere baktığımızda; Birinci ve İkinci Belediye Dairelerinin Sultan Selim'deki kolera hastanesine 299, Üçüncü Belediye Dairesi'nin Şehremini'deki hastanesine 68, Dördüncü Daire'nin Kuruçeşme'deki hastanesine 49, Beşinci Daire'nin Mirgûn'da(Emirgan) kurduğu hastaneye 3, Altıncı Daire'nin Beyoğlu'ndaki hastanesine 217, Yedinci Daire'nin Sarıyer'de kurduğu hastaneye 5, Sekizinci Daire'nin Beykoz'daki hastanesine 13, Dokuzuncu Daire'nin Üsküdar - Tophanelioğ-

lu'ndaki hastanesine 77 ve Onuncu Daire'nin Haydarpaşa İbrahim Ağa Çayırı'ndaki hastanesine 3 hastanın giriş yaptığı görülmektedir.[11]

12 Ağustos 1309 (24 Ağustos 1893) günü başlayıp 4 Nisan 1310 (16 Nisan 1894) tarihine kadar devam eden kolera salgınında, bu hastanelere getirilen toplam 838 vakadan 734'ü kolera teşhisiyle tedaviye alınmıştır. Bunların; 15'i şüpheli, 105'i ölüm halinde, 113'ü ölü olarak, 501'i koleranın çeşitli dönemlerinde, 104'ü de başka hastalıklar ve koleralılarla temas nedeniyle giriş yapmıştır. Bunlardan 15 şüpheli iyileşmiş, ölü olarak kayda geçen 113 kişi gömülmüş, 372 kişi hastanede tedaviye cevap vermeyerek ölmüş, 234 kişi ile başka hastalıklar nedeniyle başvuran 104 kişi de iyileşerek taburcu edilmiştir. Ölüm oranı, %67.4'tür. Ölü olarak getirilenler hesap edilmezse bu oran %61, ölüm halinde getirilenler çıkarıldığında ise %53'dür. Bütün hastanelere kabul edilen koleralıların 50'si kadındır. Kadın hastaların 13'ü iyileşmiş 37'si ölmüştür.

734 koleralı hastanın yaş dağılımı şöyledir:

1-10 yaş arası :1
11-21 " :78
21-30 " :245
31-40 " :191
41-50 " :98
50 nin üstü :83
Yaşı araştırılmayanlar: 38

Bu listeden koleraya en çok 20-30 yaş, en az da 1-15 yaş gurubunun yakalandığı anlaşılmaktadır.

İkinci istatistik defteri; altın yaldızlı süslemeli siyah bir deri cilt içinde, rik'a ile yazılmış, 37.5x23.5 cm boyutlarındaki 44 yapraktan meydana gelmiştir. Hastalar, koleraya yakalandıkları yerlere göre tasnif edilmiş ve tarih sırasına göre sıralanmıştır.[12] Toplam 2683 hastanın adı, adresi, yatırıldığı hastane, şifa bulanlar ile ölenlerin sayıları verilmektedir. "Ahaliden" başlığı altında 1992 hasta kayıtlıdır. İlk hasta Hasköy'de oturan Habibe Hanım'dır. 12 Ağustos 1309(24 Ağustos 1893) günü hastalanmış ve 15 Ağustos 1309(27 Ağustos 1893) tarihinde ölmüştür. Ayrıca Bimarhane'deki (Üsküdar Bimarhanesi) akıl hastaları ve görevlilerden 106, Hapishane-i Umumi'deki mahkumlar ve akıl hastalarından 11, Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne talebesinden 4, Asâkir-i Nizamiye ve İtfaiye-i Şâhâne'den 377, Bahriye Hastanesi'ne gönderilen nizamiye, itfaiye, topçu ve bahriye askerinden 270 hasta ve Tophane-i Âmire'ye mensup askerlerden çeşitli yerlerde bulunan 9 koleralı hasta yer almaktadır. Son hasta 14 Nisan 1310(26 Nisan 1894) tarihinde Sivas'tan hasta olarak İstanbul'a gelen ve Ermeni Hastanesi'ne götürülen Agop veled-i Agabih'dir.

İcmal tablosunda,[13] kadın ve erkek olmak üzere, koleraya yakalanan; Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi ve yabancıların bir dökümü yapılmıştır. Burada 1597 Müslüman, 505 Rum, 386 Ermeni, 173 Yahudi ve 17 yabancı yer almaktadır. Toplam 2683 koleralı hastanın 1537'si ölmüş 1146'sı da iyileşmiştir.

Belediye dairelerinin açtığı geçici kolera hastanelerine giren hastalar esas alınarak düzenlenen ilk istatistikte 1992 hasta kayıtlıdır. Koleraya yakalanma yerlerine göre düzenlenen bu ikinci istatistikte ise 2683 kişi yer almaktadır.Aradaki 691 hasta başka hastanelerde tedavi edilenler veya hospitalize edilemeden ölüp gömülenler olmalıdır.

Bu istatistik defterinin 32a-33b varakları arasında kayıtlı 106 hasta, 5 Eylül 1309 (17 Eylül 1893) tarihinde Üsküdar Bimarhanesi Tabib-i Evveli Kastro tarafından hazırlanıp takdim edilen listeden alınmıştır.[14]

1893 kolera salgınında, hastalığın kolera olup olmadığı yanında,koleranın İstanbul'a nereden geldiği meselesi de çok tartışılmış ve değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu istatistiğin sonunda yer alan,koleranın İstanbul'a girişi ve yayılışını anlatan bölümde, konu açıklığa kavuşmaktadır.Bu bölüm özet olarak şöyledir:

"İlk iki vak'a Hasköy'de Habibe Hanım ve Kuleli'deki Mekteb-i İdadi-i Şâhâne (Askeri Lise) öğrencisi Mehmet Efendi'nin nasıl koleraya yakalandıklarına dair kesin bir fikir elde edilememişse de 14 Ağustos 1893'de Batum'dan gelen George Fisher adlı İngiliz vapuru İstanbul Limanına girdikten sonra bir tayfası

Bimarhane'de tedavi edilen 112 koleralının durumlarını Şehremaneti'ne bildiren liste. 5 Eylül 1309 (17 Eylül 1893)

hastalanmış ve İngiliz Hastanesi'ne yatırılmıştır. Tayfa burada ölmüş, İstanbul'dan ayrılan vapurun iki tayfası daha yolda ölünce, vapur Malta'da karantinaya alınmıştır.Yapılan araştırma sonunda tayfaların koleradan öldüğü anlaşılmıştır. Bundan 11 gün sonra İstanbul'da görülen kolera mikrobunun bu vapurla getirildiği açıklığa kavuşmuştur.

Galata'da Madam Kristiana ve Meryem Kadın'da görülen kolera ise bu hanımlara yakın oturan ve bir kaç gün sonra koleradan ölen Hayim ile eşi Sonya tarafından getirilmiştir. Rusya'nın bulaşık yerlerinden gelen bu Yahudi göçmenleri, Kavak Tahaffuzhanesi'nde 10 gün karantina bekletilmişler fakat dikkatsizlik sonucu eşyaları etüvden geçirilmemiştir. İstanbul'a gelişlerinin 15. gününde görülen kolera Madam Sonya'nın eşyaları ile gelmiştir.

Romanya'dan İstanbul'a gelen Nazım adlı akıl hastası önce Umumi Hapishane'de müşahede altına alınmış ve bir süre sonra Üsküdar Bimarhanesi'ne nakledilmiştir. Onun gelişinden 27 gün sonra Bimarhane'de karşısında yattığı Lala Ferhat koleraya yakalanarak ölmüş, bir kaç gün sonra da hapishanede kaldığı koğuşta kolera görülmüştür. Bunlar kolera mikrobunun Nazım tarafından Romanya'dan getirildiğini düşündürmüştür. Zira o sıralarda Rusya, Romanya ve İzmir'de kolera hüküm sürmekteydi. Bazı hekimler hastalığın İzmir'den İstanbul'a geldiğini ileri sürmüşlerse de bunu kanıtlayan hiç bir ipucu bulunamamıştır"

Bu bölümden anlaşıldığına göre kolera; Nazım'ın Romanya'dan getirdiği mikroplarla Umumi Hapisane ve Üsküdar Bimarhanesi'ne, George Fisher vapurundan çıkan tayfa ve Rusya sahillerinden gelen Yahudi göçmenlerin etüvden geçirilmemiş eşyaları ile Galata ve Hasköy'e bulaştırılarak bütün İstanbul'a yayılmıştır.

Bu istatistik defterleri, 1893 İstanbul Kolera salgınını her yönüyle gözler önüne sermektedir. İstanbul Belediyesi'nin hazırladığı ilk kolera istatistikleri olmaları bakımından tıp ve halk sağlığı tarihimizde önemli bir yerleri vardır. Bu tarihten önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık alanında,sadece doğum, ölüm ve nüfus kayıtları tutuluyordu. Bu istatistiklerden sonra İstanbul Belediyesi, 1317(1901) de görülen veba salgınında da mükemmel bir istatistik hazırlayarak II. Abdülhamid'e takdim etmiştir.[15]

İstanbul Şehremaneti İstatistik Şubesi, kente ait istatistiki bilgileri İstanbul Belediyesi İhsâiyyât Mecmuası'nda neşretmiştir.[16] Ayrıca Şehremaneti de her sene şehrin sağlık durumunu gösteren istatistikler hazırlamışsa da bunlar yayımlanamadan kalmıştır. Bunlara, Birinci Daire-i Belediye'nin istatistiklerini örnek olarak gösterilebiliriz.[17] Besim Ömer de bu istatistiklerden 1321 yılına dair bilgiler vermiştir.[18] İstanbul'un ilk sıhhi istatistiği ancak 1910 yılında yayımlanmıştır. Bu istatistikte eski yıllara ait verilerle mukayese yapılarak Şehremaneti'nin sağlık teşkilatı, yürürlükte olan sağlık nizamnameleri ile talimatlar ve tebhirhaneler hakkında bilgi verilmiştir.[19] Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti de şehrin sıhhi istatistiklerini hazırlamıştır.[20]

NOTLAR

1 Ekrem Kadri Unat: "İnfeksiyonlar Bilim ve Klinik Mikrobiyolojisi", **Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi** (Ed.E.K.Unat). İstanbul 1988, s. 229-247.

2 Ancelo Bohor: **Alât-ı Tebhiriye ve Usûl-i Tathir.** İstanbul 1311, s. 4-7.

3 Nuran Yıldırım: "Tebhirhaneler", **İstanbul Ansiklopedisi**, C.7 (İstanbul 1994), s.231-232.

4 Harold Farnsworth Gray-George Sparrlukett: **Sıhhat-i Umumiye İdaresi Esasatı.**İstanbul 1926,s.22.

5 "İstatistik İdarelerine Dair Nizamname", **Düstur. I.Tertib.**İstanbul 1299, C.4, s.6 - 672.

6 "Bâb-ı Âli İstatistik Encümeni Nizamnamesi", **Mütemmim.** İstanbul 1335,s.160-162.

7 **Takvim-i Vekayi**, Sene:10, No:3187 (8 Cemaziyelâhır 1336/22 Mart 1334), s.1.

8 "İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Vezaifine ve Devairdeki İstatistik Kalemleriyle Münasebatına Dair Nizamname", **Takvim-i Vekâyi**, No:3308 (25 Şevval 1336). Osmanlı İmparatorluğu'nda istatistik için bkz. Kemal H.Karpat: "The Ottoman Adopsion of Statistics from the West in the 19 th Century", **Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World** (Ed.Ekmeleddın İhsanoğlu). İstanbul 1992,s.283-295.

9 BOA, İrade Hususi.145(23 S.1311/5 Eylül 1895).; "Teblıgat-ı Resmiye", **Sabah**, 5 Eylül 1309(17 Eylül 1893), 7 Eylül 1309(19 Eylül 1893), 8 Eylül 1309(20 Eylül 1893).Bu salgın hakkında bkz. Nuran Yıldırım: "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", **Tarih ve Toplum**, S.129(Eylül 1994), s. 14-25.

10 BOA, İrade Hususi, 77 (8 R.1311/19 Ekim 1893).; 84 (16 R. 1311/27 Ekim 1893).

11 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (İÜ.K), TY.8986, 1b-27a.

12 İÜ.K.TY. 8987.

13 İÜ.K.TY. 8987. 43a.

14 BOA, Y.Mtv. 83/72.

15 1901 Senesinde İstanbul'da Zuhur Eden Veba İlleti Hakkında Tanzim Edilmiş Olan Resimli İstatistik. BOA, Yıldız Esas, Kısım: 2, Evrak: 2295, Zarf: 151, Karton: I. Bu istatistik yayımlanmıştır. Bkz. Şehremanetinde Müteşekkil Hıfzıssıhha Komisyonu: **1317 Senesi Zarfında Dersaadet'te Zuhur Eden Veba Hastalığının İstatistikidir**. Dersaadet 1318.; Besim Ömer: "Veba İstatistik Risalesi", **Nevsâl-i Afiyet**, C.3 (İstanbul 1320), s. 431-433.

16 İstanbul Şehremaneti: **1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsâiyyât Mecmuası.**İstanbul 1331.; Şehremaneti İstatistik Şubesi: **1335 Senesi İstanbul Beldesi İhsâiyyât Mecmuası.** İstanbul 1337.

17 **Birinci Daire-i Belediye Hey'et-i Sıhhiyesi'nin 1315 Mart İbtidasından Şubat Gayesine Kadar Sıhhi İstatistiki.**İÜ.K..TY. 9123.; **Birinci Daire-i Belediye Hey'et-i Sıhhiyesi'nin 1316 Mart İbtidasından Şubat Gayesine Kadar Sıhhi İstatistiki.** İÜ.K.TY.B. 9120.

18 Besim Ömer: "321 Senesinde Dersaadet'de Vefiyât ve İstatistik", **Nevsâl-i Afiyet**, IV (1322), s.702-706.

19 Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi: **Dersaadet'in 1324 ve 1325 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki ve Şehremaneti ve Devair-i Belediye Teşkilat ve Nizamat-ı Sıhhiyesi.** İstanbul 1326, s.2.

20 Şehremanti Sıhhiye Müdüriyeti: **Dersaadet'in 1328 Senesine Mahsus Sıhhi İstatistikidir.** İstanbul 1329.; **Dersaadet'in 1329 Senesine Mahsus Sıhhi İstatistikidir.** İstanbul 1330.; **Dersaadet'in 1330 Senesine Mahsus Sıhhi İstatistikidir.** İstanbul 1331.; **İstanbul'un 1331-1332-1333-1334-1335-1336-1337-1338 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir.** İstanbul 1339.

KİTABİYAT

Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu Üzerine

HARİD FEDAİ

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bulunan İslâm yazma eserlerinin kataloğu, kısa adı İsar olan İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı'nca bin adet olarak yayımlandı.[1] Verilen bilgilere göre Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bulunan 2255 nüshadan 1948'i Arapça, 211'i Türkçe, 96'sı da Farsça imiş. Yazmalar ise dört merkezde korunmaktadır: Sultan II. Mahmud Kütüphanesi, Selimiye Camii, Laleli Camii ve Millî Arşiv. Bunlardan Arapça ve Farsça'lar Arapça; Osmanlıca olanlar ise Türkçe olarak kataloğa geçirilmişlerdir. Ramazan Şeşen, Mustafa Haşim Altan ve Cevat İzgi'den[2] oluşmuş üç kişilik bir heyet tarafından hazırlanan katalog, KKTC Cumhurbaşkanı Sayın Rauf R. Denktaş'ın önsözü ve Vakıf Başkanı Sayın Ekmeleddin İhsanoğlu'nun giriş yazısıyla sunulmakta. Bilimsel ölçüler içinde hazırlama uğraşı gösterilen böyle bir kataloğu İslâm dünyasına kazandırmakla sağlanan yararın büyüklüğünü takdir ederken göze çarpan bazı yanlışları / eksiklikleri de belirtmeden duramazdık. Maksadımız bundan sonraki baskıların doğruya en yakın şekilde çıkmasına, karınca kararınca, katkıda bulunmaktır. Bundan duyulacak huzur bizim için yeterli olur.

Hazırlayanlar: Ramazan Şeşen, Mustafa Haşim Altan ve Cevat İzgi

Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu

İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1995, xli, 86, 646, lii s.

Katalog'daki aksaklıklar üç noktada toplanabilir:

- Bilgi eksikliği
- Bilgi yanlışlığı
- Yazım (imlâ) yanlışlığı

Konu başlıklarını teker teker ele alıp açımlamaya çalışalım:

Tarihçe

Kıbrıs'ın tarihçesi 'İslâm fütûhatı' ile başlıyor. Habuki ondan önce Mısır, Hitit, Yunan sömürgeleri, Finike'liler, Asur'lular, Mısır (ikinci kez), Pers'ler, Büyük İskender ve halefleri ile Roma ve Bizans dönemlerine de kısaca değinilmeliydi. Kataloğun İslâm yazmalarıyla ilgili olması Kıbrıs'ın tarihçesini 'İslâm fütûhâtı' ile başlatmak için yeterli bir sebep değildi, herhalde.

- "*Bu haçlı devleti Kıbrıs'ta dört asra yakın hüküm sürdü*" - (VIII. sf., 1. st.) deniyor. Sözü edilen Lüsignan'lar olduğuna göre bunlar Ada'da dört değil, üç yüzyıla yakın egemenlik sürmüşlerdir. (1192-1489).
- "*Ordu kumandanlığına vezir Lala Mustafa Paşa, donanma kumandanlığına Piyâle Paşa tâyin olunarak...*" - (IX. sf., 1. ve 2. st.) ifadesi kullanıyor. Oysa ordu ve donanma komutanlığı gibi iki ayrı komutanlık olmayıp Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs seferinin Başkumandanı (Serdar-ı Ekrem) idi ve Piyâle Paşa da ona tâbi idi.
- "*9 Temmuz'da Girne kalesi alınmıştır.*" - (IX. sf., 8. st.) deniyor. Halbuki Girne ve Baf'ın teslimi Lefkoşe'nin

Harid Fedai, KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi.

1 ŞEŞEN, Ramazan; Mustafa Haşım Altan; Cevat İzgi. **Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu,** İSAR Yayını, İstanbul, 1995. xli. 86, 646, lii s.

2 Görevini tamamladıktan sonra genç yaşında bir trafik kazasına kurban giden Cevat İzgi'yi saygı ile anar, Tanrı'nın rahmeti üzerinde olsun deriz

düşmesinden (9 Eylül) sonra gerçekleşmiştir: "Vali Dandolo'nun (Lefkoşe kumandanı - H.F.) kesik başı Girne ve Baf kalelerine gönderildi... Bu suretle iki şehir (kale) savaşsız Türk topraklarına katılmış oldu." - (*Kıbrıs Seferi*, Ankara 1971, 100. sf.)

• *"Ardından Temmuz'un ikinci yarısında Lefkoşe kuşatılıp Eylül başlarında ele geçirilmiştir."* - (IX. sf., 8. ve 9. st.lar.) deniyor.

Şu alıntılar *Kıbrıs Seferi*'ndendir:

"Türk ordusu 27 Temmuz 1570 (23 Safer 978) Perşembe günü Lefkoşe civarına vardı." - (92. sf., son par.)

"... Kazı işi Ağustos ayının birinci haftası içinde bittikten sonra, kale 60 kadar topla sürekli olarak topçu ateşi altına alındı." - (94. sf., son par.) Demek oluyor ki Lefkoşe kuşatması 27 Temmuz sonrası olup ilk atış da Ağustos'un ilk haftasında yapılmış.

Lefkoşe'nin ele geçirildiği tarih ise kesindir: 9 Eylül:

"Yevmü's-sept (Cumartesi) fi 8 Rebiyü'l-âhır 978 (9 Eylül 1570), bugün bi-inayetu'llahi Tealâ kal'a-ı Lefkoşe namaz-ı subhdan iki saat sonra fetholundu." - (Age., 100. sf., 1. st.)

• *"... Magosa kalesi kuşatılmıştır, on bir ay süren uzun muhasaradan sonra ele geçirilmiştir."* - (IX. sf., 1. par.) denmektedir. Kıbrıs seferi Magosa'nın ele geçirilmesiyle sona ermiş olup, kalenin vire ile teslim bayrağını kaldırdığı tarih de kesindir:

"Bu suretle Kıbrıs harekâtı 16 Mayıs 1570 - 1 Ağustos 1571 tarihleri arasında 15,5 ay sürmüştür." - (Age., 131. sf., 6. par.)

• *"(Magosa'dan sonra) Limasol, Larnaka ve Baf kaleleri ise önemli bir mukavemet göstermeden teslim olmuşlardır."* - (IX. sf., 1. par.) denmektedir.

Kıbrıs seferi Magosa'nın düşmesiyle noktalandığına göre; adı anılan kalelerin Magosa'dan sonra değil, daha önce ele geçirilmiş ya da teslim alınmış oldukları kendiliğinden anlaşılır.

Tarihçe'de bu türden yanılgılar (Sözgelimi, İngilizler'in Ada'yı tek yanlı olarak topraklarına kattıkları tarihin 4 Kasım - [IX. sf., 3. pr.] - değil 5 Kasım 1914 olduğu; ve ilk beylerbeyi Muzaffer Paşa'nın uzun yıllar Ada'da valilik yaptığı" - [X. sf., 4. pr.] - gibi) sürüp gitmekteyse de, yukarıdaki iki nokta hakkında kaynak gösterdikten sonra, bunları keserek başka başlıkları ele alacağız:

"... İngiltere 5 Kasım günü yayımlanan bir Krallık Konseyi Emri (Order-in-Council) ile Kıbrıs'ı ülkesine kattığını açıklıyordu."[3]

"Bu maksatla Mağusa'nın fethi tamamlandıktan kısa bir süre sonra, 9 Ekim 1571'de, yeni Beylerbeyi Sinan Paşa'ya bir ferman gönderilerek derhal tahrir işlerinin başlatılması istendi."[4]

Osmanlı Devrinde Kıbrıs'taki İslâm Kültürü İle İlgili Bazı Tesbitler: X-XIII. ss.

• Medreseler listesinde Mağusa Medresesi'ne yer verilmemiştir.

4 no.lu medreseden söz edilirken onunla ilgili bir nüshanın istinsah tarihi gündeme geldiğinden ":. asır" denilmiş, ancak hicrî yoksa miladî mi olduğu belirtilmemiştir. Eğer hicrî takvim temel alınacak idiyse tarihler neden miladî verilmiştir? Her ikisi de kullanıldığına göre ne oldukları yanlarında belirtilmeliydi, diyoruz.

• XII. sayfada Lefkoşa'daki eserler sayılırken;

– Laleli Camii'nde Laleli Cami,
– Turunçlu Camii'ne Turunççu Camii,
– Akkavuk Mescidi'ne Akkavak Mescidi,
– Kurtbaba türbesine Kutup Baba denilmiştir.

Türbeler arasında Ahırvan (Âhi Evran) Dede'nin adı yok! Yine Tophane Camii, Tophane Mescidi olmalı ve de kilise ya da şapelden çevrildiği de belirtilmeliydi. Sonra Aziziye Tekkesi ve Mescidi ayrı yapılar gibi gösterilmiştir. Bedesten'in kiliseden çevrilmiş olduğu da belirtilmiş değildir. Bayraktar Türbesi, Bayraktar Camii'nden sanki ayrı bir yerde bulunuyormuş gibi yazılmıştır.

Hanlar arasında Deveciler Hanı olmadığı gibi, Haşmet M. Gürkan da Salvator'dan naklen Lefkoşa'da 5 büyük hanın varlığını yineler ve Büyük Han ile Kumarcılar Hanı'ndan başka Tüccarbaşı Hanı, Basmacılar Hanı ve Ali Efendi Hanı'nın adlarını sayar.[5]

Lefkoşa'daki 5 hamamın adları sayılırken 5 çeşmenin hangileri olduğu ve de hangilerinin Osmanlılar tarafından yapıldığı belirtilmemiştir.

• Girne'de: Değinilen iki türbe'nin hangileri olduğu belirtilmiyor. Yine 1825 tarihli İskele Çeşmesi ile 1841 tarihli Kavi-zâde Hüseyin Efendi Çeşmesi'nin adları yoktur.

• Mağusa'da: Bir önceki sayfada ders okutulan yerler arasında "Kutup Osman Efendi Mescidi" de yazılmışken burada yalnızca "Tekkesi ve Türbesi" diye geçmektedir. Ayrıca, sayılanlar arasında; Kızıl Hamam, Akkule Mescidi, Cafer Paşa Hamamı ve Cafer Paşa Çeşmesi bulunmadığı gibi var olduğu yazılan "Üç Türbe" hakkında da açıklayıcı bilgi verilmiyor.

• Larnaka'da: Seyyid Ahmed Ağa Camii, Seyyid Ahmet Câmii olarak verilmiş; Hala Sultan türbesinden ve tekkesinden söz edilirken 1816 yılında yapılan Hala Sul-

3 GÜREL, Şükrü S., **Kıbrıs Tarihi I**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, 65. sf.

4 GAZİOĞLU, Ahmet, **Kıbrıs'ta Türkler**, 121 sf.

5 GÜRKAN, Haşmet M. **Dünkü ve Bugünkü Lefkoşa**, 1989, 133 sf.

tan Camii'nin adı geçmemiştir.

Su kemerleri olarak yalnızca Ebu Bekır Paşa'nınkilere değinilmiş, başka kemerler unutulmuştur.

Turabî Tekkesi ile Türbesi sayılmadığı gibi 1740 tarihli Hacı Hamid Bey ile 1748 tarihli Câmi-i Kebîr çeşmeleri yazılmamıştır.

• Limasol'da: Kitapta geçen Köprülü Camii yerine özgün adları Köprülü İbrahim Ağa ve Câmı-ı Cedîd yazılmalıydı. Unutulanlara gelince: Arnavut Camii, Arnavut Çeşmesi, Musalla Ahmedler Türbesi, Kale Mescidi, Alaca Mescid, Hamam-ı Cedîd, Osmanlı Hanı, Osmanlı Çeşmesi, Kubbeli Çeşme.

• Baf'ta: Baf kalesinin 1592 yılında yapıldığı yazılıyor; halbuki yapılan yalnızca eskisinin bakımı-onarımı ve de yapıya eklentiydi.Ulu Cami'in öbür adı Câmi-i Kebîr de verilmeli; üstelik kiliseden çevrildiği de eklenmeliydi.

Kasaba, Baf'ın merkezinden sanki başka bir yermiş gibi ayrı yazılmış ve Mehmed Bey Ebu Bekir hamamı orada gösterilmiştir (?).

• Lefke'de: Camiin adı Pîrî Osman Paşa değil Pîr Paşa Camii'dir. Avlusundaki rokoko mezarda yatan, Kayseri mutasarrıfı iken azledilerek Kıbrıs muhassılı atanan Kırım asıllı Osman Paşa ile bir ilgisi yoktur. Bu cami, son zamanlara değin kasabada minaresi olan tek cami özelliği taşıdığından Minareli Cami; diğer iki camie oranla daha güneyde olduğu için de Yukarı Cami diye de bilinir.

Orta Cami'in bir adı da Çarşı Camii, Aşağı Cami'in ise –eski Mahkeme binası (günümüzde hâlâ mevcuttur) yanında olduğundan– Mahkeme Camii'dir.

• Dali'de: Katalogda yazıldığı gibi camiin 1839 yılında yapıldığı doğrudur. Ancak camie Ziya Paşa Camii denilmesinin nedeni, 1862'de Kıbrıs'a mutasarrıf olarak gelen Tanzimat'ın ünlü simalarından şair Ziya Paşa'nın onu Sultan Aziz adına onarıp bir de kitabe yazmasından ileri geldiği, herhalde belirtilmeliydi. Hem, sıra Dali'ye gelmişken neden öbür kasaba ya da köy camileri de verilmemiştir? Sözgelimi; İki şerefeli Peristerona (Lefke), Mehmetçik (Galatya), Lapta'nın aşağı ve yukarı, Ozanköy (Kazafana) ve Yalova (Piskobu) camileri gibi.

Kıbrıs'taki Kütüphaneler

Bu bölümü hazırlarken sayılan kaynakların/belgelerin yanısıra yararlı olacak başka kitaplar da vardır; ama nedense buna gerek duyulmamış ya da bunların varlıklarından haberli olunmamıştır.[6]

Katalog'da, öncelikle İsmet Parmaksızoğlu'nun 'Kıbrıs Sultan II. Mahmud Kütüphanesi' adlı 1964 yılında yayımlanan kitabına dayanılarak verilen bilgilere göre "Kıbrıs'ta Müslümanların tesis ettiği kütüphane sayısının 10'a ulaştığı anlaşılır." -(XIV. s., 4. par.) Aktarılanlara göre 1829 yılında Sultan II. Mahmud Kütüphanesi'nin kurulmasıyla birlikte bu vakıf kütüphanelerin işlevleri de sona ermiş bulunuyordu. O günden bugüne de adı geçen kuruluş, Ada'nın merkez kütüphanesi olma özelliğini sürdüregelmiştir.

Katalog'da, başta Sultan II. Mahmud olmak üzere kitap bağışlayanların adları sıralanır ve 'Hazine-i Humâyûn Nezâreti' tarafından sağlanan 102 kitapla ilgili yazıdan sonra bu kitapların künyeleri verilir; yanısıra Kütüphane'ye yapılan seccade, mangal, rahle... gibi bağışlardan da söz edilir. Ve de bu bölüm, Kütüphane'nin ihmal yüzünden düştüğü kötü durumu zamanın İngiliz Yüksek Komiseri'ne aktarıp ondan ilgi bekleyen gazeteci Remzi (Okan) Bey'in 20.12.1920 tarihli *Doğru Yol* gazetesinde yayımlanan yazısıyla noktalanır.

Ancak, halen Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Müdürlüğü'nün kasasında kilitli yazmalarla Etnografya Müzesi'ndekilerin Kataloğa neden alınmadıkları da anlaşılacak gibi değildir.

Yukarıda sözü edilen *Doğru Yol*'dan alınmış mektuba gelince - (XX-XXI ss.): Mektubun aslı 14 paragraftan oluştuğuna ve Kataloğa sadece 5 paragrafı alındığına göre başında açıklama yapmak gerekmez miydi? İkincisi; tırnak içinde verilmiş 5 paragrafın aynen aktarılmaları lazım gelirken bazı kelime ve cümlelerde değişiklikler yapıldığı da gözlemlenmiştir.

Zamanın valisine yazılmış, belge niteliği taşıyan böylesi bir mektup, herhalde, olduğu gibi verilmeliydi, diyoruz.

Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu'nun Hazırlanması

Bu bölümde ise katalog girişiminin nasıl başlayıp hangi aşamalardan geçtiği özetlenmektedir. Buna göre Katalog sekiz yıllık bir süreden sonra gerçekleşmiş oluyordu.

Çalışma İle İlgili Bazı Değerlendirmeler

Bu başlık altında Kataloğa kaynaklık eden dört merkezde kaçar cilt ya da nüsha kitap bulunduğuna değinildikten sonra rastlanan nadir ya da tek nüsha eserlerin listesi verilmektedir. Ancak "tek nüsha" demek yeterli iken genelde sikkeler ya da arkeolojik eserler için kullanılan yabancı "unique" sözcüğüne neden gereksinim duyulduğunu anlamak da zordur. Bu bağlamda, Kıbrıs'ın iz bırakmış fikir adamlarından Ahmed Râik Bey'in (ölm. 1965) Sultan Mahmud Kütüphanesi'yle ilgili yüzyılımızın ba-

6 Aşağıdaki kitaplar, örnek olarak verilebilir:

a) SMITH, E.R. Reid-. **Books and Libraries in Cyprus,** 1959, p. 35.

b) DEDEÇAY, Servet Sami, **Kıbrıs'ta Kıbrıs'lı Türkler'e Ait Kütüphaneler ve Kitabevleri,** Lefkoşa, 1991, s. 142.

şında yapmış olduğu değerlendirmeyi de aktarmayı uygun bulduk: "Lefkoşe'de Sultan Mahmud-ı Sânî tarafından inşa olunan kütüphanede Türkçe olarak Kâtib Çelebi'nin Cihân-nümâ'sı ile Asfâr-ı Bahriyye-i Osmâniye'den maada bir kitab yoktu. Sultân-ı müşârü'n-ileyh tarafından ihdâ olunan 128 cild kitab ve sâ'ir ashâb-ı hayrat taraflarından ihdâ olunan kitablar heb fıkıh, tefsîr ve hadîs'e aid Arabî kitablardı."[7]

Bölümün sonunda Kıbrıs'lı müstensih'lerle kitap bağışlayanların adları sıralanmaktadır.

Kıbrıslı veya Kıbrıs'la İlgili Bazı Âlimlerin Biyografileri

Yirmi üç kişinin adı sıralanmaktadır.

•3. sırada Arab Ahmed Paşa var ki, neden bu listeye alındığını anlayamadık. 'Defn olunduğu' Haruniye Mescidi'nin de nerede olduğu belirtilmemiştir. 11. sıradaki Atpazarî Şeyh Seyyid Osman Efendi'nin bilinen yaygın adı Kutub Osman'ın da burada belirtilmesi gerekiyordu.

•13. sırada Mevlevi Şeyhi Siyahî Mustafa Dede alınırken Lefkoşe Mevlevihanesi'nin bu alanda iz bırakmış şeyhlerinden ve de O'nun oğlu Ârif Efendi (ölm. 1725), Hızır Dede ya da Handî (ölm. 1727) ve de Kıbrıs Tarihçesi'ni kaleme alan Mehmed Ârif Dede'nin (ölm. 1765) adları niye sayılmasındı? Ünlü hattat Feyzullah Dede'yi (ölm. 1850) gözardı etmek de haksızlık olur. Listeye, sözgelimi, Lefkoşe kadısı hattat, Şeyhü'l-islam Seyyid Mustafa Efendi'nin Mekke'de nâibi olmakla Nâib mahlasını alan Müezzin-zâde Mehmed Efendi (ölm. 1717), Mağusa'daki Cafer Paşa Çeşmesi'nin kitabesini yazan Misâlî Hasan Efendi (ölm. 1607), Kazaskar Hasan Tahsin Bey (ölm. 1861), Eski Zağra asıllı olup Kıbrıs'a görevle gelip divanını burada tertibeden, Sultan Abdülmecid dönemi şairlerinden Handî de pekâlâ eklenebilirdi.

•14. sırada yer alan ve 1721'de sağ gösterilen Kıbrısî Şeyh Abdullah Efendi'nin "Post"a oturma tarihini de 1765 olarak ekledikten sonra başkalarına geçelim:

•15. sırada belirtilen eserin sahibi olarak bizim notlarımızda Sâlih el-Kıbrısî yerine el-Kıbrısî İbrahim b. Sâlih yazılıdır ki Süleymaniye Kütüphanesi No. 37706'dan teyidi gerekecektir.

•16. sırada yer alan ve Kıbrıs Monlası diye bilinen Abdurrahman Eşref Efendi'nin kaleme aldığı *Tezkiretü'l-Hikem fî Tabakati'l-Ümem* adlı eseri de burada belirtilmeliydi.

•18. sıradaki Kıbrıslı Âşık Kenzî'ye gelince:

Şairimiz hakkında verilen bilgiler 1950'li yıllara ait Mehmet Halit Bayrı merhumun derlediklerdir. Ancak sonraki yıllarda Kenzî'nin divanı bulunarak KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı'nca 1989 ve 1993'te üç cilt halinde tarafımızdan yayımlanmıştır. Bunlardan yararlanılarak Katalog'daki eksiklikler pekâlâ giderilebilirdi. Müftü Hilmi Efendi için de ayni şeyler söylenebilir. -(XV. sayfa.)[8]

•21. sıradaki Numan Efendi ile ilgili bilgiler Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı eserinden derlenmiştir. Kendisi hakkında Kıbrıs'ta da yayınlar vardır. Sözgelimi, 1911 yılındaki Kavanin Meclisi seçimleri dolayısıyla Hacı Hâfız Ziyaî Efendi ile Bodamyalı-zâde Mehmed Şevket Bey karşı karşıya gelince, Şevket Bey'in gazetesi *Vatan*'da (1911-12) toplum olaylarına değinmek durumunda kalınmış, Müftü seçimi için Numan Efendi'nin bazı kişilerce nasıl istismar edilip vicdan azabından vakitsiz ölümüne sebep olunduğu uzun uzun anlatılmıştır. Bu yazıların çoğu aynen, bazıları da günümüz Türçesiyle *Kıbrıs* gazetesinin "Eski Basınımızdan" sütununda tarafımızdan yayımlanmıştır. Ayrıca, Numan Efendi'yle ilgili olarak başka kaynaklara da bakılabilirdi.[9]

Kıbrıs Kadısının beklenmedik ölümü Ada'da büyük üzüntü yaratmıştı. Kaytaz-zâde Nâzım Efendi'nin güldestesindeki iki şiir, bu duygulara tercüman olmuştur.[10]

Ondan sonra gelen Fetva Emini Hürrem-zâde Hakkı Efendi'yi saymazsak Kıbrıs'ın son müftüsü Hacı Hafız Ziyaî Efendi hakkındaki bilgilere de yine Sadık Albayrak'tan derlenmiştir. Ve Kıbrıs'taki kaynaklar dikkate alınmadığından burada da eksikliklerin olması çok doğaldır. Birkaçına değinelim: a. Eski yazımızda Mehmed ile Muhammed'in yazışları ayni olmakla birlikte Müftümüz, Katalog'da yazıldığı gibi Muhammed Ziyâüddin Efendi olarak değil Hacı Hâfız Mehmed Ziyaî Efendi olarak biliniyordu. b. Kıbrıs Mebusân Meclisi'ne değil, doğru adıyla Kavânîn Meclisi üyeliğine adaylığını koyması Rüşdiye'nin kapanması sonucu değil, kendi isteğiyle olmuştur. Nitekim 1911 yılındaki seçimlerde de yine aday olacak ve rakibi Bodamyalı-zâde Mehmed Şevket Bey karşısında yenik düşecekti. c. Katalog'da '1914 yılında sağ olduğu' belirtilmekle yetiniliyor Gerçekte, 30.7.1936'da 86 yaşında olduğu halde bu dünyadan göçmüştür. d. Kata-

7 Ahmed Râik, **Eski Şeyler,** Birlik Matbaası, Lefkoşa 1926 - İfâde-i Merâm.

8 FEDAİ, Harid, **Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi,** KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları: 9, 1987.

9 FEDAİ, Harid, "Kavanin Meclisi'nin 1911 Yılı Seçimleri," **Söz,** 11.7.1986.

FEDAİ, Harid, "Kıbrıs Müftüsü Ali Rıfkı Efendi'nin Başına Gelenler," **Söz,** 29.8.1986.

FEDAİ, Harid, "Kıbrıs Heyetinin İstanbul Ziyareti ve Bir Yanılgının Düzeltilmesi," **Söz,** 26.9.1986.

10 FEDAİ, Harid, **Rüh-i Mecrûh,** KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları: 26, 1993, s. 195-199.

log'da hangi tarihte müftü atandığı da belirtilmiş değildir. Bu açığı da 1910 yılıyla kapatıyoruz.[11]

• II. Sultan Mahmud döneminin Sultânu'ş-Şuarâ unvanına sahib Müftü Hilmi Efendi de (1782-1847) bu listeye mutlaka eklenmeliydi, diyoruz.

• Yine, *Deste Bend-i Reyhan der Terceme-i Ümmü Haram binti Milhan* adlı yazma eserin sahibi Ali Hulûsî (Hâfız) el Kıbrısî (Marmara Ü/si İlahiyat F/si Kütüphanesi, kyt. No. 13102) bu listede neden olmasındı? Şimdilik bu kadarla yetinelim.

Lefkoşe Kadıları ve Müftülerinden Bilinenlerin Listesi

Bu bölümde en dikkat çekici husus son kadılarla müftülere yer verilmediğidir. Sözgelimi Müftü Raci ile müftü Ali Rıfkı; son kadılardan Hüseyin Vecih, Ataullah, Numan, (âlimler listesinde olması gerekçe gösterilemez) Osman Nuri ve Ali Rifat efendilerin adları listede yoktur. Halbuki Kıbrıs'taki kayıtlardan bunların bulunup çıkarılması o kadar da zor değildi.

Çeşitli Sebeblerle Kıbrıs'a Sürülen İlim Adamları

Bu başlık altında, Namık Kemal de dahil, 18 kişinin adı geçmektedir. Ancak Namık Kemal'in kimliğinin bilindiğini kabul etsek bile geriye kalanların hangi adlarla ün kazandıklarını birkaç satırla belirtmek çok yerinde olacaktı.

• 14. sırada yer alan Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi-zâde Seyyid Ahmed Efendi'nin yanına bilinen adı "Kutub Osman" da eklenmeliydi, diyeceğiz.

Kaldı ki "ilim adamı" olmadığı halde Kıbrıs'a sürülen başka ünlüler de vardı ve de bu gerçeği gözönünde tutarak Katalog'daki başlık "ünlüler" şekline dönüştürülseydi belki daha yararlı olacaktı. Birkaç örnek sıralayalım:

• İstanbul'daki Yeni Cami'in ünlü mimarı Kasım Ağa - ölm. 1659.

• Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi - ölm. 1732, Kıbrıs.

• Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa - ölm. 1758.

• Namık Kemal'in can dostu ünlü Şeyh Ahmed Efendi.

• İran'lı, öndegelen Bâbî'lerden Mirza Yahya Nuri yani Subh-i Ezel - ölm. 1912, Kıbrıs.

Bibliyografya

Böylesi geniş kapsamlı bir çalışma için Katalog'da verilen kısacık bibliyografya elbette ki yetersizdir. Örneğin, madem ki konu Kıbrıs'la ilgili idi, en azından Ada'nın ilk ve en ayrıntılı fetihnamesi sayılan Pîrî Efendi merhumun *Fethiyye-i Cezîre-i Kıbrıs* (Yazma, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1294), onun özeti olan, Lefkoşe Mevlevihanesi şeyhlerinden Ârif Dede'nin kaleme aldığı *Kıbrıs Tarihçesi* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Yeni Yazmalar No. 319) ve *Tarih-i Selânikî* (Millet Kütüphanesi, No. 331) elden geçirilmeliydi, diyeceğiz. İstanbul Başvekâlet Arşivi'nde bulunan Mühimme Defterleri ve Defter-i Mufassal-ı Kıbrıs ile Ada'nın Vakıflar Müdürlüğü'ndeki Şer'i Mahkeme Sicilleri'nin ana-kaynak oldukları konusunda kimsenin kuşkusu yoktur. Sonra, 1930'lu yıllardan günümüze Kıbrıs tarihi üzerinde kesintisiz çalışmalar yapan Halil Fikret Alasya'nın kitaplarından bir tekine bile müracaatte bulunulmamasına mazeret göstermek, herhalde, çok zor olur. (Tarihçe'nin sonunda - [IX. sayfa] - Alasya'nın *Tarihte Kıbrıs* adlı eserine bir göndermede bulunulmuşsa da kitabın adı Bibliyografya'da yoktur.) Kıbrıs'ta İngiliz döneminin tarihini iki cilt halinde yazan Şükrü S. Gürel'in eserleri de[12] bu bağlamda gündeme gelmeliydi.

Bibliyografya'da yabancı kaynak olarak bir Brockelmann var. Cobham'ın *Kıbrıs Seçmeleri (Excerpta Cypria)*dan, Estienne de Lusignan, Makhairas, Mariti, De Mas Latrie, Salvator, Ronald Strorrs, Jeffery, Jennings vb.'den geçtik; ama hiç olmazsa 4 ciltlik *History of Cyprus*'u yazan Sir George Hill[13] ile *Cyprus Under The Turks* eserinin sahibi Sir Harry Luke,[14] mutlaka hesaba katılmalıydı.

Bütün bu gözlemler ışığında ortaya şöyle bir sonuç çıkar: Katalog üzerinde çalışırken, nedense, Kıbrıs'taki kaynakların gözardı edilmesi eksiklerin büyümesinde başlıca âmil olmuştur.

Çalışmada Takip Edilen Metod

Eserlerin 'tavsifinde' 10 noktanın dikkate alındığı belirtiliyor. Bunlar arasında tezhibli olanların ayrıca gösterilmesine de gerek duyulmalıydı, inancındayız.

Yazım (İmla)

Katalog'un en eksikli yanlarından biri de, bizce yazım kurallarına hiç önem verilmemesidir. Yazım kurallarına uymayan başka kitaplarda yine de bir tutarlılık gözlenir. Örneğin bir kelime 'keyfe göre' yazılmışsa o kelimenin yazımı kitap boyunca öyle sürdürülüp götürülür. Ama, burada hiç de öyle olmayıp yaygın bir tutarsızlık egemendir. Yazım yazılışlarını bir genelleme yaparak söylemeğe çalışalım:

11 Müftülük Menşûrı, **Mir'ât-ı Zaman** Gazetesi, Lefkoşa (18.4.1910).

12 GÜREL, Şükrü S., **Kıbrıs Tarihi II,** Kaynak Yayınları, İstanbul. 1985.

13 HILL, George, **History of Cyprus.**

14 LUKE, Sir Harry, **Cyprus Under The Turks.**

a. Müslüman kelimesi özel isim olduğu halde hemen her yerde küçük harfle yazılmıştır.

Tarihçe: VII. s.
1. Par. 3. st.
1. Par. 7. st.
2. Par. 2. st.
2. Par. 6. st.
VII. s. 2. st. sondan bir önceki st.
VII. s. 3. st. 3. st.

b. Harf-i tarif'teki l harfinin 'hurrûf-ı şemsiyye' denilen d, n, r, s, ş, t, z önünde bu harflere dönüştüğü kuralına uyulmamıştır:

VIII. s. 3. par. 1. st.: Ebu'l-Suûd
XXVI. s. son st.: Ebü'l-Suûd. (İki yazılış arasında bile yine u ü farkı var)
XVI. s. 3. per. 3 st.: Şeyhu'l-Seba. Ayni tamamlamanın hem de ayni sayfadaki bir başka yazılışı ise şöyledir:
2. par. 3. st.: Şeyhü'l-Seb'a. (Fazladan, u ü ile ayın harfi yerine kullanılan kesme imi ayrımı var)
XIX. s. 9. st.: Sadru'l-Şerîa
XIX. s. 10. st.: Bahru'l-Râik

c. Başkentin yazılışı eski yazının kullanıldığı süre hep Lefkoşe olduğu halde günümüz söyleyişine uyularak tümden Lefkoşa'ya dönüştürülmüştür:

XI. s. sondan 2. st. : Lefkoşa Medresesi
XXV. s. sondan 8. st.: Halim-zâde Alî al-Lefkoşavî
XXV. s. son st. : b. Muhammed el-Lefkoşavî
XXIX. s. 3. par. 6. st.: Lefkoşa kadılığı..
XXIX. s. 3. par. 8 st. : Lefkoşa kadısı..

Böyle konularda, yazılışın temel alınması gerektiğine inanıyoruz.

d. Ayni kelimede nisbet i'si ile uzun hecelere düzeltme imi (^) koyup koymama çok yaygın şekilde kendini göstermektedir. Yina "zâde" sözcüklü birleşik kelimeler hem ayrı, hem de bitişik yazılmışlardır. Zâde, bazı birleşik sözcüklerde düzeltme imsiz de görülmektedir.

XXVI. s. 1. pr. son satır : Tıflî-zâde, Tüfengîzâde
XXVI. s. 3. pr. 2 st. : Bakkal-zâde
XXVIII. s. 1. satır : Halimzâde
(Hemen altında da bu adın farklı yazımı vardır: Halîm)
XXIX. s. 9. satır : Kerpiççizâde

XXVIII. s. de Zekâyî'nin nisbet i'sine düzeltme imi konmuşken onun altındaki Eyyûbi ve Surûri'de öyle yapılmamıştır. Hemen onun yanındaki akli ve nakli sözcükleri ile Ensâri'de de yoktur. Âlim sözcüğü hemen her yerde düzeltme imi ile yazıldığı halde düzeltme imsiz şekli de vardır:

XXVI. s.: Kıbrıs veya Kıbrıs'la İlgili Bazı Alimlerin Biyografileri.
XXVII. s., 3. pr., 3. st.: Alimlerden

XXVIII. s., 3. pr., 1. ve 2. st.: İleri gelen alimlerden birine mülâzım oldu. Bu 'mülâzım' sözcüğü de sondan 5. satırda ı, i farkıyla mülâzim şeklinde yazılmıştır.

Yine burada, 'Eyyûbî Surûrî Mustafa Efendi' başlığı altındaki (XXVIII. - XXIX. ss.) 17 satırlık yazıda geçen 5 'adet tayin' sözcüğünün farklı yazılışları vardır:

XXVIII. s., 7. st.: tâvin
XXIX. s., 1. st. : tayin
XXIX. s., 2. st. : tâyin
XXIX. s., 4. st. : tavın
XXIX. s., 5. st. : tâyin

Dahası, 4. satırdaki Hanefi ile 6. satırdaki Buhari özel adlarındaki nisbet i'leri de düzeltme imsizdir. Ayni şey 7. satırdaki münşi sözcüğü için de geçerlidir.

XXIX. sayfada yer alan Atpazarî Şeyh Seyyid Osman Efendi başlıklı yazıda Osman özel adı düzeltme imsizken sondan 3. satırdaki farklı yazılmıştır: Osmân.

Şu tamlamanın da üç türlü yazılışı dikkat çekicidir:

XVI. s., 4. pr., 1. st. : Evkâf-ı Hümayun
XVI. s., 4. pr., 6. st. : Evkaf-ı Hümayun
XVII. s., 2. pr., 2. st. : Evkaf-ı Hümâyun

Ömer özel adı bile farklı yazılışlar gösterir:

XXVI. s., 1. st. : Omar
XXVI. s., 3. pr., 6. st. : Omar Efendi
XXVI. s., 1. pr., 12. st.: Omar b. Osman b. Omar
XXVI. s., 1. pr., 12. st.: Omar b. el-Seyyid Cafer
XIV. s., 2. pr., 5 st. : Tire'li Ömer Efendi

Cami adları da farklı yazımın tipik örneklerini sergiler:

XXVI. s., 3. pr., 1. st. : Arap Ahmed Paşa camii
XXVI. s., 3. pr., 2. st. : Ömeriye Camisi
XXIX. s., 2. pr., 5. st. : Kul Câmii
XXIX. s., 2. pr., 9. st. : Süleymaniye câmii
XXIX. s., 2. pr., 7. ve 8. st.: Şeyh Ebül-Vefa camii
XXIX. s., 2. pr., 10. ve 11. st.: Sultan Selim câmii
XII. s., 3. pr., 3. st. : Laleli Câmii
XXII. s., 1. pr., 3. st. : Laleli câmii

Esasen birden fazla kelimeden oluşmuş yapı adlarında büyük harflerin kullanışı, çoğunlukla, ihmale uğramıştır. Selimiye Camii -XXI. s., 4. pr., 4.- 5. st.; Sultan II. Mahmud Kütüphanesi gibi - XVII. s., 3. pr. 1 st.

'Arab' özel adında b/p farklılığı var:

XXVI. s., 3. pr., 1. st. : Arap Ahmed Paşa Camii
XXVI. s., 1. pr., 2. st. : Arap İbrahim
XXVI. s., 1. pr., 2. st. : Arab Ahmed Paşa

Tam bir yazım (imla) karmaşası sergileyen Katalog'da daha on'larca böylesi aykırılıklar bulup çıkarmak mümkünken bu kadarla yetiniyoruz. Besbelli ki eser yayına verilmeden önce, şöyle böyle dahi olsa, bir redaksiyondan geçirilmiş değildir.

Son Söz

Katalog'u karıştırırken ilgimi çeken yazmalardan biri de 147. sıradaki *Divançe* olmuştur. Yazma, "Müellifi Meçhul Eserler" sırasında bulunuyordu. "Muhtelif şairlerin şiirlerinden seçmeler" içerdiğine – Katalog'da böyle yazılı - göre de içinden yeni adlar, yeni beyitler çıkabilir umuduyla adı edilen eseri gidip yerinde görmek istedik.

İlk bakışta tüm şiirlerin "Kânî" mahlaslı olması dikkat çekiciydi. Takdim yazısını okuyunca da bunun "velûd" bir şair sayılan Ebubekir Kânî adındaki sanatçının sadece bir bölüm şiirleri olduğunu ve "Devletlû, İnayetlû Mehmed Râşid Efendi Hazretleri"nın istemi üzerine Nuri adında birisi tarafından tertibedildiğini öğrendik.

Katalog'da yazmanın son beyti ise şöyle verilmiştir.

Germâye-i vaslında yayıldık o perînin
Kânî menşûr düşürelim tâs u tarâğı

Halbuki, bize göre, beyit şu şekilde olmalıydı:

Germâbe-i vaslında yayıldık o perînin
Kânî yetişür devşürelim tâs u tarâğı.

Bu türden 'aceleye gelme'lerin Katalog'daki öbür eserler için gündeme gelmemesi en içten dileğimizdir.

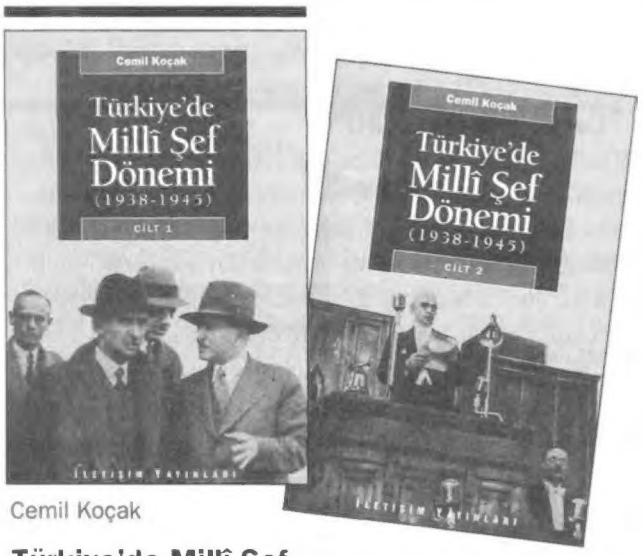

Cemil Koçak

Türkiye'de Millî Şef Dönemi I-II

İletişim Yay., İstanbul 1996, I. Cilt 726 s., II. Cilt 635 s.

Türkiye'de Millî Şef Dönemi ve "Olgusal" Yanlışlar Üzerine

BAŞAR BAŞARIR

Cemil Koçak'ın "Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)" eserinin genişletilmiş yeni baskısı İletişim Yayınları tarafından –iki cilt halinde– yapıldı. Uzun süredir baskısı bulunmayan bu kaynak eserin, yeniden piyasaya çıkması dönemin iç ve dış siyasetiyle ilgilenenler için önemli bir kazanım oldu.

Kitabın 1986'da yapılan ilk baskısından yer alan bazı yanlışlara geçen sonbaharda yayınlanan bir makalede değinmiş, Cemil Koçak'ın gözünden kaçan birkaç noktaya işaret etmiştik.[1] Yazar, kitabının yeni baskısının sunuşunda yaptığı bir göndermede, hem bu düzeltmeleri dikkate aldığını belirtmiş, hem de "olgusal düzeydeki hatalarının bulunup çıkarılmasına" dair nazik bir davette bulunmuş.[2] Bu davete icabet etmek bizim için –ne yazık ki– şart oldu, çünkü Koçak yeniden düzenlediği metinde eski (yanlış) ifadelerinden vazgeçerken, konuyla ilgili hatalar yapmaya devam ediyor. Ancak bu "yeni" hatalara geçmeden önce, gelin biraz "ev ödevi" yapalım ve konunun bizi ilgilendiren kısmını kısaca gözden geçirelim.

CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Bölgelerindeki Örgütü (19351938)

Türkiye 8 Şubat 1935 tarihinde seçime giderken idari olarak 57 vilayete bölünmüştü. Bu illerden 49'unda CHP örgütü mevcutken, 8 tanesinde (Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van'da) örgüt yoktu. Örgüt olmayan bu sekiz ilin ortak özelliği ise, tamamının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yer almalarıydı.

1935 baharında toplanan CHP Büyük Kurultayı'na katılanların listesi de bu durumu doğrulamaktadır.[3] Parti örgütü bulunan 49 ilden kurultaya milletvekilleri ve delegeler katılırken, yukarıda adı geçen örgütsüz 8 ilden yalnızca milletvekilleri gelmiştir. Başka bir deyişle örgütün bulunduğu her ilden en az bir delege kurultaya katılırken, kurultaya delege göndermeyen illerde de kesin olarak parti örgütü yoktur.

Ertesi yıl yapılan yeni bir düzenlemeyle toplam vilayet sayısı 57'den 62'yi çıkarılır. İl merkezi yapılan 5 ilçe ve daha önce bağlı bulundukları illerse şunlardır:

Bingöl (1929-1936 arası Muş'un ilçesi)
Bitlis (1929-1936 arası Muş'un ilçesi)

1 Başar Başarır, "Urfa'da Cumhuriyet Halk Fıkrası". **Toplumsal Tarih,** sayı 21, Eylül 1995.

2 Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi, İletişim Yayınları,** İstanbul 1996, cilt 1, s. 17.

3 **C.H.P. Büyük Kurultay üyelerinin adları,** Ankara 9.5.1935.

Hakkari (1933-1936 arası Van'ın ilçesi)
Rize (1933-1936 arası Çoruh'un –bugün Artvin– ilçesi)
Tunceli (1925-1936 arası Elazığ'ın ilçesi)

Devlet kuran parti CHP'nin bu yeni illerden yalnızca Rize'de örgütü vardır. Rize'nin ayrıcalığı da, daha önce bağlı bulunduğu il olan Çoruh'ta (Artvin) parti örgütünün bulunmasından gelmektedir. Diğer dört yeni ilde (Bingöl, Bitlis, Hakari ve Tunceli'de) ise parti örgütü yoktur, çünkü bunların daha önce bağlı bulunduğu illerde (Muş, Van ve Elazığ'da) CHP örgütü bulunmamaktaydı. Bu değişiklikle memleketteki il sayısı 57'den 62'ye, parti örgütü bulunan il sayısı 49'dan 50'ye, örgüt bulunmayan il sayısı da 8'den 12'ye çıkmıştır.

Böylece 1938'e gelinir. Gazi'nin vefatının ardından toplanan Üsnomal Büyük Kurultay zabıtlarında bu durumun sürdüğü açıkça görülmektedir.[4] Kurultaya o sırada mevcut olan 62 ilin 58'inden temsilci katılır. Bu 58 ilin 49'unu milletvekili ve delegeler, 1'ini (Rize'yi) yalnızca delegeler, 8'ini de (Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van'ı) yalnızca milletvekilleri temsil etmektedir. Örgüt bulunmayan diğer 4 ilin (Bingöl, Bitlis, Hakkari ve Tunceli'nin) adı kurultay zabtında hiç geçmemektedir. Çünkü bu illerin (1935 seçimlerinden sonra il olduklarından) ne milletvekili, ne de delegesi mevcuttur.

Cemil Koçak Ne Diyor?

Yukarıda saptamalardan sonra Cemil Koçak'ın 1938 Kurultayı hakkında, zabıtlardan yola çıkarak kaleme aldığı (yeni) satırlarını okuyalım:

"Kurultay Başkanı tarafından yapılan sayımdan, CHP'nin 1938 yılı sonunda, yani partinin kuruluşundan 15 yıl sonra dahi, Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Mardin, Siirt, Urfa ve Van illerinde (muhtemelen Bingöl, Bitlis, Hakkâri ve Tunceli'de de) parti örgütünün bulunmadığı anlaşılıyor. Bu sekiz (muhtemelen oniki) ilin delegesi yoktu ve bu iller mebuslar tarafından temsil ediliyordu."[5]

Yukarıdaki alıntıda parantez içinde yer alan iki "muhtemelen"den ilki fuzuli, ikincisi ise tamamen yanlıştır. İlk "muhtemelen" fuzulidir, çünkü Bingöl, Bitlis, Hakkari ve Tunceli'de eğer örgüt olsaydı, kurultaya bu illerden mutlaka delegeler katılırdı. İkinci "muhtemelen" yanlıştır, çünkü yukarıda adı geçen dört ilin delegesi olmadığı gibi milletvekili de olmadığı kesindir. Olsaydı bu milletvekillerinin adları kurultay zabtında yer alırdı. Dolayısıyla "muhtemelen oniki ilin mebuslar tarafından temsil edildiğini" söylemek kesinlikle mümkün değildir.

Koçak'ın satırlarını okumaya devam edelim:

"CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, bu bölgelerde bulunan illerin neredeyse yarısında örgüt kurmama yoluna gittiğini saptamak ilginçtir."[6]

Doğrusu böyle bir saptama yapabilmek daha da ilginçtir! Çünkü örgütsüz 12 ilin tüm Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin "neredeyse yarısı"nı kapsaması, bu bölgelerde en az 13 ilde parti örgütünün bulunmasını gerektirir ki, bu da doğru değildir. Gerçekte 1938 yılında Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki toplam il sayısı, 5'inde örgüt olmak üzere, 17'dir! CHP örgütü olmayan 12 ili yukarıda saymıştık. Örgüt bulunan 5 il de şunlardır: Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Kars ve Malatya. Cemil Koçak yukarıda kullandığı yanlış ifadeyi, zaten birkaç sayfa sonra kendi kendine tekzip etmekte ve şöyle demektedir:

"CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde genellikle parti örgütü kurmadığı (...) görülmektedir."[7]

Yazar 1938 kurultay zabtından yola çıkarak yaptığı yukarıdaki yorumların ardından bir "Ara Ek" parantezi açmış ve 1936'da CHP'ye kayıtlı üye sayısı ve o tarihte partinin örgütlerinin sayısı hakkında bilgi veren önemli bir belgeyi yayınlamış.

Eserin ilk basımında da yer alan bu belgenin, yazara Mete Tunçay tarafından verildiğini metinden öğreniyoruz. (Mete Tunçay'la yapılan bir görüşme esnasında Tunçay, bu belgeyi kendisine verenin de Toktamış Ateş olduğunu söylemişti.)

Koçak bu belgeye dayanarak CHP örgütlerini, üye sayısına göre büyükten küçüğe dizdikten sonra rakamlar üzerine çeşitli yorumlar yapıyor ve sözü yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine getiriyor:

"CHP örgütünün bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer alan illerdeki parti üyesi sayısının, diğer illerle karşılaştırıldığında, göreli olarak azınlıkta kalması, yukarıdaki bulguları doğruluyor. Gerçekten de CHP'nin en az üyeye sahip olduğu sekiz ilin altı tanesi bu bölgelerde bulunuyordu."[8]

Tabii böyle bir ifade insanı meraklandırıyor. Çünkü az önce de vurgulandığı gibi söz konusu bölgelerde CHP örgütü bulunan il sayısı zaten toplam 5'tir! Belki de yazar, bir dikkatsizlik eseri, fazladan bir il saymış, 6 sayısını böyle bulmuştur. Böyle bir merakı gidermeni tek yolu da, iki sayfa geri dönüp şu "en az üye sahibi sekiz il"e bakmak olmalı. İller şunlar:*"Erzurum, Gümüşhane, Burdur, Malatya, Rize, Erzincan, Çoruh, G(azi) Ayıntap."*[9]

4 **Cumhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultayı'nın Zabtı, 26. XII. 1938,** Receb Ulusoğlu Basımevi.

5 Cemil Koçak, **age.,** s. 157.

6 Cemil Koçak, **age.,** s. 158.

7 Cemil Koçak, **age.,** s. 163.

8 Cemil Koçak, **age.,** s. 163.

9 Cemil Koçak, **age.,** s. 161.

Bu ilginç listedeki sekiz ilden acaba hangi altı tanesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer almaktadır? Bu zor sorunun coğrafya kitaplarındaki yanıtıysa şöyle: Bu 8 ilden yalnızca 3'ü (Erzurum, Erzincan ve Malatya) Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 1'i de (Gaziantep) Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alır. Koçak'ın işaret ettiği diğer dört ilden 3'ü (Gümüşhane, Rize ve Çoruh –yani Artvin–) Karadeniz Bölgesi'nde, 1'i ise (Burdur) Akdeniz Bölgesi sınırları içindedir. Dolayısıyla yukarıdaki sorunun yanıtını bulmak ve hangi altı ilin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yer aldığını saptamak pek mümkün değil!

İkinci Baskı Üzerine

Bu yazının kaleme alınma amacı, Türk siyasi tarihi açısından en önemli ve temel birkaç kaynak arasında sayılan eserin yeni baskısında göze çarpan bazı hatalara işaret etmekti. Bu hataların, Koçak'ın deyimiyle, "olgusal düzeyde" mi, yoksa başka bi düzeyde mi olduğunu pek bilmiyoruz. Ancak kitabın bu yeni baskısında asıl altı çizilmesi gereken bazı temel değişimler var ki, bunlara yalnızca işaret etmekle yetineceğiz:

Cemil Koçak yeni baskısında kitabının adını değiştirmiş: *Türkiye'de Milli Şef Dönemi* yerine *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* demeyi tercih etmiş. Yazar bu şapka inkılabını (ya da Mete Tunçay'ın söyleyişiyle "şapka değiştirimi"ni) kitabın metninde de fevkalade radikal bir biçimde sürdürmüş: *Siyasal*, *bazı*, *beraber*, *tarih*, *hükümet*, *tabiî*, *yani*, *ifade*, *merak*, *devam*, *tane*, *tamamen*, *dünya*.. Ve hatta özel isimlerin yazılımına müdahale etmek pahasına *Hasan Rızâ Soyak*, *Kemâl Karpat*, *Cemâl Kutay* vb. Özel isimler konusunda Koçak'ın pek dikkatli olduğunu düşünmek zaten mümkün değil. Örneğin Ağrı ilinin adını önce doğru yazıp, altı satır sonra üstelik hiçbir açıklamaya gerek duymadan "Beyazıt"a dönüştürebiliyor.[10] Benzer şekilde altı satır farkla Diyarbakır "Diyarbekir", Elazığ da "Elâziz" oluveriyor. Hemen her cümlenin sonunda yeni bir paragraf yapılması da, kitabın "tuğla gibi" iki cilt haline getirilmesinde epey önemi bir rol oynamışa benziyor.

Peki bütün bunların sorumlusu kim? İkinci sayfadaki künyeye göre, Cemil Koçak metni yalnızca kaleme almakla kalmamış, aynı zamanda dizgi ve düzeltiyi de kendi yapmış. Anlaşılan yazar kitabını yayınevine bilgisayar disketiyle vermiş ve yine anlaşılan yayınevi yetkilileri de metni hiç okumadan (ve/veya okutmadan) olduğu gibi baskıya göndermişler. Oysa böyle önemli bir eserin yeni basımı çok daha titiz ve dikkatli yapılmalıydı.

Sanırız ki, eser ciddi ve eleştirel bir redaksiyondan geçirilirse, Türk siyasi tarihi belki hacimce daha küçük, ancak şüphesiz ki kıymetce çok daha büyük ve mühim bir kaynağa kavuşacaktır.

ZORUNLU BİR NOT

Tarih ve Toplum'da yeralan eleştirel yazılar -özellikle kitabiyat yazıları-hakkında dergi yönetimi olarak fikir beyan etmek âdetimiz olmadığı halde, yazıda sözkonusu olan kitabın aynı zamanda yayıncısı olduğum için açıklayıcı bir iki cümle karalamak zorunda kaldım. Şöyle ki, Başarır kitapta bulduğu "olgusal" yanlışların dışındaki hususların -ki kendisi bunları ikinci baskı için temel değişimler olarak görüyor- sorumlusu olarak İletişim Yayınları'nı göstermekte; bunu da yazarın eseri bize disket olarak vermesine, tashihinin de kendi tarafından yapılmasına dayandırararak kitabın yayınevimizin editörleri tarafından okunmadığını öne sürmektedir.

Başarır'ın yayınevimizin işleyişini bildiğini pek sanmıyorum. Öncelikle şunu belirteyim ki, bize gelen her kitap, yayın kurulumuzda dizilerden sorumlu editörler tarafından okunur, "ve/veya" bir başkasına okutulur. Eser kabul edildikten sonra "ciddi ve eleştirel bir redaksiyondan" da geçirilir. Koçak'ın kitabı da aynı prosedürle ele alınmıştır. Ancak kitap kabul edildikten sonra, biraz da Koçak'ın titizliğinden olsa gerek, hazırlık aşamasında sayfa düzeni hariç, tashih, dizin vb. işleri de kendisi yapmıştır. Hattâ yazarla başlangıçta aksan kullanımı ile ilgili olarak bir anlaşmazlığımız da olmuş ama daha sonra bu ve benzeri konuları yazarın tasarrufuna bırakmıştık. (Aksan üzerine ülkemizde varolan tartışmalara burada girmek istemiyorum.)

Başarır'ın eleştirdiği ve bizleri de kitabı "şişirmekle" suçladığı bol paragraflı yazım üslûbu da tamamen yazarın tercihidir. Bununla birlikte, alıntıları, tabloları, dipnotları, ek ve ara ekleri fazla olan bir kitapta paragraflar kitabı okumayı kolaylaştırıcı bir yol da olabilir. Kaldı ki, kimi zaman sayfa düzeni sırasında özellikle dipnotlarını sayfanın altına düşürebilmek için de fazladan paragraf açma zorunluluğu doğabilir. Ama işin kolayı da var; dipnotları vb.'yi kitabın sonuna attınız mı, bu kadar zahmete katlanmazsınız. Yayın dünyamızda bunun örnekleri de var. Fakat bütün bunlar iddia edildiği gibi kitabın "tuğla" haline gelmesi sonucunu doğurmaz. Kaldı ki, ilgilendiği bölümleri pek dikkatli okuyan, hattâ birinci baskıda kitabın adında "Milli" olarak yeralan kelimenin ikinci baskıda aksanlı olarak yeralmasını "temel bir değişim" olarak gören yazarın, bizim kitabı "şişirmemek" için bu dizide kullandığımız puntoyu dahi küçülttüğümüzü görebilirdi.

Bundan ötesi ayrıntı ama ayrıntılarla uğraşmak mı, yoksa eskilerin deyişi ile "Olma nâ-ma'lûm râha reh nümûn" demek mi lâzım...

Fahri ARAL

10 Cemil Koçak, **age.**, s. 157.

KİTAP DAĞARCIĞI

Bir Baş Yapıt

Türkiye'de bir kadının ilk kez başbakanlık yapması toplum ve basında büyük ilgi konusu olmuştu. Ancak bu ülkede kendi bilim dallarında uluslararası düzeyde tanınan ve saygı duyulan bilim kadınlarının bulunduğunu çoğunluk bilmez veya ilgilenmez. Ancak yalnızca sosyal bilimlerin çeşitli dallarında örneğin iktisatta Gülten Kazgan, sosyolojide Mübeccel Kıray, siyaset bilimde Nermin Abadan Unat, edebiyatta Zeynep Korkmaz adları ilk önce anılan değerli bilim kadınlarımızdır. Tarih alanında ise kıymetli hocamız, Mübahat S. Kütükoğlu Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihine ilişkin birbirinden değerli yapıtları ile gerek yurtiçi gerek yurtdışında tanınmış ve saygınlık kazanmış ender akademisyenlerimizdendir. Elimize ulaşan son yapıtı *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* da öncekiler gibi sahasında çok önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Mübahat S. Kütükoğlu,

Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)

Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı yay., İstanbul 1994, XXXIII + 605 s., ISBN: 975-7663-18-2

Tarih araştırmalarından birincil nitelikte olan yazılı belgelerin önemi çok büyüktür. Osmanlı tarihi üzerine çalışanların ittifakla birleştikleri bir nokta Osmanlı Devlet Arşivi'nin araştırmalardaki yeridir. Arşiv belgelerine dayanan özellikle iktisadi ve toplumsal tarih araştırmaları her geçen gün artmaktadır. Bu gelişmeler kuşkusuz tarihçinin mutfağında araştırma olanakları ve tekniklerindeki gelişmelerin bir sonucudur. Buna bağlı olarak arşivcilik de bir bilim dalı olarak hızla ilerlemektedir. Alanında Türkçe yazılmış en kapsamlı çalışma olan *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* adlı yapıt da bu gelişmelerin bir uzantısıdır. Kitap, her tarihçinin mutfağında, elinin altında bulundurması gereken bir başvuru kaynağıdır.

Yapıt, Osmanlı Arşivi ve diplomatik bilimine ilişkin bilgilerin verildiği *Giriş Bölümü* (s. 1-13.) dışında sekiz bölümden oluşmaktadır. *Yazı ve Yazı Malzemeleri* başlığını taşıyanı birinci bölümde (s. 15-70.) kağıt türleri, kalem, kalemtıraş, mürekkep ve yazı türlerinden söz ediliyor. *Belgelerde Kullanılan Alâmetler ve Mühürler* başlığını taşıyan ikinci bölümde (s. 71-97.) tuğra, pençe, imza rükünler ve mühürden söz ediliyor. *Padişaha Aid Belgeler* başlıklı üçüncü bölümde (s. 99-196.) ferman, berat, nâme-i hümâyûn, ahidnâme-i hümâyûn, hatt-ı hümâyûn, irade-i seniyye ve sebeb-i tahrir hükmünden diplomatik nitelikleri açısından söz ediliyor. *Devlet Erkânından Emir ve Arz Mâhiyetindeki Belgeler* başlığını taşıyan dördüncü bölümde (s. 197-220.) buyuruldu, telhis, takrir ve arzdan söz ediliyor. *Merkez-Taşra Arası Yazışmalar* başlığını taşıyan beşinci bölümde (s. 221-243.) mektub, tahrirat, şukka ve telgraftan söz ediliyor. *Şehir içi/daireler arası Yazışmalar* başlığını taşıyan altıncı bölümde (s. 245-301.) tezkire, kaime, temessük-tahvil-sened, ilmühaber ve müzekkireden söz ediliyor. *Dilekçe ve Rapor Mahiyetindeki Belgeler* başlıklı yedinci bölümde (s. 303-339.) arz-ı hal, mahzar, arîza, mazbata, lâyihadan söz ediliyor. *İfta ve Kaza Organlarınca Düzenlenen Belgeler* başlığını taşıyan sekizinci ve son bölümde (s. 341-369.) fetva, i'lâm, hüccet, vakfiye ve süretten söz ediliyor. Kitapta ikiyüzotuzbiri metin içinde yüzaltmışbeşi metin sonunda yer alan çizim ve resim vardır. Bilimsel titizliği ile tanınan yazarına bu değerli yapıtından dolayı teşekkür borçluyuz.

Murat KORALTÜRK

III. Selim'in bir Fermanı